

માસ્ટર ઓફ કોમર્સ

સેમેસ્ટર-૨

બેન્કિંગની કામગીરી

MC02EC203

બ્લોક - ૧

બ્લોક -1

બેન્કિંગની કામગીરી

એકમ-1	બેન્કિંગનો પરિચય અને બેંકને લગતી કાયદાકીય જોગવાઈ	3-16
એકમ-2	બેંકના વ્યવહારો અને જમાના પ્રકારો	17-31
એકમ-3	મૂડી ભંડોળનું સંચાલન	32-39
એકમ-4	વેપારી બેંકોમાં પ્રવાહિતતા પ્રાથમિક અને ગૌણ અનામતનું સંચાલન	40-50
એકમ-5	બેંકની રોકાણનીતિ (બેંકના રોકાણો)	51-58

લેખન :	ડૉ. બિના પટેલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, કોમર્સ ફેકલ્ટી (SMPIC) જી.એલ.એસ.યુનિવર્સિટી.
	ડૉ. પાર્થ ભટ્ટ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, આર.સી.કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ.
	ડૉ. જૈમીન પટેલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, એસ.એમ.પટેલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ કોમર્સ, જી.એલ.એસ.યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પરામર્શક(વિષય) :	પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ	પ્રોફેસર & નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
	ડૉ. મંજુલાબેન પટેલ	એસોસિએટ પ્રોફેસર, સહજાનંદ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલય, અમદાવાદ.
	પ્રિ. નટુભાઈ પટેલ	પ્રિન્સિપાલ, સી.યુ.શાહ કોલેજ, અમદાવાદ.
પરામર્શક(ભાષા) :	ઘનશ્યામ કે ગઢવી	નિવૃત્ત આચાર્ય, સાર્વજનિક કોલેજ, મહેસાણા.
	ડૉ. અજય રાવલ	એસોસિએટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, ઉમિયા આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ.
સંપાદન :	પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ	પ્રોફેસર & નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પ્રકાશક :	ડૉ. ભાવિન ત્રિવેદી	કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
આવૃત્તિ :	2021-22 પ્રથમ આવૃત્તિ (નવો અભ્યાસક્રમ)	

ISBN :

978-93-92139-09-3

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ-સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાધારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

એકમ : 1 બેકિંગનો પરિચય અને બેકને લગતી કાયદાકીય જોગવાઈ

બેકિંગનો પરિચય અને બેકને
લગતી કાયદાકીય જોગવાઈ

રૂપરેખા : બેકનો પરિચય

- 1.0 પ્રસ્તાવના
- 1.1 કાયદા હેઠળ બેકિંગ
- 1.2 ભારતમાં બેકિંગ ઈતિહાસ
 - 2.2.1 હિલ્ટન યંગ કમિશન
 - 2.2.2 નરસિંહમ કમિટી- 1991
 - 2.2.3 નરસિંહમકમિટી- 1998
 - 2.2.4 ખાન કમિટી
 - 2.2.5 વર્મા કમિટી- 1996
- 1.3 મૂડી પયાપ્તતાના ધોરણો
- 1.4 વ્યવહારિતા સંબંધિત ધોરણો
- 1.5 બેકિંગ સૂધારા (નવનિર્માણ)
- 1.6 વેપારી બેક અને વિકાસ બેક વચ્ચેનો તફાવત
 - 1.6.1 વિકાસની ભૂમિકા
 - 1.6.2 વિકાસ ભંડોળનો નમૂનો
 - 1.6.3 વિકાસના મુદ્દાઓ
- 1.7 શાખી સાધનો
 - 1.7.1 ચેક
 - 1.7.2 હૂંડી
 - 1.7.3 વિનિમય બિલ
 - 1.7.4 પ્રોમિસરી નોટ
- 1.8 સ્વાધ્યાય

1.0 પ્રસ્તાવના :

બેકો દેશના વિકાસ માટે ઉત્પ્રેરક એજન્ટ તરીકે કામ કરે છે. તે સંસાધનો એકત્રિત કરે છે અને કાર્યક્ષમ તથા ઉત્પાદકીય વ્યક્તિઓ સુધી પહોંચાડે છે. વિકાસમાં ફક્ત આર્થિકપરિવર્તનનો સમાવેશ થતો નથી, પરંતુ ઘણા અવિકસિત દેશોમાં સામાજિક અને ઔદ્યોગિક પણ સમાજના અને સરકારના નવા મૂલ્યોના સમૂહ અને નવી વિભાવનાઓ માટે હાંકલ કરે છે. બેકિંગ આર્થિક વિકાસ માટેનો આધાર છે.

- બેક શબ્દની શરૂઆત :

બેક શબ્દના ઉદ્ભવ અર્થશાસ્ત્રીમાં કોઈ એકરૂપતા જણાતી નથી. છતાં એવું માનવામાં

આવે છે કે બેંક શબ્દ એ બેંકસ (Bancus શબ્દ પરથી આવ્યો છે. જેને એક બેંચ એવું નામ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પ્રારંભિકમાં બેંકર્સ એટલે કે લોમ્બાર્ડીમાનાં યહુદીઓ તેમના વ્યવસાયને બજારની જગ્યામાં બેંચો પર બેસીને લેવડ-દેવડ કરતા હતા. આ સામાન્ય રીતે જ્યારે કોઈ બેંકર નિષ્ફળ થતા, ત્યારે તેનો બેંકો એટલે કે બેંક તોડી નાખવામાં આવતી તથા તેને Bankrupt કહેવાતું. આમ બેંક શબ્દ તે બેંકો શબ્દ પરથી ઉતરી આવ્યો છે.

● **બેંકનો અર્થ :**

ફાઈનાન્સ એ વેપાર વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગનું જીવન છે. આજકાલ બેંકમની એ આધુનિક ધંધાનો આધાર છે. કોઈપણ દેશનાં વિકાસનો આધાર મુખ્યત્વે બેંકિંગ સિસ્ટમ પર આધારિત છે.

બેંક શબ્દ ફ્રેન્ચ શબ્દ બેંકો (Banko) પરથી આવ્યો છે જેનો અર્થ Banch અથવા મની એક્સચેન્જ ટેબલ છે. પહેલાંના સમયમાં યુરોપિયન નાણાં ધીરનાર બેંચ પર મોટા જથ્થામાં વિવિધ દેશોના સિક્કા પ્રદર્શિત કરવા માટે ઉપયોગમાં લેતા હતા. જેમાં ધિરાણ તથા વિનિમયનો પણ સમાવેશ થતો હતો.

આમ, બેંક એ નાણાકીય સંસ્થા છે જે થાપણો અને એડવાન્સિસ અને અન્ય સંબંધિત સેવાઓ સાથે વ્યવહાર કરે છે તે લોકો પાસેથી નાણાં મેળવે છે જેઓ થાપણોના રુપમાં બચાવવા માંગે છે અને તે લોકોને પૈસા આપે છે જેને જરૂર હોય એમને.

બેંક એક એવી સંસ્થા છે જે પૈસા અને અવેજીમાં વ્યવહાર કરે છે અને નાણાકીય સેવાઓ પ્રદાન કરે છે. બેંકો થાપણ સ્વીકારે અને ધીરાણ કરે છે. અને ચૂકવેલા તથા ચાર્જ કરેલા વ્યાજ દરોના તફાવતથી બેંકો નફો પ્રાપ્ત કરે છે.

1.1. કાયદા હેઠળ બેંકિંગ :

- બેંકિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ-1999 એ સેક્શન 5(1) (c) માં વ્યાખ્યાયિત કરે છે, કોઈપણ કંપની જે ભારતના બેંકિંગના વ્યવસાયને પરિવહન કરે છે.
- જો કે કંપનીઓ દ્વારા તેમના પોતાના વ્યવસાયને ધિરાણ આપવાના હેતુથી થાપણોની સ્વીકૃતિને અધિનિયમના અર્થમાં બેંકિંગ માનવામાં આવતી નથી.
- બેંકિંગ વ્યવસાયની લાક્ષણિકતાઓ જે બેંકિંગના વિભાગ 5 (બી) માં વ્યાખ્યાયિત કરે છે.
- લોકો પાસેથી થાપણોની સ્વીકૃતિ
- ધિરાણ અથવા રોકાણના હેતુ માટે
- માંગ પર અથવા અન્યથા પર ચૂકવણી પાત્ર
- ઉપાડ તે કોઈપણ સાધનના માધ્યમથી થઈ શકે.
- જેમાં એક અથવા બીજા અન્ય સાધન પણ હોઈ શકે.

1.2 ભારતમાં બેંકિંગ ઇતિહાસ :

ભારતમાં પ્રથમ બેંક રૂઢિચુસ્ત હોવા છતાં તેની સ્થાપના 1786માં થઈ હતી. 1786થી આજ સુધી ભારતીય બેંકિંગ સીસ્ટમની યાત્રાને ત્રણ વિભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય છે.

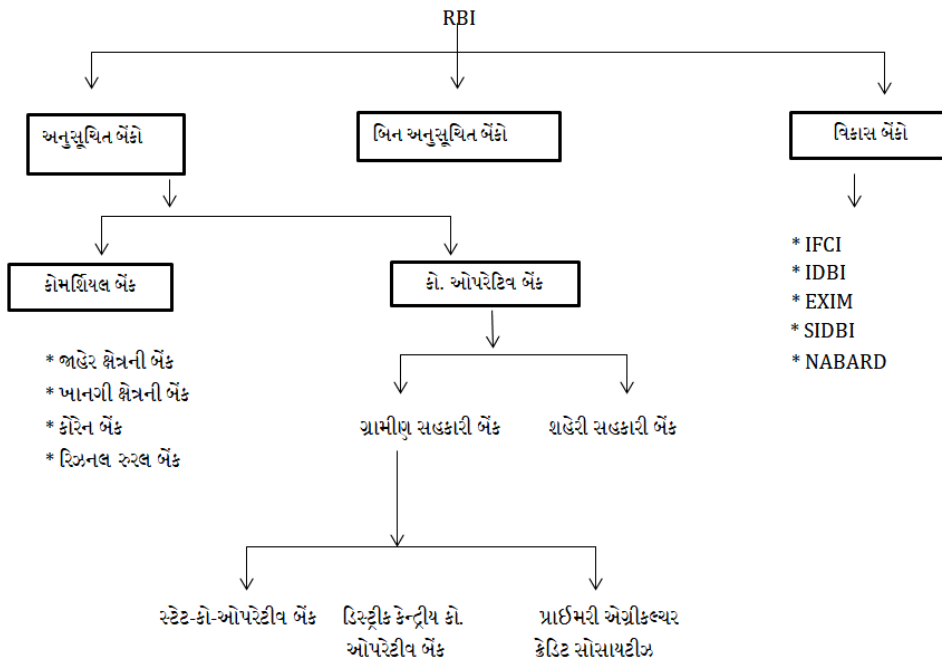
તબક્કાઓ :

1. 86 ભારતીય બેંકોનું પ્રારંભિક તબક્કો, તેનો સમયગાળો 1786 થી 1969 સુધી
2. 1969 થી 1991 દરમિયાન બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ અને

3. ભારતીય બેંકિંગ સિસ્ટમનો નવો તબક્કો, 1991ના આર્થિક સુધારા પછીનો
 - ભારતની પ્રથમ બેંક 'જનરલ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા'ની સ્થાપના 1786માં થઈ હતી ત્યારબાદ હિંદુસ્તાન અને બંગાળ બેંકની સ્થાપના થઈ. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ બેંક ઓફ બંગાળ (1809), બેંક ઓફ બોમ્બે (1840) અને બેંક ઓફ મદ્રાસ (1843) ને સ્વતંત્ર એકમો તરીકે સ્થાપિત કર્યા અને તેમને પ્રેસિડેન્ટ બેંકો કહેવાયા.
 - ભારતીય દ્વારા અલાહાબાદ બેંકની સ્થાપના 1865 માં કરવામાં આવી.
 - નેશનલ બેંકની સ્થાપના 1894માં થઈ.
 - 1906 થી 1913 સુધીના સમયગાળા વચ્ચે બેંક ઓફ ઈન્ડિયા, સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા, બેંક ઓફ બરોડા, કેનેરા બેંક, ભારતીય બેંક અને બેંક ઓફ મૈસૂરની સ્થાપના થઈ.
 - ભારતીય રિઝર્વ બેંક 1935 માં સ્થાપના થઈ. આઝાદી બાદ ભારત સરકારે બેંકિંગ ક્ષેત્રમાં સુધારા કર્યા જેમાં 1969 માં 7 વધુ બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું.

બેંકિંગનો પરિચય અને બેંકને લગતી કાયદાકીય જોગવાઈ

બેંકિંગનું સ્વરૂપ અને માળખું

- બેંકિંગ પદ્ધતિ એ દેશની નાણાકીય વ્યવસ્થાને જાળવી રાખતો મહત્વનો આધારસ્તંભ છે. થાપણોની ગતિશિલતા અને ધિરાણનું વિસ્તરણ કરવામાં બેંકનો મહત્વનો ફાળો છે. નાણાકીય પ્રણાલીમાં તેની મહત્વની ભૂમિકા છે.
- રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા દેશની મધ્યસ્થ બેંક છે. તે ભારતની બેંકિંગ સિસ્ટમનું નિયમન કરે છે. ભારતની બેંકિંગ સિસ્ટમની રચનાને વ્યાપકપણે અનુસૂચિત બેંકો, બિન અનુસૂચિત બેંકો અને વિકાસ બેંકોમાં વહેચી શકાય છે.
- રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ 1934ના બીજા શિડ્યુલમાં શામેલ બેંકોમાંની એક અનુસૂચિત બેંક ગણાય છે. જેમાં આ બેંક ઈમેં તરફથી બેંક દર પર દેવા / લોન માટે પાત્ર બને છે. તથા આ બેંક આપમેળે કલીયરીંગ હાઉસની સદસ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે.
- જે બેંકો રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ 1934ના બીજા શિડ્યુલમાં શામેલ નથી તેવી બેંકોને બિન અનુસૂચિત બેંક કહે છે.

- વાણિજ્યક બેંકો - નફા મેળવવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે આ બેંકો લોકો પાસેથી થાપણો સ્વીકારે છે, અને ધિરાણ આપે છે. તેવી બેંકોને કોમર્શિયલ બેંક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વાણિજ્યક બેંકો જાહેર ક્ષેત્રે, ખાનગી ક્ષેત્રે વિદેશી બેંકો ઇઈમ્મોટા પ્રમાણમાં વહેચી શકાય છે.
- જાહેરક્ષેત્રની બેંકોમાં બહુમતિ હિસ્સો સરકારનો હોય છે. હાલમાં આવી 12 બેંકો છે. ઉદાહરણ તરીકે જાહેર ક્ષેત્રની બેંક ડેવલપમેન્ટ, ડેવલપમેન્ટ
- વિદેશી બેંક એ દેશની બહાર તેનું વડુમથક ધરાવે છે. દા.ત. સી.ટી. બેંક
- પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો 1975ના વટહૂકમ મુજબ કૃષિ અને અન્ય ગ્રામીણ ક્ષેત્રો માટે સંસ્થાકીય ધિરાણ સુનિશ્ચિત કરવાનાં હેતુથી પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકોની સ્થાપના કરવામાં આવી. દા.ત. અરુણાચલ પ્રદેશ સુરલ બેંક
- સહકારી બેંકો : એ એક એવી નાણાકીય એન્ટીટી કે તેના સભ્યો ગ્રાહકો અથવા માલિકો બને છે. દા.ત. મહેસાણા અર્બન કો-ઓપરેટીવ બેંક. સહકારી બેંકો બે ભાગમાં વહેચાયેલી છે, શહેરી અને ગ્રામીણ. ગ્રામીણ સહકારી બેંક કાતો ટૂંકાગાળાની હોય અથવા લાંબાગાળાની હોય. ટૂંકાગાળાની સહકારી બેંકોને રાજ્ય સહકારી બેંકો, જિલ્લા કેન્દ્રિય સહકારી બેંક અને પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ સોસાયટીમાં વિભાજીત કરી શકાય છે. જ્યારે લાંબાગાળાની બેંકો કાતો રાજ્ય સહકારી કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ અથવા પ્રાથમિક સહકારી કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ બેંકો તેમ વિભાજીત થાય છે. શહેરી અને અર્ધશહેરી વિસ્તારમાં સ્થિત પ્રાથમિક સહકારી બેંકોના સંદર્ભ આપે છે.
- વિકાસ બેંકો : લાંબી અવધિમાં ફેલાયેલા મૂડી સઘન રોકાણોને સમર્થન આપવા અને નોંધપાત્ર સામાજિક લાભો સાથે ઓછા દરે વળતર આપતી નાણાકીય સંસ્થાઓને વિકાસ બેંક કહેવાય છે. દા.ત. IFCI, IDBI
- કોમર્શિયલ બેંક સામાન્ય લોકો પાસેથી થાપણો સ્વીકારે છે. અને નફો મેળવવાના ઉદ્દેશથી અગાઉ લોન આપે છે. જાહેર ક્ષેત્રની બેંકનું ઉદાહરણ સ્ટેટ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા છે. ભારતમાં ખાનગીક્ષેત્રની બેંકની માલિકી ખાનગી હિસ્સેદાર અથવા બિઝનેસ ગૃહ પાસે હોય છે. દા.ત ICICI બેંક, HDFC બેંક વિદેશી બેંક એ એવી બેંક છે. જેનું મુખ્ય મથક દેશની બહાર છે. દા.ત સિટી બેંક.
- કૃષિ અને અન્ય ગ્રામીણ ક્ષેત્રો માટે પૂરતી સંસ્થાકીય ધિરાણ સુનિશ્ચિત કરવાના હેતુથી RBIના 1975ના ઓર્ડીનન્સથી પ્રાદેશિક બેંકોની સ્થાપના કરવામાં આવી. દા.ત અરુણાચલ પ્રદેશ સુરલ બેંક
- સહકારી બેંકો એ નાણાકીય એન્ટીટી છે જે તેના સભ્યોની છે. જે તેમની માલિકીની છે તથા તેઓ બેંકના ગ્રાહકો પણ છે દા.ત મહેસાણા અર્બન કો-ઓપરેટીવ બેંક
- જ્યારે વિકાસ બેંકો લાંબી અવધિમાં ફેલાયેલા મૂડી-રોકાણોને સમર્થન આપવા અને નોંધપાત્ર સામાજિક લાભો સાથે નીચા નીચા વળતર ના દર આપનાર બેંક છે.

1.2.1 હિલ્ટન યંગ કમિશન :

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી આર્થિક મુશ્કેલીઓનો જવાબ આપવા માટે કેન્દ્રીય બેંકની સ્થાપના થઈ. ભારતીય રિઝર્વ બેંકની સ્થાપના હિલ્ટન યંગ કમિશનની ભલામણથી કરવામાં આવી. આ કમિશને વર્ષ 1926માં પોતાનો અહેવાલ સુપરત કર્યા. જો કે બેંકની સ્થાપના બીજા નવ વર્ષ

માટે કરવામાં આવી ન હતી. ભારતીય રીઝર્વ બેંકની સ્થાપના માટેની પ્રસ્તાવનામાં નાણાકીય સ્થિરતાને સુરક્ષિત રાખવાના હેતુથી અનામત રાખવા માટે બેંકની નોટોના મુદ્રાને નિયંત્રિત કરવા વગેરે જેવા રિઝર્વ બેંકના કાર્યોનું વર્ણન કરેલ છે. ભારતમાં અને સામાન્ય રીતે દેશના શ્રેષ્ઠ હિતમાં ચલાવવા અને કેડિટ ચલાવવા માટે ઉપરોક્ત મૂળ કાર્યો હોવા આવશ્યક બની રહ્યા હતા.

1949માં રિઝર્વ બેંકનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું તથા બેંકિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ (BRA) પણ પસાર કરવામાં આવ્યું.

1.2.2 નરસિંહમકમિટી- 1991 :

ભારતીય નાણાકીય વ્યવસ્થાના તમામ પાસાંઓ જોવા માટે ઓગસ્ટ 1991માં ભૂતપૂર્વ ગવર્નર એમ. નરસિંહમના આગેવાની હેઠળ રચવામાં આવી. આ સમિતિના અહેવાલમાં બેંકિંગ ક્ષેત્ર અને મૂડી બજારો સહિતના નાણાકીય ક્ષેત્રના સુધારા માટેની વ્યાપક ભલામણો હતી. આ સમિતિની કેટલીક ભલામણો નીચે મુજબ હતી.

SLR અને CRR ઘટાડો :

નરસિંહમ કમિટીએ SLR અને CRR જે કાનુની પ્રક્રિયા હેટળ લાવવા ભલામણ કરી. તેમાં સમયગાળા મુજબ SLRને ૨૫% અને CRR ને 10% ઘટાડવામાં આવે જ્યારે આ ઘટાડવામાં આવશે ત્યારે બેંક પાસે વધારે ભંડોળ ઉપલબ્ધ થશે જેનાથી લોન આપવા માટે સરળતા થશે. આ ઉપરાંત સમિતિએ ભલામણ કરી કે બેંકને CRR સંતુલિત રાખવા માટે થોડો વ્યાજ પણ મળવું જોઈએ.

અગ્રિમ ક્ષેત્રને વ્યાખ્યાયિત કરવું :

સીમાંત ખેડૂતો નાના ક્ષેત્ર, નાના ધંધા, પરિવહન ક્ષેત્ર ગામ અને કુટીર ઉદ્યોગો વગેરે સમાવેશ કરવા અથવા તેમને અગ્રિમ ક્ષેત્રમાં જોડવા તથા ભલામણ કરી કે એકંદર ધિરાણના 10% અગ્રિમ ક્ષેત્રને આપવું.

ડિરેગ્યુલેશન : સમિતિએ ભલામણ કરી કે વ્યાજ બેંક જાતે તેમના ગ્રાહકો પર વ્યાજદર નિર્ધારિત કરી શકે.

નોન પરફોર્મિંગ એસેટ્સ : બેંકિંગ પદ્ધતિમાં પરદર્શિતા માટેની ભલામણોને વ્યાખ્યાયિત કરીને એસેટ્સ ક્લાસિફિકેશનમાં મહત્વનું કામ કર્યું. લોનની વસુલાત માટે ટ્રીબ્યુનલ સ્થાપવા, શંકાસ્પદ દેવાથી યોગ્ય પગલાં લેવા, બેંકોનું પૂનગઠન કરવા અને ખાનગી બેંકોને પ્રવેશની મંજૂરી આપવાની ભલામણ કરવામાં આવી.

- 4 સ્તરની પદાનુક્રમની બેંકિંગ માળખાની સ્થાપના કરવી જેમાં 3 થી 4 મોટી બેંક (જેમાં એસ.બી.આઈ. નો પણ સમાવેશ) તે ટોચના સ્તર પર અને તળિયાના સ્તરે ગ્રામીણ બેંક જે કૃષિ પ્રવૃત્તિઓ અંગે જોડાયેલ રહે.
- શાખા પરવાનાનીતિને નાબુદ કરવી.
- બેંકિંગ કંપની એક્ટને પસાર કરવો જેનાથી બેંક પબ્લિક ઈશ્યુ કરી કેપિટલ ઊભી કરી શકે.
- શિડયૂલ કોર્મશીયલ બેંકને નવી શાખા તથા સુધારા વધારા કરવા માટે સ્વતંત્રતા આપવી.

1.2.3 નરસિંહમકમિટી- 1998 :

1998માં સરકારે શ્રી નરસિંહમની અધ્યક્ષતામાં બીજી સમિતિની નિમણૂક કરી. જેમાં

બેન્કિંગ સુધારણાની પ્રગતિની સમીક્ષા કરવા અને ભારતીય નાણાકીય વ્યવસાયને વધુ મજબૂત બનાવવા માટે એક કાર્યક્રમની કચના કરવાનું કહ્યું હતું. આ સમિતિએ મૂડી પર્યાપ્તતા બેંક મર્જર, બેંક કાયદો જેવા વિવિધ ક્ષેત્રો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું.

- બેંકોને મજબૂત બનાવવા ચાલુ ખાતાની Convertibility CAC ના સંદર્ભમાં લીધી.
- જેના લીધે ઘરેલું પ્રવાહિતા અને વિનિમય દરના વ્યવસ્થાપન સંબંધિત સમસ્યાનો સામનો કરવા ભારતીય બેંક સક્ષમ હોવા આવશ્યક છે તેથી મજબૂત બેંકોના મર્જરની ભલામણ કરી જેની ઉદ્યોગ પર સારી અસર થશે.
- NPA ના પ્રશ્નો નિર્વારવા સાંકળી બેંકો, એટલે કે બેંકોના પુનર્વર્સન કરવું. જ્યાં નબળી બેંકો ફક્ત ટૂંકાગાળાની અને જોખમ મૂકત સંપત્તિમાં જ તેમના ભંડોળ મૂકવાની મંજૂરી આપવામાં આવશે.
- મૂડી પર્યાપ્તતા ધોરણો વધારવા જોઈએ. તેથી તેની Absorption ક્ષમતા વધશે.
- બોર્ડના કાર્યો અને વ્યવસાયિક કોર્પોરેટ વ્યૂહરચના બેંકોને અપનાવવાની ભલામણ કરી.
- બેન્કિંગ કાયદાઓ, જેવા કે RBI અધિનિયમ બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ, સ્ટેટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ, બેંક રાષ્ટ્રીયકરણ અધિનિયમ જેવા ભારતીય બેન્કિંગ ઉદ્યોગ સંચાલિત મુખ્ય કાયદાની સમીક્ષા તથા સુધારણા કરવી.
- આ ઉપરાંત ઝડપી કમ્પ્યુટરરાઈઝેશન ટેકનોલોજી અપગ્રેડેશન સ્ટાફને તાલીમ, બેન્કિંગમાં વ્યવસાયીકરણ કરવું. વગેરે ભલામણ કરી.

1.2.4 ખાન કમિટી :

RBI દ્વારા બીજી કમિટી જે ખાન કમિટી છે તેની સ્થાપના કરી હતી ડિસેમ્બર 1997માં જેનો હેતુ બેંકો તથા નાણાકીય સંસ્થાઓનો વિકાસ તેમની ભૂમિકા અને કામગીરીની સુમેળભરી તપાસ કરવો હતો.

તેમની મુખ્ય ભલામણો 1998માં અહેવાલ રજૂ કર્યા તેમાં સાર્વત્રિક બેન્કિંગ અન્વેષણ તરફ બેંકો અને નાણાકીય સંસ્થાઓ વચ્ચે સંપૂર્ણ મર્જરમેળવવાની શક્યતા ઊભી કરવી.

કેડિટ અને માઈક્રો ફાઈનાન્સ સંબંધિત મુદ્દાઓની તપાસ માટે RBI દ્વારા 2004માં ખાન વર્કિંગ ગ્રૂપની રચના કરવામાં આવી હતી.

આ રિપોર્ટમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો કે ગ્રામીણક્ષેત્રના ગરીબ લોકો અનેક કારણોથી બેન્કિંગ પધ્ધતિથી બાકાત રહે છે.

આ ઉપરાંત કલાયન્ટ સ્તરે ઉચ્ચ ટ્રાન્ઝેક્શન ખર્ચે, બોજારૂપ દસ્તાવેજકરણ ઔપચારિક ક્ષેત્રે કાર્યાવહી જાગૃતિનો અભાવ, લોનનું નાનું કદ, અનપૌચારિક ક્ષેત્રમાંથી ઓછા દરજ્જાની સેવાઓ ઉપલબ્ધતા અને ઔપચારિક બેન્કિંગ સિસ્ટમની ઉદાસીનતા છે.

આ કમિટીએ વ્યાપક ભલામણ કરી.

- બેન્કિંગ પહોંચ વિસ્તરે તે માટે બિઝનેસ કોરસપોન્ડન્ટ મોડલ લાગુ કરવામાં આવશે.
- વર્તમાનમાં MFI માટે એક અલગ અને વિશિષ્ટ નિયમનકારી દેખરેખ માળખું આવશ્યક નથી; કારણ કે માઈક્રોકેડિટ હાથ ધરનાર મુખ્ય ખેલાડીઓ સારી રીતે નિયમન કરે છે. SIDBI અને નાબાર્ડની સહાયથી નોન-ડિપોઝીટ લેતી MFI સેલ્ફ રેગ્યુલેશનનો પ્રયાસ કરી શકે છે.

- રાષ્ટ્રીય માઈક્રોફાઈનાન્સ માહિતી બ્યૂરોની સ્થાપના
- નાબાર્ડના MFI દ્વારા સીધી ફાઈનાન્સની સુવિધા
- MFI ની રેટિંગ
- MFI માં ક્ષમતા નિર્માણ
- ICIદ્વારા પહોંચને વિસ્તારવી
- આ કમિટીએ કહ્યું હતું કે વ્યાજના દરો પર કોઈ ટોચ મર્યાદ નક્કી કરવી યોગ્ય નહીં હોય.
- ગ્રામીણક્ષેત્રમાં બેકિંગના વિસ્તારને વધારવા માટે ખાન કાર્યવાહી જૂથે ભલામણ કરી હતી.
- 7 સભ્યની આ કમિટીએDFLS અને કોર્મશીયલ બેંકના રોલ, ફાળો અને માળખા તથા કામગીરીના વાતાવરણમાં પરિવર્તન માટેના સૂચનો કર્યા હતા.
- પર્યાવરણી પરિવર્તન રેગ્યુલેટરી ફેમવર્ક, કાયદાકીય ફેમવર્ક, સુપરવાઈઝરી ફેમવર્ક, ભંડોળ આધારિત પાસાં વ્યવસ્થાકીય સુધારા, જોખમ સંચાલન ITઅને HRDપાસાં વગેરેને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યાં.

1.2.5 વર્મા કમિટી- 1996 :

વર્મા કમિટીની સ્થાપના 1996માં થઈ. તેમની મૂખ્ય ભલામણ એ હતી કે જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોમાં ITનો વધુ ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે, નબળા બેંકોનું પુનઃગઠન કર્યું પરંતુ તેમનું જોડાણ મજબૂતબેંકો સાથે ન કરવું, અને VRS માટે 25% ના સ્ટાફની ભલામણ રાખી હતી.

- બેકિંગક્ષેત્રના સુધારા માટે કમિટીએ ભલામણ કરી કે જ્યાં નબળી બેંકો હશે ત્યાં NPA_s અને સંચિત નુકસાન તે બેંકની ચોખ્ખી કિંમત કરતાં વધારે હશે.
- આ ઉપરાંત બેંક ક્ષેત્રે સુધારા માટે નીતિગત કાર્યક્ષમતા, નાણાકીય આરોગ્ય અને સંસ્થાકીય માળખાગત સુવિધા અને સૂધારો લાવવાના લક્ષ્યાંક હેઠળ બેકિંગ સૂધારાને બે તબક્કામાં આવરી લેવા.
- બેંકની નબળાઈ ઓળખવા સાત પરિણામોનો ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરી જેમાં મૂડી પર્યાપ્ત ગુણોત્તર, કવરેજ રેશિયો, વળતર સંપત્તિ પર ચોખ્ખું વ્યાજ માર્જિન, સરેરાશ કાર્યકારી ભંડોળના ઓપરેટિંગ નફાનું ગુણોત્તર ખર્ચની આવકનો ગુણોત્તર, ચોખ્ખી વ્યાજ આવક + અન્ય બધી આવકનો ગુણોત્તર.

1.3 મૂડી પર્યાપ્તના ધોરણો :

મૂડી પર્યાપ્તના ગુણોત્તર એ ગુણોત્તર છે. બેંકની મૂડી અને તેની સાથે જોડાયેલ જોખમયુક્ત સંપત્તિ અને વર્તમાન જવાબદારી. કેન્દ્રીય બેંક અને બેંક નિયમનકારો દ્વારા વ્યાપારી બેંકોને વધારે લાભ લેવામાં અને પ્રક્રિયામાં અદ્રાવ્ય બનતા અટકાવવાનું નક્કી કરાયું છે.

માપન :CAR (કેપિટલ એડિક્વેસી રેશિયો)

કેપિટલ એડિક્વેસી રેશિયો = (ટાયર 1 + ટાયર 2 + ટાયર 3 (કેપિટલ ફંડ)/જોખમવાળી સંપત્તિ

- જોખમવાળી સંપત્તિમાં કેડિટ જોખમ બજારનું જોખમ તથા ઓપરેશનલ જોખમો સમાવેશ થાય છે.

- BESALIII ના ધારાધોરણોએ મૂડીનું જોખમવાળી સંપત્તિના 8% નક્કી કર્યા. જ્યારે RBIના ધારા મુજબ ભારતીય અનુસૂચિત વાણિજ્યિક બેંકોએ CAR 8% એ જાળવવા જરૂરી છે. જ્યારે ભારતીય જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોને 12% ની સીએઆર જાળવવા પર ભાર મૂક્યો છે.

બેસલ કમિટી જે બેંકિંગ સુપરવિઝન કરે છે જેમાં ખાસ કરીને બેંકિંગ રેગ્યુલેટરી માળખાને સુધારવા શરૂ કરેલ માત્ર એક કામગીરી છે. વર્તમાન એકોડ હવે બેંકની નાણાકીય અને આર્થિક તનાવની જોખમ વ્યવસ્થાપન નાણાકીય અને આર્થિક તનાવની જોખમ વ્યવસ્થાપનને સુધારવા અને બેંકની પારદર્શિતાને મજબૂત બનાવવા માટે મહત્વનું બની રહ્યું છે.

- સારી મૂડી ગુણવત્તા જેમાં ઉચ્ચ ખોટ શોષણ કરવાની ક્ષમતા જેનાથી બેંક વધુ મજબૂત બનશે.
- બેંકોએ 2.5% ની મૂડી સંરક્ષણ બફર રાખવાની રહેશે તથા આર્થિક તંગીના સમયમાં તે વાપરી શકે.
- કાઉન્ટર સાયકલિકલ બફર રજૂ કરવું જેમાં સારા સમયમાં મૂડી આવશ્યકતા વધારવા તથા ખરાબ સમયમાં ઘટાડવા.
- 2008ની નાણાકીય કટોકટીની સ્થિતિએ દર્શાવ્યું કે ઘણી સંપત્તિનું મૂલ્ય ઝડપથી ઘટ્યું છે આથી લિવરેજ રેશિયો એ કુલ સંપત્તિ (જોખમયુક્ત નહી) સંબંધિત મૂડીની રકમ છે. 2018માં ફરજિયાત લીવરેજ રેશિયો રજૂ કરવામાં આવ્યો.
- લિક્વિડિટી રેશિયો જે જોખમ સંચાલન માટે એક નવું માળખું બનાવવું.
- પદ્ધતિસરની અગત્યની નાણાકીય સંસ્થાઓ સ્થાપવી જે નુકસાન શોષી લે જેના અમલીકરણના વિકલ્પમાં મૂડી સરચાર્જ, આસ્મિક મૂડી અને જામીન-ઈન-દેવું સામેલ છે.

1.4 વ્યવહારિતા સંબંધિત ધોરણો :

- વ્યવહારના રેકોડની જાળવણી કરવી.
- નિયમ 3માં ઉલ્લેખિત લેવડદેવડના સંદર્ભમાં બેંકોને માહિતી જાળવવી જેમા સમાવેશ થાય છે. વ્યવહારનું સ્વરૂપ વ્યવહારની રકમ અને તે ચલણ જેમાં તે નામનો હતો, સોદાની પ્રક્રિયા હાથ ધરવામાં આવી હતી તે તારીખ, વ્યવહાર માટે પક્ષો વગેરે.
- બેંકોએ ખાતાની માહિતીની યોગ્ય જાળવણી ડેટા મેઈન્ટેન કરવા, ગ્રાહક અને બેંક વચ્ચેના લેવડ દેવડના સમાપ્તિની તારીખથી ઓછામાં ઓછા દર વર્ષ સુધી જાળવવા તેમા સ્થાનિક તથા આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારને બંને વ્યવહારોના બધા રેકોર્ડ જે વ્યક્તિગત વ્યવહારોના પુનર્નિર્માણને મંજૂરી આપશે (ચલણનો પ્રકાર તથા અમાઉન્ટ) વગેરે જરૂરી માહિતી આપવી.
- બેંકોએ ગ્રાહકની ઓળખ અને તેના સરનામાં સાથેના રેકોર્ડ જાળવવા તથા અકાઉન્ટ સમાપ્તિના 10 વર્ષ માટે સાચવવા.
- આ પરિચય ફકરા 27માં બેંકોને તમામ જટિલ, અસામાન્ય મોટા વ્યવહારો સમાન ધ્યાન આપવાની સલાહ આપવામાં આવી છે.

1.5 બેંકિંગ સૂધારા (નવનિર્માણ)

- બેંકિંગ સૂધારાનો હેતુ હતો બેંકિંગ સિસ્ટમની રચના, કાર્યક્ષમતા, માળખા અને સ્થિરતામાં પરિવર્તન લાવવું અને આંતરરાષ્ટ્રીય બજારોમાં પણ એકીકરણ કરવું.
- ભારતીય બેંકો આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સ્પર્ધાત્મક બનાવવી, વૃદ્ધિની પ્રક્રિયાને વેગ આપવો.
- કામગીરી અંગે રૂઢિચુસ્તતા હટાવવી સામાજિક ઉદ્દેશોની સિધ્ધિ સુનિશ્ચિતતા કરવા, ક્રેડિટ ડિલીવરી સિસ્ટમ, બનાવવી, મૂડી પર્યાપ્તતા અને અન્ય સમજદાર ધોરણોના સંદર્ભમાં ભારતીય બેંકિંગ પ્રણાલીને આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણોની સમાનતા આપવી.
આર્થિક વાતાવરણમાં વધઘટની સ્થિતિમાં બેંકોની નબળાઈને ઘટાડવાના હેતુસર મજબૂતીના પગલા જેમા આવકની માન્યતા, સંપત્તિનું વર્ગીકરણ, જોગવાઈના ધોરણો, એકસપોઝર ધોરણો, પરદર્શિતાના સુધારેલા સ્તર અને જાહેરાતના ધોરણો સામેલ છે.
- ઉદારીકરણ અને Globalisation તરફ વધતા વલણના સંદર્ભમાં કાર્યક્ષમતા સૂધારો કરવા અનેક કમિટી ઘડવામાં આવી જે બેંક વ્યવસ્થામાં મોટા પાયે પરિવર્તન લાવે નરસિંહમ કમિટી, Verma કમિટી, ખાન કમિટી વગેરે જેવી.
- આ કમિટી દ્વારા કેટલાક સૂધારા સૂચવવામાં આવ્યા હતા.
- નીતિમાં ફેરફાર લાવો, નાણાકીય સ્થિતિમાં સુધારણા.
- બીજાબેંક સૂધારાના તબક્કામાં બેંકને ત્રણ રીતે મજબૂત બનાવવી, જેમાં બેંક માળખાને Restructured ટેકનોલોજીકલ અપગ્રેડેશન અને માનવ સંશાધન વિકાસ કરવો.
- 2019 વર્ષ દરમ્યાન, જાહેર ક્ષેત્રની બેંકને મજબૂત બનાવવા 10બેંકને જાહેર ક્ષેત્રની 4બેંકમાં જોડવામાં આવી. જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોની સંખ્યા ઘટાળી તેનું વૈશ્વિક સ્તરનું કદ બનાવવું જેનાથી અર્થતંત્ર માટે મોટો મૂડી આધાર વધારવામાં મદદ કરે.
- RBI દ્વારા ઓછા રેપો રેટ એ અર્થતંત્રમાં ક્રેડિટ ગ્રંથને ઉત્તેજીત કરવાનો પ્રયાસ છે.
- આઈ.ટી.આર. (ITR) ભરવા માટે પાન અને આધાર કાર્ડની પ્રમાણીકરણ ફરજિયાત.
- ડિજિટલ વિકલ્પો સાથે બેંકિંગ વધુ સહેલી બનાવવી.
- સલામત અને સૂરક્ષિત વ્યવહારો માટે સૂધારેલ ATM મિકેનિઝમ

1.6 વેપારીબેંક અને વિકાસ બેંક વચ્ચેનો તફાવત :

- વેપારીબેંક તે વ્યક્તિઓ અને કોર્પોરેટરોને મૂળભૂત બેંકિંગ અને નાણાકીય સેવાઓ પ્રદાન કરે છે. વિકાસીબેંકો એ બેંકો છે જે માળખાગત અને આર્થિક વિકાસ માટે નાણા પૂરા પાડવા માટે સ્થાપિત કરવામાં આવે છે.
- તેની પ્રકૃતિ પ્રતિક્રિયાશીલ છે જ્યારે વિકાસ બેંકની પ્રકૃતિ સક્રિય છે.
- કોર્મશીયલ બેંકની સ્થાપના કંપની અધિનિયમ હેઠળ સેટ અપ જ્યારે વિકાસી બેંક વિશિષ્ટ અધિનિયમ હેઠળ સ્થાપિત થાય છે.
- કોર્મશીયલ બેંક ભંડોળનો સ્ત્રોત થાપણો સ્વીકારી નાણાં એકઠા કરે છે જ્યારે વિકાસી બેંક તે ઉધાર, અનુદાન અને સિક્યોરિટીનું વેચાણ કરીને.
- કોર્મશીયલ બેંક મધ્યમ ગાળાની લોન આપે છે. જ્યારે વિકાસ બેંક લાંબાગાળાની લોન આપે છે.

- વેપારીબેંકો હેતુ ધિરાણ કરી વધારે વ્યાજદર રાખી નફો કરવાનાં જ્યારે વિકાસ બેંકનો પ્રોજેક્ટ માટે નાણાં પૂરા પાડવા, સામાજિક નફો મેળવવા.
- વેપારીબેંક, કાયદાકીય, ધંધાકીય માર્ગદર્શન અને કેડિટ ઈન્વેસ્ટીગેશન સેવા આપે છે ચોક્કસ ફી સાથે જ્યારે વિકાસી બેંક એન્ટરપ્રાઇઝના વિકાસ અને પ્રમોશન માટે પરામર્શ અને સેવા પ્રદાન કરે છે.
- વેપારીબેંકના કલ્યાન્ટ, વ્યક્તિઓ અને વ્યવસાયિકો છે જ્યારે વિકાસી બેંકના કલાયન્ટ સરકાર છે. વિકાસીબેંક જેવી કે ઔદ્યોગિક વિકાસ બેંક(SIDBI, IDBI) અને કૃષિક્ષેત્ર વિકાસી બેંક(NABARD) અને આયાત-નિકાસ વિકાસ બેંક વગેરે વિભાગમાં વિભાજીત થાય છે.

1.6.1 વિકાસની ભૂમિકા :

- ભારતમાં નાના પાયે ઉદ્યોગો (SSI) ને પ્રોત્સાહન અને વિકાસ કરવો.
- આવાસક્ષેત્રના વિકાસ માટે નાણાં પૂરા પાડવા.
- મોટા પાયે ઉદ્યોગો (LSI) ના વિકાસની સુવિધા આપવી.
- કૃષિક્ષેત્ર અને ગ્રામીણ ભારતના વિકાસમાં મદદ કરવી.
- ભારતના વિદેશ વેપારને વધારવા મદદ આપવી.
- માંદા ઔદ્યોગિક એકમોની સમીક્ષા (ઉપચાર) કરવામાં મદદ કરવી.
- ભારતીય ઉદ્યોગ સાહસિકોને વિકાસવા પ્રોત્સાહિત કરવા.
- દેશના પછાત પ્રદેશોમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન આપવું.
- મૂડી બજારોના વિકાસમાં ફાળો આપવો.

1.6.2 વિકાસ ભંડોળનો નમૂનો :

ઔદ્યોગિકરણને શરૂ કરવા માટે અન્યત્ર વિકાસ બેંકોની સમકક્ષ ડેવલપમેન્ટ ફાઇનાન્સ સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવા.

આ પ્રક્રિયામાં મુખ્યત્વે ત્રણ ઘટકો હતા.

- લાંબાગાળાના ધિરાણ આપતી સંસ્થાઓ જેવી કે ઈન્ડસ્ટ્રીયલ ફાઇનાન્સ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયા (સ્થાપના 1948) ઈન્ડસ્ટ્રીયલ કેડિટ એન્ડ ઈન્વેસ્ટમેન્ટ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયા (ICICI, 1955) અને ઈન્ડસ્ટ્રીયલ ડેવલોપમેન્ટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (IDBI, 1964) તે દર્શાવ્યા અને ખાનગી ક્ષેત્ર ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે લાંબાગાળાના રોકાણ માટે નાણાં પૂરા પાડે છે. જેમાં કેન્દ્ર સરકાર અને RBI દ્વારા રાહતની શરતો પર ભંડોળ આપવામાં આવે છે.
- રાજ્યના નાણાકીય નિગમો (SFC) અને રાજ્ય ઔદ્યોગિક વિકાસ નિગમો (SIDC_s) ની સ્થાપના 19૫0 થઈ તે રાજ્યોના નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગો માટે લાંબાગાળાના નાણાં પૂરાં પાડે છે.
- રોકાણ સંસ્થાઓ જેવી કે જીવન વીમા નિગમ (LIC, 1956) યુનિટ ટ્રસ્ટ ઈન્ડિયા (UTI, 1964) ભારતીય વીમા નિગમ (GIC, 1973) વીમાની ટેવ, ઘરની બચત પર વળતર મેળવવાના માર્ગ ઊભા કરે છે. તે સરકાર દ્વારા નિયંત્રિત ઔદ્યોગિક નાણાંનો સંભવિત સ્ત્રોત હતો.

1.6.3 વિકાસના મુદ્દાઓ :

વિકાસબેંક એ નાણાકીય સંસ્થા છે જેનો હેતુ અર્થતંત્રના વિકાસનો છે જેમાં વ્યવસાયિક એકમોને મધ્યમ અને લાંબાગાળાના નાણા પૂરાં પાડે છે. તે બહુહેતુક નાણાકીય સંસ્થા છે.

- તેના વિકાસી મહત્વના મુદ્દાઓ છે વિકાસશીલ અર્થવ્યવસ્થામાં રોકાણ અને ઉદ્યોગ સાહસિક પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપીને આર્થિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે.
- તે નવા અને નાના ઉદ્યોગ સાહસિકોને પ્રોત્સાહિત કરે છે.
- સંતુલિત પ્રાદેશિક વિકાસની શોધ કરે છે.
- તે ખાનગી ક્ષેત્રને જ નહીં, જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમોને પણ નાણાકીય સહાય પૂરી પાડે છે જેનો હેતુ સમુદાયમાં બચત અને રોકાણની ટેવને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે.
- તેની ભૂમિકા ફાયનાન્સના ગેપ પુરવાની છે.
- ઉપરાંત તેનું હેતુ નફો કમાવાને બદલે જનહિતની સેવા કરવાનો છે તે રાષ્ટ્રના સામાન્ય હિતમાં કાર્ય કરે છે.

સરકારની ભૂમિકા :

- કોઈપણ કેસમા સમગ્રલક્ષી નીતિનો ઉદ્દેશ એ સતત વૃદ્ધિ દર પ્રાપ્ત કરવાનું છે. સ્થિરતા સુનિશ્ચિત કરવા. તથા આંતરિક અને બ્રાહ્મ પરિબળોથી અસર થતી પરિસ્થિતિમાં અર્થતંત્રને સ્થિર કરવા સરકારે યોગ્ય તંત્રની સ્થાપના કરવાની જરૂર છે.
- નીતિઓને સ્થિર કરવા પર સરકારે વધારે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે.
- સરકારે દેશની મધ્યસ્થ બેંકને નાણાકીય નીતિ સોંપે છે. જ્યારે રાજકોષીય નીતિનો પોર્ટફોલિયો પોતાની પાસે રાખે છે.
- નાણાકીય નીતિનો ઉદ્દેશ છે. કુગાવા અને નાણાકીય સંસ્થાઓ સહિત નાણાકીય વ્યવસ્થાને સ્થિર કરવી જ્યારે રાજકોષીય નીતિ તે વેરા ખર્ચ અને દેવા અંગેની સંચાલન નીતિ છે જે દેશના વૃદ્ધિ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ પ્રદાન કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

1.7 શાખી સાધનો :

શાખી સાધનોમાં સમાવેશ થાય છે. ચેક, હૂંડી, બેંક ડ્રાફ્ટ, વિનિમય બિલ, પ્રોમીસરી નોટ—બિલ્સ અને આવાસના બિલ.

1.7.1 ચેક :

નેગોસીએબલ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ એક્ટ 1881ની કલમ 6 મુજબ, ચેક એ ચોક્કસ બેંકર પર ખેચાયેલા વિનિમયનું બિલ છે અને માંગ પર ચૂકવવાપાત્ર છે. તે હંમેશા ચોક્કસ બેંકર પર દોરવામાં આવે છે.

- તે હંમેશા માંગ પર ચૂકવવા પાત્ર હોય છે.
- ચેકને લેખિત ઓર્ડર તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે જે બેંકના ગ્રાહક દ્વારા હસ્તાક્ષર કરવામાં આવે છે. બેંક તેના (ગ્રાહકના) ખાતામાંથી માંગણી ચૂકવવા માટે નિર્દેશિત કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિના ઓર્ડર અથવા રકમ માટે અથવા વહન કરનારને
- ચેકના પક્ષો ત્રણ છે. ડ્રોઅર, ડ્રોવી અને ચૂકવણી કરનાર. ડ્રોઅર તે વ્યક્તિ છે જે બેંકને રકમ ચૂકવવાનો આદેશ કરતા ચેક પર હસ્તાક્ષર કરે છે. ડ્રોવી તે એક બેંક છે જેના પર ચેક દોરવામાં આવે છે.

પ્રાપ્તકર્તા : ચૂકવણી કરનાર એવી વ્યક્તિ છે તેની પાસે ઓર્ડરમાં દર્શાવવામાં આવેલ પૈસાની રકમ ચૂકવવાપાત્ર છે. કેટલીકવાર ડ્રોઅર અને ચૂકવનાર એક જ વ્યક્તિ હોય છે.

ચેકના બે પ્રકાર છે.

ઓપન ચેક : જે ચેક બેંકના કાઉન્ટર પર રોકડમાં ચૂકવવામાં આવે છે.

કોસ ચેક : કોસ કરેલ ચેક તે છે કે જેના પર “&co”શબ્દો સાથે અથવા સમાંતર ટ્રાસવર્સ રેખા દોરવામાં આવે છે.

કોસિંગના બે પ્રકાર છે.

સામાન્ય કોસિંગ જેમા ચેક પર બે સમાંતર કોસવર્સ લાઈન લગાવાય છે.

ખાસ કોસિંગમા : જ્યાં ચેક તેના પર કોઈ બેંકરના નામનો ઉમેરો કરે છે.

1.7.2 હૂંડી :

તે એક ભારતીય વિનિમયનું બિલ છે. જેનો ઉપયોગ પ્રાચીન કાળથી કરવામાં આવે છે. હૂંડીની વ્યાખ્યા “એક લેખિત હુકમ, સામાન્ય રીતે બિનશરતી, એક વ્યક્તિ દ્વારા માગ પર ચૂકવણી માટે અથવા પૈસાની ચોક્કસ રકમ પછીના ઉલ્લેખિત સમય પછી તેમા નામવાળી વ્યક્તિને આપવામાં આવે છે. વિનિમયનું બિલ એ હંમેશા બિનશરતી હોય છે. પરંતુ કેટલીકવાર તે શરતી હોય છે.

1.7.3 વિનિમય બિલ :

આતરરાષ્ટ્રીય અને વિદેશી વેપાર બનેમાં ઉપયોગમાં લેવાતા વાટાઘાટોના સાધનોનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે.

નેગોશીએબલ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ એક્ટ, 1981 એ બિલ વિનિમય નિર્માતા દ્વારા સહી કરેલા બિનશરતી હુકમની લેખિત રજૂઆત અને સાધન છે. જે કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિને અમુક રકમની ચૂકવણી માટે જ કરે છે. અથવા અમૂકને ઓર્ડર આપે છે.

વિનિમય બિલના પક્ષો :

- **ડ્રોઅર :** બિલના નિર્માતાને ડ્રોઅર કહેવામાં આવે છે તે સામાન્ય રીતે લેણદાર છે.
- **ડ્રોવી :** જે વ્યક્તિ પર બિલ દોરવામાં આવે છે તે અને તેને દેવાદાર કહે છે.
- **પ્રાપ્તકર્તા :** જે વ્યક્તિ તેની પરિપક્વતા પર બિલની રકમ મેળવવા માટે હકદાર છે. તેને પ્રાપ્તકર્તા કહેવાય છે.

1.7.4 પ્રોમિસરી નોટ :

તે લેખિતમાં એક સાધન છે જેમાં નિર્માતા દ્વારા હસ્તાક્ષર કરાયેલા બિનશરતી બાંધધરીને ફક્ત અમુક રકમ ચૂકવવા અથવા તેના હુકમ માટે ચોક્કસ વ્યક્તિ અથવા સાધન વહન કરનારને આપે છે.

- તે લેખિતમા હોવું જોઈએ
- તે હંમેશા બિનશરતી છે.
- તે દેવાદાર દ્વારા ચૂકવણી કરવાનું વચન છે.
- વચન હંમેશા પૈસાની ચૂકવણી માટે હોય છે.

- નિર્માતા દ્વારા સહી થયેલ હોવી જોઈએ.
- નિર્માતા તથા ચૂકવનાર ચોક્કસ વ્યક્તિ હોવાં જોઈએ.
- ચૂકવણીનું સ્થળ, સમય અને તારીખ વચન ચિઠ્ઠી પર હોવી આવશ્યક નથી.
- ભારતીય સ્ટેમ્પની મહોર હોવી અનિવાર્ય છે.

વચનચિઠ્ઠીના બે પક્ષો છે. એક નિર્માતા જે વચન ચિઠ્ઠીમાં રકમ ચૂકવવાનું વચન આપે છે. અને તે દેવાદાર છે. જ્યારે પાચીને વ્યક્તિ છે જેને ચૂકવવાનું વચન આપવામાં આવ્યું છે. તે લેણદાર છે.

- **પ્રોમિસરી નોટના પ્રકાર :**

સરળ અથવા સિંગલ પ્રોમિસરી નોટ, સંયુક્ત પ્રોમિસરી નોટ, અને સંયુક્ત અને અનેક પ્રોમિસરી નોટ વગેરે જેવા પ્રકાર છે.

1.8 સ્વાધ્યાય

- **મુદ્દાસર પ્રશ્નોના જવાબ આપો.**

1. બેંકનો પરિચય સવિસ્તાર જણાવો.
2. બેંક માટેની વિવિધ કમિટીની વિગતવાર સમીક્ષા કરો.
3. મૂડી પર્યાપ્તતાના ધોરણો અને બેંકિંગ સૂધારા દર્શાવો.
4. વેપારી અને વિકાસ બેંકનો તફાવત, ફાળો, ભૂમિકા અને ભંડોળના નમૂનાની ચર્ચા કરો.
5. શાખી સાધનોની વિગતવાર સમીક્ષા કરો.

- **બહુવિકલ્પ પ્રશ્નો :**

1. બેંક શબ્દ ક્યાંથી ઉતરી આવ્યો છે?
(a) Bancus (b) Bank
(c) Bancee (d) Banksh
2. બેંકોનો પ્રારંભિક તબક્કાનો સમયગાળો.
(a) 1786 to 1969 (b) 1782 to 1949
(c) 1780 to 1950 (d) 1785 to 1930
3. 1969 થી 1991 દરમ્યાન કયા પરિવર્તન આવ્યા.
(a) આઝાદી (b) બેંકનું રાષ્ટ્રીયકરણ
(c) બેંકની સ્થાપના (d) યુદ્ધ
4. નરસિંહમ કમિટીનો સમયગાળો
(a) 1950 (b) 1935
(c) 1991 (d) 1965
5. વિમાં કંપનીનો સમયગાળો.
(a) 1996 (b) 1993
(c) 1992 (d) 1994

6. શાખાના સાધનો કયાં છે?
- (a) વચન ચિઠ્ઠી (b) વિનિમય પત્ર
(c) ચેક (d) ઉપરોક્ત બધા
7. પ્રોમિસરી નોટના પ્રકાર કેટલા છે?
- (a) 2 (b) 4
(c) 6 (d) 3
8. વિનિમય બિલના પક્ષો કયા છે.
- (a) ડ્રોઅર (b) ડ્રોવી
(c) પ્રાપ્તકર્તા (d) ઉપરોક્ત બધા
9. LIC ની સ્થાપના વર્ષ
- (a) 1955 (b) 1956
(c) 1954 (d) 1957
10. રાજ્યના નાણાકીય નિગમો (SFC)
- (a) 1950 (b) 1945
(c) 1930 (d) 1970
11. ICICIની સ્થાપના વર્ષ
- (a) 1955 (b) 1975
(c) 1945 (d) 1991
12. કૃષિ સાથે જોડાયેલ બેંક
- (a) IDBI (b) NABARD
(c) SFC (d) ઉપરોક્ત બધા

જવાબો:

1. (a) 7. (d)
2. (a) 8. (d)
3. (b) 9. (b)
4. (c) 10.(a)
5. (a) 11.(d)
6. (d) 12.(b)

એકમ : 2

બેંકના વ્યવહારો અને જમાના પ્રકારો

: રૂપરેખા :

- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 બેંકના પ્રકારો
- 2.3 બેંકના વ્યવહારોના પ્રકારો
- 2.4 બેંકના વ્યવહારો, હિસાબી ધોરણો
- 2.5 બેંકના એડવાન્સિસ
- 2.6 બેંકની કેડિટ નીતિ
 - 2.6.1 પ્રકારો
 - 2.6.2 લાક્ષણિકતા

2.7 સ્વાધ્યાય

2.1 પ્રસ્તાવના :

બેંકનો ફાળો કોઈપણ અર્થતંત્રના આર્થિક વિકાસમાં ખૂબજ મહત્વનો રોલ ભજવે છે. તેના મૂળભૂત કાર્યોમાં ખાસ કરીને ડિપોઝિટ સ્વીકારવી તથા ધીરાણ આપવું વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

જ્યારે ગૌણ કાર્યોમાં કોમર્શિયલ બેંકે એ ઓવરડ્રાફ્ટની સુવિધા આપે છે. ડિસ્કાઉન્ટિંગ બિલ્સ ઓફ એક્સચેન્જ, એજન્સીના કાર્યો, તથા જનરલ યુટિલિટી વગેરે કાર્યો કરે છે. આ ઉપરાંત બેંકો ટૂંકાગાળા અને લાંબાગાળા માટે કેડિટની જરૂરિયાત પૂરી પડવાનું કામ કરે છે.

2.2 બેંકના પ્રકારો :

- સહકારી બેંકો
- વિદેશી બેંકો
- રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો
- ખાનગી બેંકો
- મધ્યસ્થ બેંક RBI

આ ઉપરાંત અર્થતંત્રમાં વિવિધ પ્રકારની બેંકને અલગ અલગ શ્રેણીમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવી છે. જે નીચે મુજબ બેંકના પ્રકારો છે.

(1) અનુસૂચિત વાણિજ્ય બેંકો :

ત્રણ પ્રેસિડેન્સી બેંકો 1921 માં બનેલી ઈમ્પીરિયલ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાનું સ્ટેટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયામાં 1 જુલાઈ, 1955માં રોજ સંસદમાંથી ખરડો પસાર કરીને રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું હતું. હાલમાં SBIની સહાયક બેંકોની સંખ્યા 5 છે. 19 જુલાઈ, 1969ના રોજ 14 બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ થયું હતું. 15 એપ્રિલ, 1980ના રોજ પુનઃ 6 ખાનગી બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું.

(2) ભારતમાં ખાનગી બેંકો :

ભારતમાં રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકોની જેમ ખાનગીબેંકોનું પણ મહત્વ રહેલું છે. છેલ્લા 2 થી 3 દશકથી ખાનગી બેંકો નવીનતા લાવવાના પ્રયોગો સાથે ખૂબ ઝડપથી વિકસી રહી છે. અને ભારતીય બેંકિંગ પદ્ધતિમાં મહત્વની સેવા પૂરી પાડી રહી છે. ઈ.સ.1969 અને 1980માં જે બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ ન થયું તે બેંકોને ખાનગી બેંકો તરીકે ઓળખવામાં આવી છે. જે ખાનગી બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ તેના નાના કદ અને ચોક્કસ સમુદાય દ્વારા ચાલતી હોવાને કારણે ન થયું. ભારતમાં નવી ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો જેમ કે; એક્સિસ બેંક, HDFC બેંક, ICICI બેંક, યસ બેંક, કોટક મહિન્દ્રા બેંક વગેરે છે.

(3) ભારતમાં સહકારી બેંકો :

ભારતમાં સહકારી બેંકોનું પણ વિશેષ મહત્વ રહેલું છે. ભારતમાં સહકારી બેંકોની સ્થાપના રાજ્યો સાથે સંકળાયેલ સહકારી અધિનિયમ દ્વારા કરવામાં આવી છે. ભારતમાં સહકારી બેંકો ત્રિસ્તરીય છે.

રાજ્ય સહકારી બેંક — જિલ્લા સહકારી બેંક —સહકારી મંડળી ભારતમાં સહકારી બેંકો અંતર્ગત મંડળીઓ ગ્રામ્ય સ્તરે કાર્ય કરે છે. જ્યારે જિલ્લા સહકારી બેંકો રાજ્ય સહકારી બેંકો કાર્ય કરે છે. અને રાજ્યની તમામ જિલ્લા સહકારી બેંકો રાજ્ય સહકારી બેંકની હેઠળ કાર્ય કરે છે.

(a) રાજ્ય સહકારી બેંક :

રાજ્ય સહકારી બેંક જિલ્લા સહકારી બેંકોને લોન આપે છે. અને રાજ્ય સહકારી બેંક ભારતીય રિઝર્વ બેંક પાસેથી નાણાં મેળવે છે. રાજ્ય સહકારી બેંક તમામ જિલ્લા સહકારી બેંકના કાર્યની દેખરેખ છે. રાજ્ય સહકારી બેંકને જિલ્લા સહકારી બેંકોની એપેક્સ બેંક પણ કહેવામાં આવે છે.

(b) જિલ્લા સહકારી બેંક :

જિલ્લા સહકારી બેંકો રાજ્ય સહકારી બેંકો પાસેથી લોન મેળવે છે અને જરૂરિયાત મુજબ સહકારી મંડળીઓને નાણાંનું ધિરાણ કરે છે. જેથી સહકારી મંડળીઓ ખેડૂતોને ધિરાણ કરી શકે. જિલ્લા સહકારી બેંકો રાજ્ય સહકારી બેંક અને મંડળીઓના સમન્વયનું કાર્ય કરે છે. જિલ્લા બેંકનું કાર્યક્ષેત્ર માત્ર જિલ્લા પુરતું છે.

(c) સહકારી મંડળીઓ :

સહકારી મંડળીઓ જિલ્લા સહકારી બેંક પાસેથી નાણાં મેળવી ખેડૂતોને ટૂંકાગાળાની લોન આપે છે. જ્યારે વિશેષ પરિસ્થિતિ અંતર્ગત લાંબાગાળાની એટલે કે 3 વર્ષ સુધીની પણ લોન આપવામાં આવે છે. કોઈપણ ગામના ઓછામાં ઓછા 10 વ્યક્તિઓ મળીને સહકારી મંડળીની રચના કરી શકે છે.

(5) ભારતમાં વિદેશી બેંકો :

ભારતમાં રાષ્ટ્રીય બેંકો, ખાનગી બેંકો, સહકારી બેંકો પાસેથી વિદેશી બેંકો પણ કાર્યરત છે. ઓગસ્ટ, 2011 ના અંતમાં ભારતમાં 38 વિદેશી બેંકો કાર્યરત છે. ભારતમાં સૌથી વધુ વિદેશી બેંકની શાખાઓ બ્રિટનની સ્ટાન્ડર્ડ ચાર્ટર્ડ બેંકની છે. જેની ભારતમાં 81 જેટલી શાખાઓ આવેલી છે.

(5) ક્ષેત્રીય ગ્રામીણ બેંક :

2 ઓક્ટોબર, 1975માં 5 ક્ષેત્રીય ગ્રામીણ બેંકોની સ્થાપના કરવામાં આવી અને સમયાંતરે દેશના સિક્કિમ અને ગોવા રાજ્યને બાદ કરતાં અનેક વિસ્તારોમાં ક્ષેત્રીય ગ્રામીણ બેંકોની સ્થાપના થઈ. ક્ષેત્રીય ગ્રામીણ બેંકોની સ્થાપનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં જ્યાં બેંકિંગ સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ નથી ત્યાં બેંકિંગ સેવાઓ પૂરી પાડવી તેમજ સમાજના નબળા વર્ગને વ્યાજબી દરે લોન પૂરી પાડવાનો છે. ક્ષેત્રીય ગ્રામીણ બેંકોની સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખતા કેલકા સમિતિની ભલામણો અનુસાર એપ્રિલ 1987 પશ્ચાત એકપણ ક્ષેત્રીય ગ્રામીણ બેંકની સ્થાપના થઈ નથી. ક્ષેત્રીય ગ્રામીણ બેંકોને વધુ સશક્ત કરવા નબળી ક્ષેત્રીય બેંકનું મજબુત ક્ષેત્રીય ગ્રામીણ બેંકમાં વિલિનીકરણનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. 2005માં ભારતમાં 196 જેટલી ક્ષેત્રીય બેંકો કાર્યરત હતી. જ્યારે 2013ની શરૂઆત 67 ક્ષેત્રીય ગ્રામીણ બેંકો નોંધાઈ છે.

(6) વિદેશમાં ભારતીય બેંક :

ભારતની જાહેર ક્ષેત્રની અને ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો વિદેશમાં કાર્યરત છે. જેમાં 30, સપ્ટેમ્બર, 2013ના રોજ વિદેશમાં 52 શાખાઓ સાથે ભારતીય સ્ટેટ બેંક અને 51 શાખાઓ બેંક ઓફ બરોડા બીજા સ્થાને છે. ભારતીય બેંકોની વિદેશમાં પેટા કંપનીઓ સંયુક્ત સાહસો અને પ્રતિનિધિ કચેરીઓ સાથે આ કાર્યાલયોની સંખ્યા વધી જાય છે. વિદેશમાં ભારતીય બેંકોની સંખ્યામાં બેંક ઓફ ઈન્ડિયા ત્રીજા સ્થાને, ICICI બેંક ચોથા સ્થાને અને ઈન્ડિયન ઓવરસીસ બેંક પાંચમાં સ્થાને હોંગકોંગ છે. UKમાં ભારતીય સ્ટેટ બેંકની 10, બેંક ઓફ બરોડાની 10. બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની 7, કેનેરા બેંકની 2 અને સિન્ડીકેટ બેંકની 1 શાખા સાથે કુલ 30 શાખાઓ આવેલી છે. જ્યારે હોંગકોંગમાં ભારતીય બેંકોની 19 શાખાઓ આવેલી છે.

(7) ભારતીય સ્ટેટ બેંક :

ભારતની સૌથી મોટી અને સૌથી જુની બેંક અને નાણાંકીય સંસ્થા છે. તે દેશમાં બેંકિંગ સેવાઓમાં નવીનતા લાવતા કાર્યો કર્યા છે. જેમ કે ભારતીય સ્ટેટ બેંક નોન રેસિડેન્ટ ઈન્ડિયન માટે ઈન્ડિયા મિલેનિયમ જેવી યોજનાઓ શરૂ કરી હતી. અને જીવન વીમા ક્ષેત્રે પણ પ્રવેશ કરનાર દેશની પ્રથમ વેપારી બેંક છે.

(8) ભારતીય આયાત- નિકાસ બેંક (EXIM BANK) :

ભારતીય આયાત-નિકાસ બેંકનું મુખ્ય કાર્ય આયાત અને નિકાસ કરતા લોકોને નાણાંકીય મદદ કરવાનું છે. આયાત — નિકાસ બેંક માત્ર બેંક જ નહિ પરંતુ નાણાંકીય સંસ્થાઓના કાર્યના સમન્વયનું કામ પણ કરે છે. ભારતીય આયાત — નિકાસ બેંકની સ્થાપના 1 જાન્યુઆરી, 1982ના રોજ થઈ હતી. તેનું મુખ્ય કાર્યાલય મુંબઈમાં આવેલું છે. તેના વિદેશમાં પણ કાર્યાલયો છે. તે અગ્ર- નાણાંકીય સંસ્થા છે. આ બેંક માત્ર નિકાસકારોમાં જ નહિ પરંતુ વિદેશી રોકાણકારોના સમગ્ર આર્થિક વિકાસ સાથે એકીકૃત કરવાનું કામ પણ મળેલું છે. તે નિકાસ સેવા ચક્રના દરેક ચરણમાં મદદ કરે છે. જેમાં ટેકનોલોજીથી માંડીને ઉત્પાદન વિકાસ, નિકાસ ઉત્પાદન, નિકાસ માર્કેટિંગ, આયાત — નિકાસ પૂર્વ અને પાશ્ચાતની સેવાઓ તેમજ વિદેશી રોકાણના કાર્યક્રમનો સમાવેશ થાય છે.

(9) નેશનલ બેંક ફોર એગ્રીકલ્ચર એન્ડ રૂરલ ડેવલોપમેન્ટ (NABARD) :

કૃષિ તેમજ ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યો અને કાર્યક્રમો માટે નાણાંકીય સંસ્થાઓની નાણાંની જરૂરિયાત સાથે જોડાયેલી એક અગ્ર બેંક તરીકે નાબાર્ડ, ભારતીય રિઝર્વ બેંક સાથે સહકારી બેંક અને ક્ષેત્રીય ગ્રામીણ બેંકોની દેખરેખનું કાર્ય કરે છે. તેની સ્થાપના 12 જુલાઈ, 1982ના

રોજ થઈ હતી. એગ્રીકલ્ચર રિફાઈનાન્સ અને ડેવલોપમેન્ટ કોર્પોરેશન (ARDC) અને ભારતીય રિઝર્વ બેંકના એગ્રીકલ્ચર ક્રેડિટ ડિપાર્ટમેન્ટ (ACD) અને રૂરલ પ્લાનિંગ એન્ડ ક્રેડિટ સેલ (RPCC) નું સ્થાન નાબાઈ લીધું છે. ને સહકારી બેંક તથા ક્ષેત્રીય ગ્રામીણ બેંકોની પરોક્ષ દેખરેખ, પોર્ટફોલિયો નિરીક્ષણ વગેરે કાર્યો કરે છે. તે સાથે — સાથે રાજ્ય સહકારી કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ બેંક અને અગ્ર નોન — કોઓપરેટિવ સોસાયટીનું નિરીક્ષણ કરે છે. ઉપરાંત લાઈસન્સ જાહેર કરવા નવી શાખા ખોલવા ભારતીય રિઝર્વ બેંકને ભલામણ કરે છે.

(10) ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ ડેવલપમેન્ટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (IDBI) :

1 જુલાઈ, 1964ના રોજ ભારતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ અર્થે નાણાંકીય મદદ પૂરી પાડવા માટે આ બેંકની સ્થાપના થઈ. IDBI ભારતીય રિઝર્વ બેંકની આનુષંગિક બેંક હતી પરંતુ 16 ફેબ્રુઆરી, 1976થી IDBIની માલિકી ભારતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસને નાણાં ધીરવા માટે મુખ્ય બેંક તરીકે ભારત સરકારે લઈ લીધી. IDBI દ્વારા ભારતીય આયાત-નિકાસ બેંક, સ્મોલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ ડેવલપમેન્ટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (SIDBI) વગેરે જેવી નાણાંકીય સંસ્થાઓની સ્થાપનામાં પણ મહત્વનો ફાળો છે.

(11) રાષ્ટ્રીય આવાસ બેંક (નેશનલ હાઉસિંગ બેંક) :

રાષ્ટ્રીય આવાસ બેંકની અધિનિયમ 1987 અંતર્ગત રાષ્ટ્રીય આવાસ બેંકની 9 જુલાઈ, 1988ના રોજ સ્થાપના થઈ. તેના કાર્યમાં સ્થાનિક અને ક્ષેત્રીય બંને વિસ્તારોમાં હાઉસિંગ ફાઈનાન્સ સંસ્થાઓના સંવર્ધન હેતુ એક મુખ્ય એજન્સી તરીકે કાર્ય કરવું તેમજ આ સંસ્થાઓને નાણાંકીય કે કોઈ અન્ય મદદ કરવી તેમ દર્શાવેલું છે. ઉપરાંત હાઉસિંગ ફાઈનાન્સને વધુ વાજબી બનાવવું. હાઉસિંગ ફાઈનાન્સ કંપનીઓના કાર્યોનું નિયમન કરવું વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

(12) મધ્યસ્થ બેંક (RBI) :

રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા ભારતની મધ્યસ્થ બેંક છે. જેની સ્થાપના 1 એપ્રિલ 1935ના રોજ, ભારતીય રિઝર્વ બેંક એક્ટ હેઠળ કરવામાં આવી હતી. 1949માં RBIનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. મધ્યસ્થ બેંકનો મુખ્ય હેતુ ભારતમાં નાણાંકીય ક્ષેત્રની એકીકૃત કરી દેખરેખ રાખવાનો છે. જેમાં વ્યાપારી બેંકો, નાણાંકીય સંસ્થાઓ અમે નોન — બેંકિંગ ફાઈનાન્સ કંપનીઓનો સમાવેશ થાય છે. RBIનીતિ — નિયમો ઘડે છે. તે બેંકોનું નિરીક્ષણ કરે છે. તથા નાણાંકીય સંસ્થાઓને ઓફ — સાઈટ સર્વિલન્સ રજૂ કરવા અને ઓડિટર્સની ભૂમિકા મજબુત બનાવવાના પ્રયાસો કરે છે. કિંમત સ્થિરતા જાળવવું, RBI એકંદરે નાણાંકીય પ્રણાલીના નિયમનકાર અને રક્ષણ કરે છે. લોકોને સકારાત્મક બેંકિંગ વિકલ્પો પૂરા પાડે છે. RBIરાષ્ટ્રીય ચલણ જારી કરે છે.

2.3 બેંકના વ્યવહારોના પ્રકારો

બેંક અલગ-અલગ પ્રકારોના વ્યવહાર થાય છે. જેના અન્ય હકારાત્મક કે નકારાત્મક પ્રભાવો હોઈ શકે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે બેંકના વ્યવહારો નોમિનલ જોવા મળે છે.

બેંકના હિસાબના આધારે વ્યવહારોના પ્રકારો

- ATM કે જેમાં ડિપોઝિટ કે ઉપાડ ફંડનું થઈ શકે.
- ચાર્જ જેમાં ખાસ કરીને ક્રેડિટ કે ડેબિટ કાર્ડ ના ઉપયોગ પર ચાર્જ લેવામાં આવે છે.
- ચેક દ્વારા બેંકમાંથી ભંડોળનો ઉપાડ કરી શકાય.

- ડિપોઝિટ એ બેંકમાં વિવિધ પ્રકારે જમા કરાવી શકાય.
- ઓનલાઈન માધ્યમ દ્વારા વિવિધ પ્રકારે બેંકના વ્યવહારો થાય છે જે સમય અને શક્તિનો બચાવ થાય છે.
- પી.ઓ.એસ જેમાં ફંડનો ઉપાડ થાય છે. પોઈન્ટ ઓફ સેલ વ્યવહાર દ્વારા (જેમાં રોકડ કે ડેબિટ કાર્ડ થી ખરીદી દ્વારા).
- ફંડને એક ખાતામાંથી બીજા ખાતામાં ભંડોળ ટ્રાન્સફર કરી શકાય છે.
- ઉપાડ તે કોઈ પણ ખાતામાંથી કોઈ પણ પદ્ધતિ દ્વારા થઈ શકે છે.

ઈન્વેસ્ટમેન્ટ ખાતાના વ્યવહારના પ્રકારો

- સિક્યોરિટીને ખરીદી, કે રોકડ સ્વરૂપમાં મેળવી શકાય
- બાય ટુ ક્લોઝ દ્વારા કેશનો ઉપાડ કે સિક્યોરિટીઝના ખરીદી કે કોન્ટ્રાક્ટના ઓપ્શન મેળવી શકાય જે શોર્ટ પોઝિશન માટેના છે
- બાય ટુ ઓપન જે લાંબાગાળાના પોઝિશન માટે છે કે કેશ નો ઉપાડ કે ઓપ્શનનું ખરીદી કોન્ટ્રાક્ટ દ્વારા થાય છે.
- ડિવિડન્ડ, કેપિટલ વિતરણ, કેપિટલ ગેઈન્સ લાંબા અને ટૂંકાગાળા માટે, વ્યાજની આવક, શેર ફેરબદલ વગેરે વિવિધ પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે.

બેંકના પ્રાથમિક કાર્યો :

- થાપણો સ્વીકારી અને લોન અને એડવાન્સિસ આપવું.

વ્યાપારી બેંકોનું મૂળભૂત કાર્ય જાહેર ભંડોળ એકત્રિત કરવું. જેમાં બચતની સલામતી અને કમાણી કરનારાઓને બચત પરના વ્યાજની સલામતી પૂરી પાડે છે. બેંક લોકો પાસેથી વિવિધ પ્રકારની થાપણો સ્વીકારે છે જેમ કે, બચત થાપણો આમાં ડિપોઝિટર્સને ફક્ત ન્યૂનતમ સિલક જાળવવાની જરૂર છે. જે વિવિધ બેંકોમાં બદલાય છે. સ્થિર થાપણો જે ટર્મ ડિપોઝિટ તરીકે ઓળખાય છે. નિયત કાર્યકાળ માટે પૈસા જમા થાય છે. વર્તમાન થાપણો ને ઉદ્યોગપતિઓ દ્વારા ખોલવામાં આવે છે. આમાં ખાતાધારકોને આ ખાતા પર ઓવર-ડ્રાફ્ટ સુવિધા મળે છે. રિકરિંગ ડિપોઝિટમાં નિયમિત અંતરાલમાં બેંકમાં ચોક્કસ રકમ જમા કરવામાં આવે છે. આ સ્થિર થાપણ, રિકરિંગ થાપણ પર અલગ – અલગ વ્યાજ ચુકવવામાં આવે છે.

- લોન અને એડવાન્સિસ

બેંકો જે થાપણો સ્વીકારે છે તેને લોનના સ્વરૂપમાં વ્યવસાયકારો તથા વ્યક્તિઓને આપે છે. બેંક ઓવરડ્રાફ્ટ ની સુવિધા આપે છે ખાતાધારકોને. બેંક બેંક બેલેન્સમાં ઉપલબ્ધ કરતા વધુ પૈસા ગમે તે સમયે ઉપાડવાની મંજૂરી આપે છે. આ ઉપરાંત કેશ કેડિટની સુવિધાઓથી 1 થી 5 વર્ષ લોનની સુવિધા પે છે. એક ટૂંકા ગાળાની લોન સુવિધા અગાઉથી નિશ્ચિત વિશિષ્ટ મર્યાદા સુધી. બેંકો ટૂંકાગાળાના અથવા મધ્યમ સમયગાળા માટે મૂર્ત મિલકતો સામે 1 થી 5 વર્ષ લોનની સુવિધા આપે છે. બેંકો વિનિમય બિલની છૂટ પણ આપે છે. આમાં એક પ્રકારની ટૂંકી મુદતની છે જ્યાં વેચનાર કેટલીક ફી માટે બેંકમાંથી બિલ ડિસ્કાઉન્ટ કરે છે. વિનિમયનાં બિલને છૂટથી અથવા ખરીદી કરીને બેંક નાણાંની વૃદ્ધિ કરે છે.

બેંક કેટલાક ગૌણ કાર્ય કરે છે. જેવા કે તે ભંડોળનું સ્થાનાંતરણ, સામયિક સંગ્રહ, ગ્રાહક વતી ભાડા કે વીજળી બિલની ચૂકવણી, ચેકનો સંગ્રહ, પોર્ટફોલિયો મેનેજમેન્ટ કરવું,

ગ્રાહકોના તથા અન્ય એજન્સી કાર્યો બેંક પોતાના ગ્રાહકના પ્રતિનિધિ તરીકે કરે છે. આમ, બેંક તેમના ગ્રાહકના એજન્ટ તરીકે કાર્ય કરે છે.

2.4 બેંકના વ્યવહારો અને હિસાબી ધોરણો અને નોંધણી :

- થાપણ સર્જન

- ધિરાણ આપવું

- (1) **વેપાર પર પ્રતિબંધ (સેક્શન 8) :** બેંકિંગ રેગ્યુલેશન ધારા 8 મુજબ, જેમાં બેંકિંગ કંપની સીધી રીતે કે આડકતરી રીતે માલ ખરીદી કે વેચી શકે નહિ પરંતુ તે ખરીદ, વેચાણ કે સંગ્રહ વાટાઘાટા માટે મળેલા વિનિમયના બીલોથી સંબંધિત વિનિમય કે વ્યવહાર કરી શકે.
- (2) **નોન બેંકિંગ એસેટ્સ (સેક્શન 9):** એક બેંકિંગ કંપની તેના સ્થાનાંતરણની તારીખથી સાત વર્ષ કરતા વધુ સમયગાળા માટે કોઈપણ સ્થાવર મિલકત તેના પોતાના ઉપયોગ સિવાય, કોઈપણ માલિકીની સંપત્તિ રાખી શકશે નહિ. કંપનીને સાત વર્ષના સમયગાળા ની અંદર, કોઈપણ મિલકતને તેના નિકાલની સુવિધા માટે વ્યવહાર અથવા વેપાર કરવાની મંજૂરી આપે છે. અલબત ભારતીય રિઝર્વ બેંક થાપણદારોના હિતમાં સાત વર્ષના સમયગાળાને કોઈપણ સમયગાળાથી પાંચ વર્ષથી વધારી શકે છે.
- (3) **મૅનેજમેન્ટ (સેક્શન 10):** સે. 10 (એ) જણાવે છે કે બેંકિંગ કંપનીના નિયામક મંડળના કુલ સભ્યોની સંખ્યા 51% કરતા ઓછી નહિ હોય. તથા તેમના વિશેષ નિષ્ણાંત તથા વ્યવહારુ અનુભવ હોય તેવા લોકોનો સમાવેશ થવો જોઈએ. જેમાં ખાસ કરીને એકાઉન્ટન્સી, કૃષિ અને ગ્રામીણ અર્થતંત્ર, બેંકિંગ, સહકાર, અર્થશાસ્ત્ર, નાણાં, કાયદો અને નાના પાયે ઉદ્યોગ વગેરે ક્ષેત્ર સાથે જોડાયેલ હોય, આ સેક્શન મુજબ ઓછામાં ઓછા 2 ડિરેક્ટર હોવા જોઈએ તથા તેમને કૃષિ અને ગ્રામીણ અર્થતંત્ર અને કો-ઓપરેશનનો અનુભવ હોવો જોઈએ. તથા આ ઉપરાંત એમ પણ આ સેક્શન 10 જણાવે છે કે બેંકિંગ કંપની ખાતે એક ડિરેક્ટર હોવો જોઈએ જે તેમના બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર ચેરમેન હોય.
- (4) **ન્યૂનતમ મૂડી અનામત (સેક્શન 11):** બેંકિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ, 1949 ની કલમ 11, એ જોગવાઈ કરે છે કે કોઈપણ બેંક કંપની ભારતમાં ધંધો કરી શકશે નહિ, સિવાય કે તેની પાસે ઓછામાં ઓછુ પેઈડ અપ મૂડી હોય અને નોંધાયેલ અનામતનું મૂલ્ય હોય જે નીચે દર્શાવેલાં છે.
 - (i) **વિદેશી બેંકિંગ કંપનીઓ :** ભારતની બહાર સામેલ બેંકિંગ કંપનીના કિસ્સા તેની ચૂકવણી મૂડી અને અનામત તેના વ્યવસાયના મુખ્ય 15 લાખના સંદર્ભમાં 1 લાખ ઓછી નહિ હોય અને તેની પાસે સ્થાન હોય તો મુંબઈ કે કલકત્તા હોય તથા બંનેમાં 20 લાખનો વ્યવસાય હોય. તથા તે ડિપોઝિટ રાખે. રિઝર્વ બેંક પાસે રોકડ અને જામીનગીરીના સ્વરૂપમાં જેમાં દર્શાવેલ રકમ, તથા વર્ષના અંતે પછી વર્ષ માટે તેના નફાના 20% જેટલી રકમ તેમના ભારતીય વ્યવસાય સંદર્ભ.
 - (ii) **ભારતીય બેંકિંગ કંપની :** ભારતીય બેંકિંગ કંપનીના કિસ્સામાં, તેની પેઈડ અપ મૂડી અને અનામતનો સરવાળો નીચે જણાવેલ રકમ કરતા ઓછો રહેશે નહિ.
 - જો તેમાં એક કરતાં વધુ રાજ્યમાં વ્યવસાય સ્થળો હોય તો 5 લાખ તથા મુંબઈ કે કલકત્તા બંને સ્થળે હોય તો 1 લાખ તથા મુખ્ય સ્થળ પર ધંધાના સંદર્ભ 10 લાખ હોવી જોઈએ.

- (5) કેપિટલ સ્ટ્રક્ચર (સેક્શન 12) : આ ધારા મુજબ કોઈપણ બેંકિંગ કંપની ભારતમાં ધંધો કરી શકશે નહિ, સિવાય કે તે નીચેની શરતો સંતોષશે નહિ.
- તેની સબસ્ક્રાઈબ કરેલી મૂડી તેની અધિકૃત મૂડીના અડધા કરતાં ઓછી નથી. અને તેની ચૂકવણી અપાયેલ મૂડી તેની સબસ્ક્રાઈબ મૂડીના અડધા કરતા ઓછી નથી.
 - તેની મૂડી સામાન્ય શેર અથવા ફક્ત સામાન્ય અથવા ઈક્વિટી શેર અને આવા પસંદગીઓનો શેરનો સમાવેશ કરે છે. જે 1 લી એપ્રિલ 1944 પહેલા જારી કરવામાં આવી હતી. આ પ્રકારનું પ્રતિબંધ કોઈ બેંકિંગ કંપનીને લાગુ પડતું નથી જે 15મી જાન્યુઆરી 1937 પહેલાં સમાવિષ્ટ હોય.
 - કોઈપણ શેર હોલ્ડરનો મત આપવાનો અધિકાર કંપનીના તમામ શેર હોલ્ડર્સના કુલ મતદાન અધિકાર 5% કરતા વધુ ન હોવા જોઈએ.
- (6) કમિશન બ્રોકરેજ ચૂકવણી (સેક્શન 13) : સેક્શન 13 મુજબ બેંકિંગ કંપનીને બ્રોકરેજ, ડિસ્કાઉન્ટ અથવા મહેનતાણું દ્વારા સીધા અથવા પરોક્ષ રીતે કમિશનની ચૂકવણી કરવાની મંજૂરી નથી.
- (7) ડિવિડન્ડની ચૂકવણી (સેક્શન 15) : કોઈપણ બેંકિંગ કંપની તેના શેર પર કોઈ ડિવિડન્ડ ચૂકવશે નહિ ત્યાં સુધી કે તેના તમામ મૂડી ખર્ચ (પ્રારંભિક ખર્ચ, સંગઠન ખર્ચ, શેર-વેચાણ આયોગ, દલાલી, નુકસાનની રકમ અને મૃત સંપત્તિ દ્વારા રજૂ ન થયેલ ખર્ચની અન્ય ચીજો સહિત) સંપૂર્ણ રીતે લિખિત ન મળે.
- પરંતુ ભારતીય બેંકિંગને જરૂર નથી કે ———
- લેખિતમાં અવમૂલ્યન કે જે માન્યતાવાળા સિક્યોરિટીઝમાં તેના રોકાણના મૂલ્યમાં અથવા કોઈપણ સંજોગોમાં આવા અવમૂલ્યનનું ખરેખરી મૂડીરોકાણ કરવામાં આવ્યું નથી અથવા તો તે ખોટ માટે જવાબદાર છે.
 - કોઈપણ સંજોગોમાં, જેમ કે લેખિત અવમૂલ્યન માટે પૂરતી જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તેવા કિસ્સામાં. શેર, ડિબેન્યર્સ અથવા બોન્ડ (માન્ય સિક્યોરિટીઝ સિવાયના) માં રોકાણમાં અવમૂલ્યન જેનાથી ઓડિટરને સંતોષ વધે.
 - કોઈપણ સંજોગોમાં લેખિત, ખરાબ દેવું, જ્યાં બેંકિંગ કંપનીના ઓડિટર્સની સંતોષ માટે આવા દેવાની પૂરતી જોગવાઈએ કરવામાં આવી હોય
- (i) રિઝર્વફંડ/ કાનૂની અનામત (સેક્શન 17) : ભારતમાં સામેલ દરેક બેંકિંગ કંપની, ડિવિડન્ડ જાહેરાત કરતા પહેલા, દર વર્ષના ચોખ્ખા નફાના 20% જેટલી રકમ (તેના નફા અને નુકસાન એકાઉન્ટ દ્વારા જાહેર કરવામાં આવે છે.) અનામત ભંડોળમાં સ્થાનાંતરિત કરશે. કેન્દ્ર સરકાર, જો, કે આરબીઆઈની ભલામણ પર, તેને ચોક્કસ સમયગાળા માટે આ આવશ્યકતામાંથી મુક્તિ આપી શકે છે. જો શેર પ્રિમીયમ એકાઉન્ટ સાથે તેની હાલની અનામત ભંડોળ તેની ચૂકવણી મૂડી કરતાં ઓછી ન હોય તો તેને છુટ આપવામાં આવે છે. જો તે અનામત ભંડોળ અથવા શેર પ્રિમીયમ ખાતામાંથી કોઈપણ રકમની ફાળવણી કરે છે. તો તે આવા ફાળવણીની તારીખ 12 દિવસની અંદર રિઝર્વ બેંકને હકીકતની જાણ કરવી તથા આવા ફાળવણીને લગતી પરિસ્થિતિને સમજાવવી.
- (ii) કેશ રિઝર્વ (સેક્શન 18) : દરેક બેંકિંગ કંપની (અનુસૂચિત બેંક નહિ હોવા છતાં), જો ભારતીય હોય, તો રોકડ અનામતની રકમમાં જાતે અથવા ચાલુ ખાતામાં, રિઝર્વ બેંક

અથવા ભારતીય સ્ટેટ બેંક અથવા અન્ય કોઈ એક બેંક પાસે રહેશે, આમ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા સૂચિત ભારતમાં તેના સમયના ઓછામાં ઓછા અને માંગ લાયબિલિટીઝ 35 જેટલી (અનુસૂચિત બેંકોના કિસ્સામાં) વચ્ચે નિયમન કરવાની સત્તા છે. ઉપરોક્ત સિવાય તેઓ લઘુત્તમ 25% તેના કુલ સમય અને માંગ જવાબદારીઓને રોકડ, સોનું તથા પસંદગી કરેલ જવાબદારીઓનું નિયમન કરે છે.

(iii) **તરલતાના ધોરણો (સેક્શન 24) :** આ ધારા મુજબ બેંકિંગ કંપનીએ પોતાના ધંધામાં પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રવાહી સંપત્તિ જાળવવી આવશ્યક છે. આ વિભાગમાં જણાવ્યું છે કે દરેક બેંકિંગ કંપનીએ રોકડ, સોનું તથા બિનઆધારિત માન્યતાવાળી સિક્યોરિટીઝ જાળવી પડે છે. જેનું પ્રમાણ 20% કરતા ઓછું નહિ માંગ તથા સમયની જવાબદારી સાથે. દેશના આર્થિક સંજોગો અનુસાર આરબીઆઈ દ્વારા સમય – સમય પર આ ટકાવારી બદલી શકાશે. જે બેંક દ્વારા જાળવવામાં આવેલા સરેરાશ સંતુલનનો ભાગ છે.

(iv) **અકાઉન્ટ અને ઓડિટ (સેક્શન 29 થી 34A) :** બેંકિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ ઓડિટમાં અકાઉન્ટ સાથે વ્યવહાર કરે છે. ભારતમાં, દરેક બેંકિંગ કંપની 12 મહિનાના સમયગાળા એટલે કે નાણાંકીય વર્ષના અંતે, કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ઉલ્લેખિત ઓફિસિયલ ગેઝેટમાં જાહેરનામાં મુજબ બેલેન્સશીટ અને નફા અને ખોટનું ખાતાને કામકાજના છેલ્લા દિવસમાં તૈયાર કરવું (નાણાંકીય વર્ષ પૂરું થાય તે પહેલા) જે કંપની (બેંકિંગ કંપની) ભારતની બહાર છે તેમણે પણ આ પ્રમાણે એકાઉન્ટ તૈયાર કરવાનું રહેશે.

બેંકિંગ કંપનીઓના અંતિમ ખાતાઓમાં નફો અને નુકસાન ખાતું અને બેલેન્સશીટ સામેલ છે. નાણાંકીય વર્ષ 31 માર્ચ દર વર્ષને અંતે સમાપ્ત થાય. આ ઉપરાંત બેંક દર વર્ષે 30 સપ્ટેમ્બરના રોજ અર્ધ- વર્ષ અકાઉન્ટ પણ તૈયાર કરે છે. કાયદા હેઠળ યોગ્ય રીતે નિષ્ણાંત વ્યક્તિ દ્વારા ઓડિટ ની નિમણૂંક કરવા માટે આરબીઆઈ પાસેથી મંજૂરી લેવી પડે છે. બેલેન્સશીટ અને નફા તથા નુકસાનના ખાતાની ત્રણ નકલ તથા ઓડિટરનો અહેવાલ અવધિના ત્રણ મહિનાની અંદર આરબીઆઈને જમા કરાવવાની હોય છે. તથા દરેક બેંકિંગ કંપનીએ અંતિમ ખાતાના તથા ઓડિટરના અહેવાલની ત્રણ નકલો કંપનીના રજીસ્ટ્રારમાં ફાઈલ કરવાની રહેશે. આ હિસાબો શેરહોલ્ડરોની મંજૂરી માટે વાર્ષિક સામાન્ય સભામાં રજૂ કરવામાં આવે છે.

બેંકિંગ કંપનીઓ નિયમો મુજબ 1949 એ સૂચવ્યું છે કે, સમયગાળાની સમાપ્તિના છ મહિનાની અંદર, બેંકિંગ કંપનીની મુખ્ય કાર્યાલય હોય તેવા સ્થળે ફરતા અખબારમાં ખાતા તથા ઓડિટરનો અહેવાલ પ્રકાશિત થવો જોઈએ. આરબીઆઈ કોઈપણ સમયે અથવા કેન્દ્ર સરકારના નિર્દેશન પર બેંકિંગ કંપનીના ખાતાના પુસ્તકોનું નિરીક્ષણ કરી શકે છે.

સુધારેલ ફોરમેટ
અનુસૂચિ ત્રીજી (સેકશન 29)
ફોર્મ 'A'
બેલેન્સશીટનું ફોર્મ

બેંકના વ્યવહારો
અને જમાના પ્રકારો

બેલેન્સશીટ ઓફ _____

(અહીં બેંકિંગ કંપનીનું નામ લખવામાં આવશે.)

બેલેન્સશીટ એઝ ઓન 31 માર્ચ (વર્ષ)

(000'S એલ્મિટેડ)

મૂડી અને જવાબદારીઓ	અનુસૂચિ	એઝ ઓન	એઝ ઓન
		31.3 _____	31.3 _____
		(કરન્ટ યર)	(પ્રીવિયસયર)
મૂડી	1		
અનામત અને સર પ્લસ	2		
ડિપોઝિટ	3		
બોરો વિંગસ	4		
અન્ય જવાબદારી અને જોગવાઈ	5	_____	_____
કુલ		_____	_____
મિલકત			
રોકડ અને બેલેન્સ રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા સાથે	6		
બેંકની સાથે બેલેન્સ અને મની એટ કોલ, શેન્ટ નોટિસ	7		
મૂડીરોકાણ	8		
એડવાન્સિસ	9		
ફિક્સ મિલકત	10		
અન્ય મિલકત	11	_____	_____
કુલ		_____	_____
કન્ટિનજન્ટ જવાબદારીઓ બિલ્સ ફોર કલેક્શન	12		

ફોર્મ ઓફ નફો અને નુકસાન ખાતે ફોર ધ યર એન્ડેડ 31'sમાર્ચ

1. આવક	અનુસૂચિ	યર એન્ડેડ	યર એન્ડેડ
કમાયેલ વ્યાજ	નંબર	31.3	31.3
અન્ય આવક		(વર્તમાન વર્ષ)	(પાછલાં વર્ષ)
કુલ			
2. ખર્ચ	13		
વ્યાજ ખર્ચ	14		
ઓપરેટિંગ ખર્ચ			
જોગવાઈ અને આકસ્મિક			
કુલ	15		
3. એપ્રોપ્રિએશનસ	16		
સ્ટેટ્યુટરીઅનામત માટે ટ્રાન્સફર અન્ય અનામત માટે ટ્રાન્સફર સરકારને ટ્રાન્સફર/ પ્રપોઝડ ડિવિડન્ડ બેલેન્સ કેરીડ ઓવર ટુ બેલેન્સશીટ			
ટોટલ			
1. આવક			
કમાયેલ વ્યાજ			
અન્ય આવક			

❖ ઈન્ટર ઓફિસ એડજસ્ટમેન્ટસ :

ઈન્ટરઓફિસ, એડજસ્ટમેન્ટસમાં

(i) બેલેન્સ, દેવુહોય તો તે મુખ્ય હેડમાં બતાવવું. માત્ર ચોખ્ખી સ્થિતિ આંતરિક ઓફિસએકાઉન્ટ તથા વિદેશની ચોખ્ખી સ્થિતિ બતાવવી. તથા નેટ બેલેન્સ પર પહોચવા બધા કનેક્ટેડ ઈન્ટર ઓફિસ એકાઉન્ટ એકત્રિત કરવાં જોઈએ. અને નેટ બેલેન્સ ડેબિટમાં હોય તો ફક્ત ટ્રાન્ઝિટ અને અન્ય વસ્તુઓનું મોટેભાગે પ્રતિનિધિત્વ બતાવવું જોઈએ.

(ii) બિલ પર ડિસ્કાઉન્ટની છુટ :

એડવાન્સમાં ડિસ્કાઉન્ટ તથા અનઅપેક્ષિત ડિસ્કાઉન્ટ અથવા ખૂમ ડિસ્કાઉન્ટ તરીકે ઓળખાય છે. તેનું કામ એડવાન્સમાં ખૂમ થયેલા વ્યાજના કિસ્સા જેવું છે. જો તે ફક્ત ટ્રાયલ બેલેન્સમાં આવે તો તે જવાબદારી તરીકે દર્શાવવામાં આવશે તથા તેને બેલેન્સ શીટની જવાબદારી બાજુમાં દેખાશે. કોઈ એડજસ્ટમેન્ટ કરવામાં આવે તો તે કિસ્સામાં નફા, નુકસાન ખાતામાં વ્યાજ અને ડિસ્કાઉન્ટમાંથી થતી આવકમાંથી તે જ કાપવા આવશે અને બેલેન્સ શીટની જવાબદારી બાજુ પર દર્શાવવામાં આવશે.

(iii) મની કોલ અને ટૂંકી સૂચના પર નાણાં :

બેંક દ્વારા અન્ય બેંકોમાં કરવામાં આવેલી થાપણો અને નોટિસ આપ્યા પછી ઉપાડ કરી

શકાય તેને મની કોલ અને ટૂંકી સુચના કહેવામાં આવે છે. ચોવીસ કલાકની નોટિસ સાથે પરત ખેંચી શકાય છે.

(iv) ખરાબ દેવા અને દેવા અંગેની જોગવાઈ :

ખરાબ દેવા લખી નાખવા અને બેંકોના પુસ્તકોમાં શંકાસ્પદ દેવાની જોગવાઈઓ કરવા માટે એન્ટ્રી પસાર કરવામાં આવે છે. જો કે આ એન્ટ્રીને અંતિમ ખાતામાં દર્શાવવાની હોતી નથી કારણકે તેનાથી બેંકોની પ્રતિષ્ઠા ને નુકસાન થાય છે. તથા લોકોનો વિશ્વાસ ખોવાઈ શકે છે. બેંકોની રેગ્યુલેશન એક્ટ, બેંકો દ્વારા લખાયેલા ખરાબ દેવાની રકમ અને ખરાબ દેવાની જોગવાઈની જાહેરાત ન કરવાની મંજૂરી આપે છે. શંકાસ્પદ દેવા માટેની જોગવાઈઓ તેને આકસ્મિક જોગવાઈ સાથે જોડવામાં આવે છે. તેમાં ખાસ કરીને નફા અને નુકસાનનું ખાતું ડેબિટ કરતી વખતે દર્શાવેલી રકમ બેલેન્સ શીટ માંથી બતાવેલ એડવાન્સિસમાંથી કાપવામાં આવે છે. બેંકો હિસાબી નીતિઓના નિવેદનમાં જોગવાઈ અંગેની વાસ્તવિકતા જાહેર કરવી જોઈએ.

2.5 બેંકના એડવાન્સિસ :

નોન - પરફોર્મિંગ એસેટ્સ

આરબીઆઈ એ બેંકો દ્વારા આપવામાં આવેલી એડવાન્સિસ અથવા કેડિટ સુવિધાઓમાં નુકસાન માટેની જોગવાઈ માટે માર્ગદર્શિકા જારી કરી છે. આ માર્ગદર્શિકા સમજદાર ધોરણો તરીકે જણાવી છે. નોન - પરફોર્મિંગ એસેટ્સ (એનપીએ) નો અર્થ એ છે કે એક કેડિટ સુવિધા જે સંદર્ભમાં વ્યાજ અને/અથવા હમ્પા એક નિશ્ચિત સમયગાળા માટે બાકી રહ્યા છે. આમ, એક કેડિટ સુવિધા કે જે બેંક માટે આવક ઉત્પન્ન કરવાનું બંધ કરે છે. તેને નોન પરફોર્મિંગ એસેટ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તદ્દનુસાર, કોઈપણ લોન સુવિધા કે જે 180 દિવસના સમયગાળા માટે વ્યાજ અથવા હમ્પા માટે બાકી હોય તે એનપીએ તરીકે ગણવામાં આવે છે. અવાંધ ટર્મ લોન, ઓવર ડ્રાફ્ટ તેમજ અન્ય એડવાન્સિસ માટે લાગુ પડે છે. જો કે કૃષિ લોન માટે, લણણીની બે સીઝન માટે બાકી રહેલી રકમ એનપીએ તરીકે ગણવામાં આવે છે.

માર્ચ 2004ની અસરથી બેંકોએ તેમની સંપત્તિઓને એનપીએ તરીકે વર્ગીકૃત કરવાની રહેશે જો તેઓ અગાઉ લાગુ 180 દિવસને બદલે 90 દિવસની અંદર પ્રિન્સિપાલ અથવા વ્યાજનો કોઈપણ ભાગ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવામાં નિષ્ફળ જાય તો.

એડવાન્સિસનું વર્ગીકરણ :

યોગ્ય ધોરણો મુજબ બેંકનું એડવાન્સિસ નીચે મુજબ વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે.

- (1) **સ્ટાન્ડર્ડ એસેટ્સ :** જે એડવાન્સ એનપીએ નથી તેને પરફોર્મિંગ એસેટ અથવા સ્ટાન્ડર્ડ એસેટ્સ કહે છે. આવી સંપત્તિ બેંકમાં સમસ્યા ઊભી કરતી નથી તે વ્યવસાય સાથે જોડાયેલ સામાન્ય જોખમથી વધુ કમાણી કરતું નથી.
- (2) **સબ - સ્ટાન્ડર્ડ સંપત્તિ :** 18 મહિનાથી વધુ સમયગાળા માટે એનપીએ કરાયેલ એડવાન્સની માત્રાને પેટા- માનક સંપત્તિ તરીકે ઓળખાય છે. બેંકને મળેલી અસુરક્ષા અપૂરતી છે. જો ભવિષ્યમાં ખામીને તાત્કાલિક ધોરણે સુધારવામાં નહિ આવે તો બેંકને નુકસાન થવાની સંભાવના છે.
- (3) **શંકાસ્પદ સંપત્તિ :** 18 મહિનાથી વધુ સમયગાળા માટે એનપીએ કરાયેલ એડવાન્સની રકમ શંકાસ્પદ સંપત્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સંપત્તિ નબળા પ્રકારની

માનવામાં આવે છે. કેમકે તેનો સંગ્રહ શક્ય બનતો નથી. અને આ હેતુ માટે અસુરક્ષિત અને અને સુરક્ષિત ભાગોને અલગથી ધ્યાનમાં લેવાનું છે.

(4) ખોટ એસેટ્સ :

એવી રકમ કે અથવા એડવાન્સ રકમ કે જે બેંક અથવા ઓડિટર દ્વારા ઓળખાય છે. પરંતુ હજી સુધી લખી નથી. જો ચોસ રકમ વળતર મેળવણીની શક્યતા હોય તો બેંકે લખવું જોઈએ.

2.6 બેંકની કેડિટ નીતિ :

નાણાંના પરિણામમાં ફેરફારો લાવવાની અથવા વ્યાજના દર ઉપર કરવાની મધ્યસ્થ બેંકની નીતિને નાણાંકીય નીતિ કહેવામાં આવે છે.

રિઝર્વ બેંકની નાણાંકીય નીતિના હેતુઓ છે.

- ભાવ સપાટીની સ્થિરતા જાળવી રાખવાનો
- રોજગારી વધારવાનો
- લેણદેણની તૂલામાં સમતૂલા જાળવવાનો
- અર્થતંત્રના જુદા-જુદા વિભાગોની વધતી નાણાંકીય જરૂરિયાત સંતોષવાનો
- આર્થિક વિકાસનો

દેશના કુલ નાણાંનો આધાર ચલણી નાણાં અને બેંકોએ આપેલા શાખી નાણાં ઉપર રહેલું છે તેથી જો રિઝર્વ બેંકનો માત્ર ચલણ ઉપર જ અંકુશ હોય તો આ અંકુશ અધૂરો રહે તેથી દેશના નાણાં ઉપર રિઝર્વ બેંકનો પૂરતો અંકુશ રહે તે માટે રિઝર્વ બેંક બેંકોની શાખનું નિયમન કરવાની પણ સત્તા આપવામાં આવે છે.

(1) સામાન્ય શાખ — નિયમનના સાધનો

- બેંક રેટના વધારા અથવા ઘટાડાથી અસરો લાવે છે. બેંક દરમાં ઘટાડો થાય જ્યારે આર્થિક પ્રવૃત્તિ મંદ પડી જતી હોય બેંક બેંકરેટમાં ઘટાડો કરે છે. આથી વેપારી બેંક પહેલાંના કરતાં ઓછા દરે તેના ગ્રાહકો — વેપારી ઉદ્યોગપતિઓ અને નિયોજકોને શાખ આપે છે. જ્યારે તેજની સ્થિતિ હોય ત્યારે મધ્યસ્થ બેંક બેંકદરમાં વધારો કરી દે છે. જેથી શાખ મોંઘી થતાં આર્થિક પ્રવૃત્તિ મંદ પડે છે. અને ભાવો કાબુમાં આવે છે.

➤ ખુલ્લા બજારમાં ખરીદ — વેચાણની નીતિ :

રિઝર્વ બેંક એક્ટની કલમ 17 (8) મુજબ રિઝર્વ બેંક ગમે તેટલી રકમની જામીનગીરીઓ બજારમાં વેચી કે ખરીદી શકે છે. તેજના સમયમાં વેપારી બેંકો પોતાની પાસેથી જામીનગીરીઓ વેચી નાણાં મેળવી તેની ઉપયોગ ધિરાણ કરે છે. મંદીના મોસમમાં વેપારી બેંકો પોતાના વધારાના નાણાં સરકારી જામીનગીરીઓમાં રોકે છે.

➤ અનામતના પ્રમાણમાં ફેરફાર :

1935ના રિઝર્વ બેંકના કાયદાની કલમ (અ) અનુસાર વર્ગીકૃત બેંકોને માટે તેમની મુદતી થાપણોના 2% અને ચાલુ થાપણોના 5% ટકા જેટલી રકમ રોકડ અનામતો તરીકે રિઝર્વ બેંકમાં રાખવાનું કરવામાં આવ્યું હતું. 9, એપ્રિલ 1982થી રિઝર્વ બેંકે વેપારી બેંકોને ચાલુ અને ખુદની થાપણો માટે રોકડ અનામતોનું પ્રમાણ 7.75% માંથી ઘટાડીને 7.25% કરવાનું કહ્યું છે. આમ વધતા ભાવોને લક્ષમાં લઈને રિઝર્વ બેંકે બેંકોની ધિરાણ નીતિ વધુ હળવી બનાવી છે.

(2) ગુણાત્મક શાખ નિયમનના સાધનો :

અત્યારસુધી આપણે અર્થતંત્રમાં તેજી અથવા મંદી આવતા રિઝર્વ બેંકે પોતાની બેંક દર અને ખુલ્લા બજારની નીતિથી શાખનિયમન પદ્ધતિ સમજ્યા. ક્યારેક બેંકોને અમૂક ધિરાણો અટકાવવાની જરૂર ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ આ ધિરાણો પર નિયંત્રણ લાવવાના હેતુથી બેંક દરની નીતિનો કે ખુલ્લા બજારની નીતિનો ઉપયોગ થાય છે.

➤ નૈતિક સમજાવટ :

રિઝર્વ બેંક દેશની વેપારી બેંકો પાસે પોતાની નીતિ અને ઈચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરવાના અનેક સાધનો તેની પાસે છે. ધારે તો કાયદાકાનૂનો પસાર કરીને વેપારી બેંકોને અંકુશમાં રાખી શકે છે. અને કાયદાઓનું ઉલ્લંઘન કરનાર બેંક ઉપર તે પગલાં પણ લઈ શકે છે. પરંતુ તેની ખરી આગેવાની તો બેંકોના સંચાલકોમાં રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની વફાદારી અને નીતિના ઉચ્ચત્તર ખ્યાલો પેદા કરવામાં આવે છે. સમય જતા રિઝર્વ બેંક ગણુ મોત્માનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. અને તેથી પોતાના વિશિષ્ટ સ્થાનનો ઉપયોગ કરીને નૈતિક સમજાવટથી શાખ નિયંત્રણ કરવાનો પણ તેણે ક્યારેક પ્રયત્ન કર્યો છે.

2.6.1 રિઝર્વ બેંકની કેડિટ નીતિના પ્રકારો :

રિઝર્વ બેંકની ત્રણ પ્રકારની નાણાંકીય નીતિ છે.

(1) વિસ્તરણની નાણાંકીય નીતિ :

જેમાં અર્થતંત્રમાં કુલ માંગ થતા આર્થિક વૃદ્ધિ વધારવા માટે વિસ્તરણની નીતિ અપનાવવામાં આવે છે. જેમાં નાણાંનો પૂરવઠો વધારી તથા વ્યાજદર ઘટાડવામાં આવે છે. ઓછા વ્યાજદરે લોકો લોન લેવા પ્રેરાય છે જેથી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ વધે છે. અને તેનાથી રોજગારની તકો વધે છે. પરંતુ સમયાંતરે ફુગાવાની સ્થિતિ પણ સર્જાય છે.

(2) સંકુચિત નાણાંકીય નીતિ :

અર્થતંત્રમાં ભાવ વધારો કે ફુગાવાની સ્થિતિને પહોંચી વળવા સંકુચિત નાણાંકીય નીતિ અપનાવવામાં આવે છે. નાણાંનો પૂરવઠો ઘટતા, વ્યાજદર વધે છે. તથા લોનનું પ્રમાણ ઘટતા આર્થિક પ્રવૃત્તિ ઘટે છે. જેનાથી ફુગાવો ઘટે છે.

(3) અનકનવેનશનલ નાણાંકીય નીતિ :

આ નીતિ ત્યારે ઉપયોગમાં લેવાય છે કે જ્યારે કેન્દ્રિય બેંક પરંપરાગત સાધનો જે નાણાંકીય નીતિના છે. તેનો ઉપયોગ કરી ધ્યેય હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

2.6.2 કેડિટ પોલિસીના સાધનોની લાક્ષણિકતાઓ :

- નવા બજારમાં જામીનગીરીઓના વેચાણની કામગીરી રિઝર્વ બેંક પોતાના ઈ-કુબેર પ્લેટફોર્મ દ્વારા કરે છે.
- આ ઉપરાંત કેશ રિઝર્વ રેશિયો તથા સ્ટેટ્યુટરી લિકવિડિટી રેશિયો રિઝર્વ બેંક દ્વારા વેપારી બેંકોની કેડિટની ઉપલબ્ધતા પર અસર જન્માવે છે.
- લિકવિડિટી એડજસ્ટમેન્ટ ફેસિલિટી માં વેપારી બેંકો આરબીઆઈ પાસે પુનઃ કરારો ખરીદે છે. જેમાં રેપો રેટ તથા રિઝર્વ રેપો રેટ લિકવિડિટી એડજસ્ટમેન્ટ ફેસિલિટીના મહત્વના અંગો છે.
- માર્જિનલ સ્ટેન્ડિંગ ફેસિલિટી હેઠળ વેપારી બેંક આરબીઆઈ પાસેથી વધારાનું રકમ ઉધાર મેળવી શકે છે.

2.7 સ્વાધ્યાય

- મુદ્દાસર પ્રશ્નોના ઉત્તર લખો.
 - (1) બેંકોના પ્રકારોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરો
 - (2) બેંકના વ્યવહારો તથા હિસાબી ધોરણો દર્શાવો
 - (3) બેંકની કેડિટ પોલિસી દર્શાવો
 - (4) બેંકના વ્યવહારના પ્રકારો તથા કેડિટ પોલિસીના સાધનોની લાક્ષણિકતા દર્શાવો
 - (5) બેંકના હિસાબી ધોરણની નોંધણીની રીત દર્શાવો
- બહુવિકલ્પ પ્રશ્નો
 - (1) બેંકના ગૌણ કાર્યોમાં શેનો સમાવેશ થાય છે.

(a) ઓવર ડ્રાફ્ટ	(b) જનરલ યુટિલિટી
(c) ડિસ્કાઉન્ટ બિલ્સ એક્સચેન્જ	(d) ઉપરોક્ત તમામ
 - (2) નીચેનામાંથી કઈ સહકારી બેંક છે.

(a) રાજ્ય સહકારી	(b) (a) અને (c)
(c) જિલ્લા સહકારી	(d) કોઈ પણ નહિ
 - (3) ઓગષ્ટ, 2011ના અંતમાં ભારતમાં કેટલી વિદેશી બેંક કાર્યરત છે.

(a) 38	(b) 37
(c) 36	(d) 35
 - (4) NABARD ની સ્થાપના કયા વર્ષે થઈ

(a) 12 જુલાઈ 1982	(b) 12 જુલાઈ 1985
(c) 12 જુલાઈ 1981	(d) 12 જુલાઈ 1990
 - (5) ઈન્વેસ્ટમેન્ટ ખાતાના વ્યવહારના પ્રકારો કયા છે.

(a) ડિવિડન્ડ	(b) કેપિટલ ગેઈન્સ લાંબાગાળા
(c) વ્યાજની આવક	(d) ઉપરોક્ત તમામ
 - (6) એવાન્સિસનું વર્ગીકરણ _____

(a) સ્ટાર્નૂડ એસેટ્સ	(b) સબ - સ્ટાર્નૂડ એસેટ્સ
(c) ખોટ એસેટ્સ	(d) ઉપરોક્ત તમામ
 - (7) નાણાંકીય નીતિના સાધનો કયા છે.

(a) બેંક દર
(b) (a) અને (c) બંને
(b) ખુલ્લા બજારમાં જામીનગીરીનું વેચાણ
(d) ઉપરોક્ત કોઈ નહિ.
 - (8) કેડિટ નીતિના પ્રકારો

(a) વિસ્તરણ	(b) સંકુચિત
(c) અનકન્વેન્શનલ	(d) ઉપરોક્ત તમામ

- (9) ઈન્ટર ઓફીસ એડજસ્ટમેન્ટ શેનો સમાવેશ થાય છે.
(a) બિલ પર ડિસ્કાઉન્ટ (b) મની કોલ
(c) ખરાબ દેવા (d) ઉપરોક્ત બધા
- (10) IDBI દ્વારા ભારતની કયા બેંકોની સ્થાપનામાં મહત્ત્વનો રોલ રહ્યો છે.
(a) આયાત- નિકાસ બેંક (b) SIDBI
(c) (a) અને (c) બંને (d) ઉપરોક્ત કોઈ નહિ

જવાબ :

- (1) (d) (6) (d)
(2) (b) (7) (b)
(3) (a) (8) (d)
(4) (a) (9) (d)
(5) (d) (10) (c)

રૂપરેખા :

- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 વાણિજ્ય બેંકમાં મૂડી ભંડોળનાં કાર્યો
- 3.3 વ્યાપારી બેંક મૂડી ભંડોળનાં પર્યાપ્તતાની ઉત્પત્તિ
- 3.4 પર્યાપ્ત મૂડી ભંડોળનો ખ્યાલ
- 3.5 મૂડીની પર્યાપ્તતાને માપવા માટેના ધોરણો
- 3.6 બેન્કિંગ કામકાજ પર બેઝલ સમિતિ
- 3.7 ભારતીય વ્યાપારી બેંકમાં મૂડીની પર્યાપ્તતાના ધોરણો
- 3.8 મૂડીની પર્યાપ્તતા પર નવા બેઝિક નિયમો
- 3.9 વર્તમાન સમય મા ભારતીય વ્યાપારી બેંક મા આવશ્યક મૂડી ભંડોળનો ખ્યાલ
- 3.10 બેંકોના ભંડોળના સ્ત્રોત
- 3.10 સ્વાધ્યાય

3.1 પ્રસ્તાવના :

1991 માં સુધારાપદ્ધતિ ભારતીય નાણાકીય ક્ષેત્રના કામકાજમાં ભારતીય બેન્કિંગના દાખલામાં ફેરફાર થયો છે. આ સુધારાઓને લીધે નવી બેંકો, નવા સાધનો, નવી પદ્ધતિઓનો ઉદભવ થયો, અને અંતે બેન્કિંગ ઉદ્યોગમાં વ્યવસાય કરવા સ્પર્ધા વધારે થયો. સ્રોતો અને ભંડોળના ઉપયોગની પસંદગી એ બેંકની સફળતાની ચાવી છે. મૂડી એટલે નાણાકીય સંસ્થાના માલિકો દ્વારા ફાળો ભંડોળ.નાણાકીય-સેવાઓમાં મૂડી મેનેજમેન્ટ કેમ અગત્યની કારણ કે તે જોખમ સામે રક્ષણની તક આપે છે અને પ્રોત્સાહન આપે છે. આજે મૂડી ટેબલેટ અને નિયમન કેન્દ્રસ્થાન બની ગયું છે.

3.2 વાણિજ્ય બેંકમાં મૂડી ભંડોળનાં કાર્યો :

એક મજબૂત બેન્કિંગ માળખાકીય આર્થિક પ્રવૃત્તિને ટેકો આપવા અને સમાજના તમામ વર્ગની આર્થિક જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવામાં મુખ્ય ભૂમિકા નિભાવે છે અને આ રીતે દેશના સર્વાંગી વિકાસમાં ફાળો આપે છે. અર્થવ્યવસ્થામાં ધિરાણના સરળ પ્રવાહ માટે, અન્ય ક્ષેત્રોની વિવિધ આવશ્યકતાઓને પહોંચી વળવા બેંકોએ આર્થિક દૃષ્ટિએ યોગ્ય હોવું જરૂરી છે. મૂડી પર્યાપ્તતા ગુણોત્તર (સીએઆર) એ એક એવા ઉપાય છે જે નુકસાનની વાજબી રકમને શોધી લેવામાં બેંકોની આર્થિક સુક્ષ્મતાને સુનિશ્ચિત કરે છે. મૂડી પર્યાપ્તતાની જરૂરિયાતો લાંબા સમયથી અસ્તિત્વમાં છે, પરંતુ બે સૌથી મહત્વપૂર્ણ, તે આંતરરાષ્ટ્રીય સમાધાન માટેની બેંકની બેસલ-સમિતિ દ્વારા નિર્ધારિત છે.

3.3 વ્યાપારી બેંક મૂડી ભંડોળના પર્યાપ્તતાની ઉત્પત્તિ :

ઐતિહાસિક રીતે, બેંકના નિયમનકારોએ બેંક સલામતી અને નક્કરતાની જાળવણીની ચાવીરૂપ પદ્ધતિઓ મુજબ બેંકો દ્વારા પૂરતી મૂડીની જાળવણી ધ્યાનમાં લીધી છે. આવી સલામતી વિચારધારાને લીધે સ્કોટલેન્ડમાં બેંક માલિકો પર અમર્યાદિત જવાબદારી લાદવામાં આવી

હતી જે 1862 સુધી ચાલુ રાખી હતી. (જ્યારે બેંકોને મર્યાદિત જવાબદારી હોદ્દો અપનાવવાની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી). જ્યારે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં, 1863 ના રાષ્ટ્રીય બેંકિંગ અધિનિયમ દ્વારા રાષ્ટ્રીય બેંકિંગ સિસ્ટમની રચના કરવામાં આવી ત્યારે રાષ્ટ્રીય બેંકો માટે ડબલ જવાબદારી સિસ્ટમ અપનાવવામાં આવી. ડબલ જવાબદારી સિસ્ટમ હેઠળ, બેંક શેરહોલ્ડર્સ તેમના બેંક રોકાણોમાં બે વાર ગુમાવી શકે છે. પ્રથમ, ફાળો આપેલ મૂડી ખોવાઈ ગઈ જે ફેઈલ થઈ. બીજું, બેંકની નિષ્ફળતા પછી, શેરધારકોને લેણદાર દાવાઓને સંતોષવા માટે તેમની શેરના સમાન મૂલ્ય સુધી મૂલ્યાંકન કરી શકાય છે. વીસમી સદીમાં વિસ્તૃત / અમર્યાદિત જવાબદારી સિસ્ટમમાં ન્યૂનતમ મૂડી આવશ્યકતાઓ અને મૂડી જવાબદારીઓ / સંપત્તિ ધોરણો દ્વારા બદલવામાં આવશે. તેમના અંતર્ગત જોખમને ધ્યાનમાં લીધાં વગર નબળાં વજનવાળા હતાં.

3.4 પર્યાપ્ત મૂડી ભંડોળ નો ખ્યાલ:

મૂડીની યોગ્યતા બેંકિંગ ક્ષેત્રનું મહત્વ એ આધારે કરવામાં આવ્યું છે કે, અર્થતંત્રમાં બેંકોને બચત અને કેડિટની ફાળવણીની અગ્રણી ચેનલ માનવામાં આવે છે. બેંકિંગ ક્ષેત્ર, થાપણોને ઉત્પાદક રોકાણોમાં સ્થાનાંતરિત કરીને મહત્વપૂર્ણ નાણાકીય મધ્યસ્થતાકાર્યને સરળ બનાવે છે. અર્થવ્યવસ્થાની બેંકિંગ સિસ્ટમ એ ફ્યુઅલ ઈન્જેક્શન સિસ્ટમ છે. જે બચતને રોકાણ ચેનલોમાં એકત્રિત કરીને આર્થિક યોગ્યતાને ઉત્તેજિત કરે છે. તે બચતકર્તાઓ અને નાણા લેનારાઓ વચ્ચે અને ભંડોળના નફાકારક અને સુરક્ષિત ચેનલિંગ સાથે સંબંધિત તમામ કાર્યોને અમલમાં મૂકવા માટે પુલનું કામ કરે છે. નાણાકીય ક્ષેત્ર પરંપરાગત, નીચા વિકાસવાળા ક્ષેત્રમાંથી સંસાધનોને ઉચ્ચ વૃદ્ધિ ક્ષેત્રમાં સ્થાનાંતરિત કરવાની ભૂમિકા પહેલા અને ઉચ્ચ વિકાસ ક્ષેત્રે ઉદ્યોગસાહસિક પ્રતિસાદને ઉત્તેજિત કરે છે. 2008 ની વૈશ્વિક નાણાકીય કટોકટીએ બેંકિંગ સિસ્ટમની નબળાઈઓને પ્રકાશિત કરી હતી. તે તારણ કાઢ્યું કે બેસલ-III ના નિર્દેશનની મૂડી પર્યાપ્તતા માળખું કોઈ અસર પહોંચાડતું નથી: જ્યારે બેંકો સુપરવાઈઝરી સંસ્થાઓની મૂડી માટેની આવશ્યકતાઓને પૂર્ણ કરતી હતી, જ્યારે આર્થિક સ્થિરતા જાળવવા માટે બેંકો માટે પૂરતું ન હતું. યુરોપિયન બેંકો સહિત ઘણાં દેશોની બેંકો, જેમણે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના મોર્ટગેજ માર્કેટમાં રોકાણ કર્યું હતું, તેની તીવ્ર અસર થઈ. બેંકની નાદારીને ટાળવા માટે, ખાસ કરીને (EU) દેશોની સરકારોએ બેંકિંગ ક્ષેત્રને અભૂતપૂર્વ ટેકો આપ્યો. આ નિરાશાજનક પરિસ્થિતિના પ્રકાશમાં, અને ભવિષ્યમાં સમાન સમસ્યાઓ ટાળવા માટે, વધુ કડક મૂડી મજબુતાઈના પગલાં, એટલે કે કહેવાતા બેસલ-III, અપનાવવામાં આવ્યાં.

3.5 મૂડીની પર્યાપ્તતાને માપવા માટેના ધોરણો:

વાણિજ્યિક બેંકો માટે પૂરતા સ્તરે મૂડી ભંડોળ જાળવવું ફરજિયાત છે. બેંક કેપિટલનું મુખ્ય કાર્ય ભવિષ્યમાં ઊભી થનારી સંપત્તિ પરના સંભવિત નુકસાનને શોષી લેવા સંસાધનો પૂરા પાડવાનું છે. નિયમનકારો અને બેંકરોએ પર્યાપ્ત સ્તરે મૂડી આવશ્યકતાઓની સ્થાપના માટેની વ્યૂહરચના ગોઠવવામાં સુસંગત અને સંકળાયેલા ખર્ચનો વ્યાપક દૃષ્ટિકોણ લેવો જોઈએ. બેંકના શેરધારકોના દૃષ્ટિકોણથી, મૂડીનું કાર્ય વળતરના વ્યાજબી અને સંતોષકારક દર પ્રાપ્ત કરવાનું છે. મૂડીની પર્યાપ્તતાને માપવા માટે કોઈપણ સંભવિત અને વ્યવહારિક ધોરણો બેંક મૂડીના કાર્યની દ્રષ્ટિએ દર્શાવવું જોઈએ. બેંકોએ બેંકની નિષ્ફળતા ટાળવા અને હિસ્સેદારોના હિતનું રક્ષણ કરવા માટે નોંધપાત્ર અને પૂરતા પ્રમાણમાં મૂડી પર્યાપ્તતા જાળવવી જરૂરી છે. વૈશ્વિક સ્તરે માન્યતા પ્રાપ્ત અને સ્વીકાર્ય મૂડી નિયમનો ઉદભવ બેસલ-સમિતિ દ્વારા બેંકિંગ સુપરવિઝન દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો, જેની સ્થાપના 1975 માં ગ્રુપ ટેન દેશોના સેન્ટ્રલ બેંકના ગવર્નરો દ્વારા કરવામાં આવી હતી. ધોરણ.1988 માં બેસલ-કેપિટલ એકોર્ડ એ મૂડીની

વ્યાખ્યા રજૂ કરી અને તેને મૂળ તત્વો (ટાયર 1) કેપિટલ અને પૂરક તત્વો (ટાયર 2) મૂડી વચ્ચે તફાવત આપ્યો. બેસલ-સમિતિએ 1988 માં મૂડી પર્યાપ્તતા નિયમન રજૂ કર્યું, જેમાં વૈશ્વિક સ્તરે સક્રિય બેંકોએ જોખમ સમાયોજિત સંપત્તિના 8% જેટલી ન્યૂનતમ મૂડી જાળવવી જરૂરી હતી, જેમાં ટાયર 1 કેપિટલ (ઈક્વિટી કેપિટલ અને જાહેર અનામત) અને ટાયર 2 મૂડી (લાંબા ગાળાના દેવું, અજાણ્યાં અનામત અને વર્ણસંકર સાધનો) શામેલ હતું કે જે 100 થી વધુ દેશો દ્વારા અપનાવવામાં આવ્યાં છે. નાણાકીય સંસ્થાઓ અને બેંકોએ જોખમો અને નાદારીને ટાળવા માટે ચોક્કસ લઘુત્તમ સ્તરે મૂડી પર્યાપ્તતા જાળવવી આવશ્યક છે. મૂડી આવશ્યકતાઓના નિયમનકારો ખાતરી આપે છે કે નાણાકીય સંસ્થાઓ અને બેંકો પર જોખમના સંસર્ગને પૂરતા પ્રમાણમાં મૂડી દ્વારા ટેકો આપવામાં આવે છે જે ભવિષ્યમાં થતા અનપેક્ષિત નુકસાનને સહન કરે છે. આ સુનિશ્ચિત કરે છે કે, બેંકો તેમની મધ્યસ્થીથી મધ્યસ્થીને વધુ પ્રોત્સાહન આપે છે. જેનો ઉપયોગ ફંડ્યા દાવા માટે કરી શકાય છે.

3.6 બેન્કિંગ કામકાજ પર બેઝલ સમિતિ:

સામાન્ય રીતે, બેસલ-ધોરણોને અપનાવવાનું ધ્યાન દેશની કેન્દ્રિય બેંક દ્વારા બેંકની દેખરેખ માટેના નિયમનકારી અભિગમના સંદર્ભમાં અને બેંકોને તેમની જોખમ માપવાની કાર્યવાહીમાં સુધારણા માટે પ્રોત્સાહન પ્રણાલીના સંદર્ભમાં જોવામાં આવશે. તે એ હકીકતનું પણ ધ્યાન રાખે છે કે માહિતી તકનીકમાં નવી તકનીકી નવીનતાઓએ બેંકિંગ કામગીરીમાં પરિવર્તન લાવ્યું છે અને બેસલ-ધોરણોના પ્રારંભિક સમયગાળાથી બજારના વ્યવહારમાં નોંધપાત્ર ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે. પરિણામે, બેસલ-ધોરણો કેન્દ્રિય બેંકની દેખરેખ કામગીરીમાં પરિવર્તનની કલ્પના કરે છે. વિશ્વભરમાં નાણાકીય પ્રણાલીના ઝડપી પરિવર્તનથી સમગ્ર દેશમાં બેન્કિંગ ક્ષેત્રે ભારે પરિવર્તન લાવ્યું છે. જો કે બેંકો માટે આવક ઉત્પન્ન કરવા માટે નવા માર્ગ અને તકો ખુલી છે, તેમ છતાં નવી પ્રક્રિયાઓ અને તકનીકી પ્રગતિએ બેંકોને જોખમમાં મુક્યું છે. તેથી, બેંકોની સુગમતા અને સ્થિરતાને મજબૂત કરવા અને થાપણદારો અને નાણાકીય પ્રણાલીને વિનાશક વિકાસથી બચાવવા માટેની જરૂરિયાત અનુભવાઈ હતી, જેનાથી બેંકોની દ્રાવકતાને જોખમ થઈ શકે છે. બેંક ફોર ઇન્ટરનેશનલ સેટલમેન્ટ્સ (બીઆઈએસ) ના નેજા હેઠળ બેસલ-કમિટી, બેન્કિંગ સુપરવિઝન (બીસીબીએસ) એ વિશ્વભરની કેન્દ્રિય બેંકો સાથે બેંક નિષ્ફળતા સામે પર્યાપ્ત સલામતી મૂકવા પહેલ કરી હતી. બીઆઈએસ તરફથી પહેલી પહેલ બેસલ-આઈ એકોર્ડ સાથે ઓળખાઈ શકાય છે, જેમાં વિવિધ દેશોની 100 થી વધુ મધ્યસ્થ બેંકો સમજૂતી દ્વારા નક્કી કરેલાં માળખાને સ્વીકારે છે. આ સમજૂતી મૂડીની વહેંચાયેલ વ્યાખ્યા પર, વિવિધ દેશોમાં મૂડી ધોરણોમાં ન્યાયી અને વાજબી પ્રમાણમાં સુસંગતતા માટે એક માળખું પ્રદાન કરે છે. જો કે આ ધોરણો કાયદેસર રીતે બંધનકર્તા ન હતા, તેમ છતાં, સામાન્ય રીતે બેન્કિંગ દેખરેખ અને ખાસ કરીને બેંક મૂડીની જોગવાઈ અને પર્યાપ્તતા પર તેઓએ નોંધપાત્ર અસર કરી છે. જો કે, બેસલ-II પ્રથમમાં કેટલીક કઠોરતાઓનો સમાવેશ હતો, કારણ કે તે જોખમોના વિવિધ સ્તરો વચ્ચે ભેદભાવ રાખતો નથી. પરિણામે, સ્થાપિત કોર્પોરેટ લોન લેનારને નવા વ્યવસાય માટેની લોન જેટલી જોખમી માનવામાં આવી હતી. તેથી કોર્પોરેટ લોન લેનારાઓને આપવામાં આવેલી તમામ લોન, સમાન ચૂકવણી કરવાની ક્ષમતાને ધ્યાનમાં લીધા વિના, સમાન મૂડી આવશ્યકતાઓને આધિન હતી. તે તમામ કોર્પોરેટ લોન લેનારાઓની ક્રેડિટ રેટિંગ, ક્રેડિટ ઇતિહાસ અને કોર્પોરેટ ગવર્નન્સ સ્ટ્રક્ચરનું પણ ધ્યાન રાખતું નથી. તદ્દુપરાંત, તે એસેલમેન્ટ્સ અને ડેરિવેટિવ્ઝની સિક્યોરિટાઈઝેશન અને આ વિકાસમાં સહજ ક્રેડિટ જોખમ જેવાં નાણાકીય નવીનતાઓના ઉપયોગમાં વધારો કરવાના જોખમને યોગ્યરૂપે ધ્યાન આપતો નથી.

જોખમની અગત્યની કેટેગરી, ઓપરેશનલ જોખમને પણ તે ધ્યાન આપવામાં આવ્યું ન હતું જે તે લાયક છે. બેસલ-II, ધ ન્યૂ કેપિટલ એડેક્સી ફેમવર્ક, વધુ વ્યાપક, વ્યાપક આધારિત અને લવચીક માળખાની જરૂરિયાતને માન્યતા આપતાં, બેસલ-કમિટીએ 1999 માં સુધારેલ સંસ્કરણની દરખાસ્ત કરી, જે અંતર્ગત જોખમ સાથે નિયમનકારી મૂડીના વધુ સારા ગોઠવણી માટે પ્રદાન કરે છે અને નાણાકીય જોખમને પણ સંબોધિત કરે છે. નવીનતા ત્યાં ઉન્નત જોખમ સંચાલન અને નિયંત્રણમાં ફાળો આપે છે. આ સુસંસ્કૃત અને ઉત્કૃષ્ટ માળખાને ઐપચારિક રૂપે 26 જૂન, 2004 ના રોજ, વિવિધ દેશોના બેંકિંગ સુપરવાઈઝરી ઓથોરિટીઝના વડાઓ દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય કન્વર્ઝન્સકેપિટલ મેઝરમેન્ટ એન્ડ કેપિટલ સ્ટાન્ડર્ડ્સ-નામના હેઠળ ઐપચારિક રીતે બેસલ-II અથવા ન્યૂ બેસલ-કેપિટલ એકોર્ડ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણોના આ નવા સમૂહ માટે બેંકોને લઘુત્તમ સ્તરનું મૂડી જાળવવાની આવશ્યકતા છે, તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે કે તેઓ તેમની જવાબદારીઓ પૂરી કરી શકે છે, અનપેક્ષિત 24 નુકસાનને પહોંચી શકે છે અને લોકોનો વિશ્વાસ સુધારી શકે છે. બેસલ-II આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સક્રિય બેંકો માટેના એકીકૃત ધોરણો જોખમ મેળવે છે અને તે ખાતરી કરવાના પ્રયાસ કરે છે કે મૂડી માન્ય હોય, મૂડી પર્યાપ્તતાના પગલામાં એક બાજુ મૂકવામાં આવે અને થાપણદારોને પૂરતું સુરક્ષા મળે. તે સમકાલીન જોખમ વ્યવસ્થાપન તકનીકોને કેન્દ્રમાં લાવે છે અને બેંક કામગીરી અને તેમની મૂડી આવશ્યકતાઓ વચ્ચે વધુ જોખમ પ્રતિભાવ આપતી જોડાણ સ્થાપિત કરવા માટે છે. તે બેંકોને તેમના જોખમ સંચાલનનાં ધોરણોને અપગ્રેડ કરવા માટે મજબૂત પ્રોત્સાહન આપે છે. આ કારાર વર્તમાન આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય સ્થાપત્યનો પાયાનો છે. તેનું ઓવરરાઈડિંગ લક્ષ્ય આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય પ્રણાલીમાં સલામતી અને નક્કરતાને પ્રોત્સાહન આપવાનું છે. પર્યાપ્ત મૂડી ગાદીની જોગવાઈ આ લક્ષ્ય માટે કેન્દ્રિય છે અને સમિતિ સુનિશ્ચિત કરે છે કે હાલમાં નવા બેંકિંગ માળખામાં બેંકિંગ સિસ્ટમમાં મૂડીના એકંદર સ્તરની જાળવણી થાય છે. બેસલ-II ના હિમાયતીઓ માને છે કે આવા આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણનું નિર્માણ આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય પ્રણાલીને વિવિધ પ્રકારના નાણાકીય અને ઓપરેશનલ જોખમોથી બચાવવા માટે મદદ કરી શકે છે જેનો બેંકોને સામનો કરવો પડે છે. આ પ્રકારની સખત જોખમ અને મૂડી વ્યવસ્થાપન આવશ્યકતાઓ પણ ગોઠવવાનો પ્રયાસ કરે છે, જેથી સુનિશ્ચિત થાય કે બેંકો તેની ધિરાણ અને રોકાણ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પોતાને ખુલ્લા કરેલાં જોખમ માટે યોગ્ય મૂડી અનામત ધરાવે છે. બીઆઈએસ દ્વારા જાહેર કરાયેલાં નવા બેસલ-એગ્રીમેન્ટના ઉદ્દેશો પાંચ ગણા છે:

1. સલામતી અને નાણાકીય પ્રણાલીની નક્કરતાને પ્રોત્સાહન આપવી
2. સ્પર્ધાત્મક સમાનતા વધારવી
3. બેંકિંગની સ્થિતિ, પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ જોખમની માત્રામાં વધારે સંવેદનશીલતા
4. વધુ વ્યાપક અભિગમની રચના આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સક્રિય બેંકો પર જોખમ અને ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા માટે,
5. વિવિધ સ્તરે જટિલતા અને દેખરેખવાળી બેંકોને લાગુ કરવાની ક્ષમતા સાથે.

3.7 ભારતીયા વ્યાપારી બેંકમા મૂડીની પર્યાપ્તતાના ધોરણો:

બેંકોનું પ્રાથમિક કાર્ય નાણાં ઉધાર આપવાની અને ઉધાર લેવાનું છે. આમ, તે જાહેરમાં તેમજ મોટી અને નાની કંપનીઓને પૈસા ધિરાવે છે અને ધિરાણ આપવાની અને ઉધાર લેવાની આ પ્રવૃત્તિથી બેંકોને ઘણાં જોખમો પેદા થાય છે. તેથી, ઘણી બેંકો જોખમ સમયે સલામતી તરીકે તેમના નાણાંના થોડા ભાગોને એક બાજુ રાખે છે. આ જોખમમાં પૈસાની પુન -પ્રાપ્તિ શામેલ

છે. આ જોખમોને પહોંચી વળવા સમિતિએ બેસલના ધોરણો તરીકે ઓળખાતા ધોરણો બનાવ્યાં છે. બેસલ કમિટી ઓફ બેન્કિંગ સુપરવિઝન (બીસીબીએસ) નામની કમિટી કેન્દ્રિય બેંકો દ્વારા ઘડવામાં આવેલા ધોરણોની દેખરેખ માટેનો હવાલો સંભાળે છે.

જોખમનો સામનો કરવા માટે અને તેને ઓછું કરવા માટે ત્યાં બેસલના ત્રણ ધોરણો બનાવવામાં આવ્યાં છે. આ બેસલ- I, બેસલ- II, અને બેસલ- III છે. બેસલ-I બેંકોના માળખાકીય અને મૂડી જોખમને વ્યાખ્યાયિત કરે છે. તેનું સંપૂર્ણ ધ્યાન કેડિટ જોખમમાં છે.

આમ, આંતરરાષ્ટ્રીય બેન્કિંગ સિસ્ટમમાં મૂડીનું પૂરતું સ્તર છે તેની ખાતરી કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. બેસલ-II એ સિદ્ધાંત પર આધારિત છે કે જોખમ સંપત્તિ માટે ઓછામાં ઓછું સીએઆર ઉર્ફે મૂડી પર્યાપ્તતા પ્રમાણ 8% હોવું જોઈએ. જોખમ વ્યવસ્થાપન તકનીકનો વધુ સારી રીતે ઉપયોગ કરવા અને તમામ પ્રકારના જોખમોનું સંચાલન કરવા માટે. બેસલ- III એ 2010 માં પ્રકાશિત થયેલ છેલ્લો ધોરણ હતો. આમ, આ ધોરણમાં પણ, ઉદ્દેશો બેંકોની આંચકો શોષી લેવાની ક્ષમતામાં સુધારો કરવા, શાસન અને જોખમ સંચાલનમાં સુધારણા કરવા, અને બેંકોના જાહેરનામા અને તેમની ટ્રાન્સપરન્સિસને મજબૂત બનાવવાનો હતા. આ બધાને કારણે મૂડી પર્યાપ્તતા ગુણોત્તર બેંકોની રચના થઈ.

3.8 મૂડીની પર્યાપ્તતા પર નવા બેઝિક નિયમો:

નાણાકીય મધ્યસ્થીના વ્યવસાયને વહન કરતી વખતે બેંકો વિવિધ પ્રકારના જોખમો અનુભવે છે કારણ કે તે અર્થવ્યવસ્થાનો ઉચ્ચ લાભ ધરાવતો ક્ષેત્ર છે. જોખમ અને અનિશ્ચિતતાઓ, તેથી, બેન્કિંગનો અભિન્ન ભાગ અને પાર્સલ બનાવે છે. આમ, જોખમ સંચાલન એ કોઈપણ બેન્કિંગ સેવાનો મુખ્ય ભાગ છે અને તેથી પૂરતી મૂડી યોગ્યતા ગુણોત્તરની જરૂરિયાત અનુભવાય છે. મૂડીનું નિયમન નોંધપાત્ર મહત્વનું ધારણ કરે છે જેથી બેંકની નિષ્ફળતા ઘટાડવા, સ્થિરતા, સલામતી અને બેન્કિંગ સિસ્ટમની નક્કરતાને પ્રોત્સાહન આપવા, પ્રણાલીગત આપત્તિ અટકાવવા અને આખરે બેંક જમા કરનારાઓને નુકસાન ઘટાડવું. બેન્કિંગ સુપરવિઝન (બીસીબીએસ) પરની બેસલ-સમિતિ, બેન્કિંગ સુપરવાઈઝરી ઓથોરિટીઝની એક સમિતિ છે જેણે બેસલ-એકોર્ડ્સ એટલે કે મૂડી આવશ્યકતાઓ સંબંધિત નિયમો પ્રકાશિત કર્યા છે. બીસીબીએસ એ બેન્કિંગ ક્ષેત્રના નિયમન, દેખરેખ અને જોખમ વ્યવસ્થાપનને મજબૂત કરવા સુધારણા પગલાંનો એક વ્યાપક સમૂહ છે. 1988 માં, બીસીબીએસએ સામાન્ય રીતે બેસલ-I તરીકે ઓળખાતી મૂડી માપણી પ્રણાલી રજૂ કરી, 2004 માં, બીસીબીએસએ બેસલ-II નું શુદ્ધ, સુધારણા અને વધુ જટિલ સંસ્કરણ હતું, જ્યારે બેસલ-I ફક્ત કેડિટ જોખમમાં કેન્દ્રિત કર્યું, બેસલ-II નો સમાવેશ કેડિટ જોખમો ઉપરાંત બજાર અને ઓપરેશનલ જોખમો. બેસલ-III, ડિસેમ્બર, 2010 માં પ્રકાશિત થયો જે કેપિટલ બેઝની ગુણવત્તા, સુસંગતતા અને પારદર્શિતા પર વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. ભારતે બેસલ-I ની દિશાનિર્દેશો 1999 માં સ્વીકારી હતી જ્યારે બેસલ-II ની દિશાનિર્દેશોને તબક્કાવાર રીતે 2009 માં લાગુ કરવામાં આવી હતી.

બેસલ-III કેપિટલ રેગ્યુલેશન ભારતમાં 1 એપ્રિલ, 2013 થી તબક્કાવાર રીતે લાગુ કરવામાં આવ્યું છે અને 31 માર્ચ, 2018 સુધી તેનો સંપૂર્ણ અમલ કરવામાં આવશે.

3.9 વર્તમાન સમયમા ભારતીય વ્યાપારી બેંક મા આવશ્યક મૂડી ભંડોળ નો ખ્યાલ :

નાણાકીય નિયમનકાર દ્વારા જરૂરી હોય તે મુજબ કે જે મૂડી બેંકો પોતાની પાસે રાખે છે, તે ઓછામાં ઓછી મૂડી આવશ્યકતા તરીકે ઓળખાય છે. વિવિધ ક્ષેત્રોમાં લોન અને એડવાન્સિસ આપતી વખતે બેંકો વિવિધ પ્રકારના જોખમોનો પર્દાફાશ કરે છે. તેના વ્યવસાયથી બેંકોને જે

નુક્સાન થાય છે તે ગ્રહણ કરવા માટે, બેંકો પાસે પૂરતી મૂડી હોવી જરૂરી છે. જો બેંકો પાસે પૂરતી મૂડી હોય, તો પછી તે તેના થાપણદારોને અણધાર્યા આકસ્મિક સંરક્ષણથી સુરક્ષિત કરી શકે છે અને નાણાકીય સિસ્ટમોની સ્થિરતા અને કાર્યક્ષમતાને પ્રોત્સાહન આપે છે. કેપિટલ ટાયર-1 કેપિટલના ઘટકો: ટાયર-1 કેપિટલના તત્વોમાં પેઈડ-અપ મૂડી (સામાન્ય શેર), કાયદાકીય અનામત, જાહેર અનામત મુક્ત અનામત, નિયમિત કાયદાને આધીન, સમયસર કાયદેસરના વિષય હેઠળ, નવીન સંપત્તિના વેચાણની આવકમાંથી ઉત્પન્ન થતાં પ્રતિનિધિત્વ માટેનું દેવું સાધન (આઈપીડીઆઈ) અને મૂડી અનામત. તેને સામાન્ય રીતે મુખ્ય મૂડી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે જે વેપારને માટે જરૂરી બેંક વિના નુક્સાનને શોષી લે છે અને આમ તેના થાપણદારોને વધુ સુરક્ષા પ્રદાન કરે છે. ટાયર-II કેપિટલ: ટાયર-II મૂડીના તત્વોમાં અપ્રગટ અનામત, પુનર્મૂલ્યાંકન અનામત, સામાન્ય જોગવાઈઓ અને ખોટ અનામત, સંકર મૂડી ઉપકરણો, ગૌણ દેવું અને રોકાણ અનામત ખાતું સામેલ છે. તે પૂરક મૂડી છે જે સમાપ્ત થવાની સ્થિતિમાં નુક્સાનને શોષી લે છે અને આમ તેના થાપણદારોને ઓછી ડિગ્રી રક્ષણ પૂરું પાડે છે. ટાયર-II, આઈટમ્સ એ નિયંત્રક મૂડી તરીકે હદ સુધી લાયક છે કે તેઓ બેંકની પ્રવૃત્તિઓથી થતા નુક્સાનને શોષી લે છે. ટાયર-III કેપિટલ: આ બજારના જોખમના ભાગને પહોંચી વળવા ગોઠવાયેલ છે, જેમ કે. વ્યાજ દર, વિનિમય દર, ઇક્વિટી ભાવ, કોમોડિટીના ભાવ, વગેરેમાં ફેરફાર. ટાયર-III ની મૂડી તરીકે પ્રમાણિત કરવા માટે, સંપત્તિ બેંકની ટાયર-1 મૂડીના 250% સુધી મર્યાદિત હોવી જોઈએ, અસુરક્ષિત હોવી જોઈએ અને 2 વર્ષ લઘુત્તમ પાકતી મુદત હોવી જોઈએ.

કેપિટલ એડેક્સી રેશિયો (કાર) કેપિટલ પર્યાપ્તતા ગુણોત્તર એ ગુણોત્તર છે જે બેંકોને વધારે લાભ, નાદારી સામે રક્ષણ આપે છે અને મુશ્કેલીથી દૂર રાખે છે. તે તેની વર્તમાન જવાબદારીઓ અને જોખમ વજનવાળી સંપત્તિના સંબંધમાં બેંકોની મૂડીના ગુણોત્તર તરીકે વ્યાખ્યાયિત થયેલ છે. જોખમ વજનવાળી અસ્કયામતો એ બેંકોની સંપત્તિઓનું પ્રમાણ છે, જોખમો માટે સમાયોજિત. મૂડી પર્યાપ્તતાનું યોગ્ય સ્તર સુનિશ્ચિત કરે છે કે બેંકમાં તેના વ્યવસાયને વિસ્તૃત કરવા માટે પૂરતી મૂડી છે, જ્યારે તે જ સમયે તેની નેટવર્થ કોઈ પણ નાણાકીય મંદીને અદ્રાવ્ય બન્યા વિના શોષવા માટે પૂરતી છે. તે ગુણોત્તર છે જે સમયની જવાબદારીઓ અને અન્ય જોખમો જેમ કે કેડિટ જોખમ, બજારનું જોખમ, ઓપરેશનલ જોખમ વગેરેને પહોંચી વળવા માટે ક્ષમતા નક્કી કરે છે.

મૂડી પર્યાપ્તતા ગુણોત્તર આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે: સીએઆર = ટાયર-I ટાયર-II ટાયર-III કેપિટલ (કેપિટલ ફંડ્સ) રિસ્ક વેઈટ એસેટ્સ (આરડબ્લ્યુએ)

3.10 બેંકોના ભંડોળના સ્ત્રોત

બેંકની મૂડી એ બેંકની સંપત્તિ અને તેની જવાબદારીઓ વચ્ચેનો તફાવત છે, અને તે બેંકની ચોખ્ખી કિંમત અથવા રોકાણકારોને તેના ઇક્વિટી મૂલ્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. બેંકની મૂડીના સંપત્તિ ભાગમાં રોકડ, સરકારી સિક્યોરિટીઝ અને વ્યાજ-કમાણી લોન (દા.ત. ગીરો, કેડિટના પત્રો અને આંતર-બેંક લોન) સામેલ છે. બેંકની મૂડીના જવાબદારીઓના વિભાગમાં લોન-લોસ રિઝર્વે અને કોઈપણ દેવું તે સામેલ છે. જો બેંક તેની સંપત્તિ ફંડમાં મૂકશે તો બેંકની મૂડી વિશે એવા માર્જિન તરીકે વિચારી શકાય છે કે જેમાં લેણદારોને આવરી લેવામાં આવે છે.

3.11 સ્વાધ્યાય

● સૈધ્ધાંતિક પ્રશ્નો:

- 1) વાણિજ્ય બેંકમાં મૂડીભંડોળના કાર્યો વર્ણવો.
- 2) વ્યાપારી બેંક મૂડીભંડોળના પર્યાપ્તતાની ઉત્પત્તિ સમજાવો.
- 3) પર્યાપ્ત મૂડી ભંડોળનો ખ્યાલ આપો.
- 4) મૂડીની પર્યાપ્તતાને માપવા માટેના ધોરણો સમજાવો.
- 5) ટૂંક નોંધ: બેંકિંગ કામકાજ પર બેઝલ સમિતિ
- 6) ભારતીય વ્યાપારી બેંકમાં મૂડીની પર્યાપ્તતા ધોરણો
- 7) મૂડીની પર્યાપ્તતા પર નવા બેઝલ નિયમો સમજાવો.
- 8) વર્તમાન સમયમાં ભારતીય વ્યાપારી બેંકમાં આવશ્યક મૂડી ભંડોળનો ખ્યાલ આપો.

● MCQ :

- 1) _____ માં સુધારા પછી ભારતીય નાણાકીય ક્ષેત્રના કામકાજમાં ભારતીય બેંકિંગમાં ફેરફાર થયો છે.

A) 1991	B) 1992
C) 1993	D) 1994
- 2) _____ જવાબદારી સિસ્ટમ હેઠળ, બેંક શેરહોલ્ડર્સ તેમના બેંક રોકાણો બેવાર ગુમાવી શકે છે.

A) સિંગલ	B) ડબલ
C) ચાર ગણી	D) એક પણ નહીં
- 3) અર્થવ્યવસ્થાની _____ સિસ્ટમ એ ફ્યુઅલ ઈન્જેક્શન સિસ્ટમ છે.

A) ઈન્સ્યોરન્સ	B) કેબલ
C) બેંકિંગ	D) લાઈટ
- 4) _____ ની વૈશ્વિક નાણાકીય કટોકટીએ બેંકિંગ સિસ્ટમની નબળાઈઓને પણ શીત કરી હતી.

A) 2005	B) 2006
C) 2007	D) 2008
- 5) વાણિજ્ય બેંકો માટે પૂરતા સ્તરે મૂડી ભંડોળ જાળવવું ફરજિયાત છે.

A) સાચું	B) ખોટું
C) બંને	D) એક પણ નહીં
- 6) બેસલ સમિતિએ _____ માં મૂડી પર્યાપ્તતા નિયમન રજૂ કર્યું.

A) 1987	B) 1988
C) 1989	D) 1990
- 7) બેંક ફોર ઈન્ટરનેશનલ સેટલમેન્ટ્સ નું ટૂંકું નામ _____ છે.

A) BOM	B) BCBS
C) BIS	D) DOB

- 8) બેસલ-કમિટી બેંકિંગ સુપર વિગત નું ટૂંકું નામ _____ છે.
 A) BOM B) DOB
 C) BIS D) BCBS
- 9) _____ નું પ્રાથમિક કાર્ય નાણાં ઉધાર આપવાની અને ઉધાર લેવાનું છે.
 A) બેંક B) ઈન્સ્યોરન્સ
 C) પાવર D) એક પણ નહીં
- 10) જોખમનો સામનો કરવા માટે અને તેને ઓછું કરવા માટે ત્યાં બેસલના _____ ધોરણો બનાવવામાં આવ્યા છે.
 A) 2011 B) 2021
 C) 2013 D) 2014
- 11) બેસલ-11.1 કેપિટલ રેગ્યુલેશન ભારતમાં 1 એપ્રિલ _____ થી તબક્કાવાર લાગુ કરવામાં આવ્યું છે.
 A) 2011 B) 2021
 C) 2013 D) 2014
- 12) બેંકની _____ એ બેંકની સંપત્તિ અને તેની જવાબદારીઓ વચ્ચેનો તફાવત છે.
 A) અનામત B) મિલકત
 C) જવાબદારી D) મૂડી

જવાબ:

- 1) (A) (7)(C)
 2) (B) (8)(D)
 3) (C) (9)(A)
 4) (D) (10)(B)
 5) (A) (11)(C)
 6) (B) (12)(D)

એકમ : 4

વેપારી બેંકોમાં પ્રવાહિતતા પ્રાથમિક અને ગૌણ અનામતનું સંચાલન

રૂપરેખા :

- 4.1 વેપારી બેંકોમાં પ્રવાહિતતા
 - 4.1.1 પ્રવાહની જરૂરિયાતના પ્રકારો
 - 4.1.2 રોકડ અને પ્રવાહિતતા સંચાલનનાં પગલાં
- 4.2 ઈક્વિટી સંચાલન વ્યવસ્થામાં બેંક સિદ્ધાંતોનીમૂળભૂત સમસ્યાઓ
 - 4.2.1 સંપત્તિનું સંચાલન
 - 4.2.2 જવાબદારી અને જોખમનું સંચાલન
 - 4.2.3 બેંકની ભૂમિકા (મૂડીની)
- 4.3 વિકાસમાં બેંકની અગ્રભૂમિકા
- 4.4 સાધન સ્ત્રોતની ફાળવણીની સમસ્યાઓ
- 4.5 બેંકનીઅનામત (પ્રાથમિક અને ગૌણ)
- 4.6 ગૌણ અનામતનાં કાર્યો અને અસર કરતાં પરિબળો
- 4.7 અનામતના અંદાજો
- 4.8 સ્વાધ્યાય

4.1 વેપારી બેંકોમાં પ્રવાહિતતા :

● પ્રસ્તાવના :

બેંકિંગમાં પ્રવાહિતાનો સામાન્ય રીતે બેંકની નાણાકીય જરૂરિયાતના સંદર્ભમાં ઉપયોગ થાય છે, કારણ કે તે બેંકની નાણાકીય જરૂરિયાતને પહોંચી વળવાની ક્ષમતા સાથે પણ જોડાયેલ છે. આ પ્રવાહિતા સીધી કેશના હોલિંગથી અથવા ફેડરલ રિઝર્વ અથવા અન્ય સેન્ટ્રલ બેંક ખાતેથી આવી શકે છે. મોટા ભાગે સિક્યોરિટીઝ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે તે સરળતાથી તથા ઓછા નુકસાન સાથે ઝડપથી વેચી શકાય છે. તે ઉચ્ચકેડિટપાત્ર સિક્યોરિટીઝ છે, જેમાં સરકારી બિલનો સમાવેશ થાય છે. જેનો પરિપક્વતાનો સમયગાળો ટૂંકો છે. પરિપક્વતાનો સમયગાળો ઓછો હોય તેવા કિસ્સામાંબેંક સામાન્ય રીતે તે જ્યાં સુધી તેના પ્રિન્સીપલ પરિપક્વતા સુધી ન પહોંચે ત્યાં સુધી રાહ જુએ છે. ટૂંકાગાળા માટે ખૂબ સલામત સિક્યોરિટીઝ બજારમાં વેપાર કરવાની તરફેણ કરે છે, તેનું કારણ એ છે કે માર્કેટમાં પ્રવાહિતા માટે ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં સિક્યોરિટીઝ વેચી શકાય છે, મોટા પ્રમાણમાં કિંમતને વધાર્યા વિના તથા તેનો વ્યવહાર ખર્ચ પણ ઓછો આવે છે. આમ છતાં બેંકની તરલતાની સ્થિતિ તે કટોકટીની પરિસ્થિતિને વધારે અસર કરે છે. જ્યારે કેશની અનામત તથા ઉચ્ચ તરલ સિક્યોરિટીઝને ઓછું અસર કરે છે.

4.1.1 પ્રવાહની જરૂરિયાત :

બેંકની પ્રવાહિતા વધારે મહત્વની બની રહે છે, કારણ કે તે નાણાકીય વ્યવસ્થાને મજબૂત બનાવવા બેંકનું આગવું પરિબળ છે. ભૂતકાળમાં અર્થવ્યવસ્થામાં કેડિટ અંગેની કટોકટી સર્જાય

હતી. આમ મૂડીને વધારે સલામત તરીકે ગણાય છે. કારણ કે તેને ફરી મેળવવા માટે દાવો કરી શકાય છે. બેંકના મુખ્ય પ્રશ્ન જે તેના અસ્તિત્વ સાથે જોડાયેલ છે તે છે પ્રવાહિતતા. તેમાં બેંકને ચલાવવા આધુનિક પડકારને સમકક્ષ રહેવું તથા દેવા બજારને માટે નવું ભંડોળ પ્રાપ્ત કરાવવું વગેરે સામેલ છે. બેંકો મધ્યસ્થી તરીકે કાર્ય કરે છે. તેઓ ડિમાન્ડ ડિપોઝિટ અને અન્ય ટૂંકાગાળાના ભંડોળને મેળવે છે તથા લાંબા ગાળે પાકતી મુદતે તેને પાછા આપવાનું કાર્ય કરે છે. જો એકસાથે બધી ડિપોઝિટનો ઉપાડ થાય તો પણ બેંકની સરેરાશ બેલેન્સ પણ સ્થિર જોવા મળશે. સામાન્ય સમયમાં આમ, આ રીતે બેંકને સરળતાથી ફંડો ઉપલબ્ધ થશે, જેમાં થાપણના દરોમાં પણ વાજબી વધારો થયેલો હશે.

બેંકોને પ્રવાહિતા પ્રાપ્ત કરવી હોય ત્યારે તે અમુક પ્રકારનાં પગલાં લે છે. જેમાં મોટા ભાગના બેંકિંગ જૂથ નોંધપાત્ર મૂડી બજારના વ્યવસાયમાં સામેલ થાય છે. અને તરત આ જટિલતાને પહોંચી વળવા માટે રેપો વ્યવસાય, ડેરિવેટિવ્સ ટ્રાન્ઝેક્શન, પ્રાઈમ બ્રોકરેજ અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓના ટેકા દ્વારા પૂર્ણ થાય છે. બેંકો અનેક રીતે પ્રવાહિતા પ્રાપ્ત કરે છે.???'કેટલાક પગલાં જોઈએ.

1. ટૂંકાગાળામાં પાકતી મુદતી (સંપત્તિ) :

તે બે રીતે મદદરૂપ બને છે. જેમાં સંપત્તિની પરિપક્વતા ટૂંકાગાળાની રાખવામાં આવે છે, જે તે રોકડની તંગીની અવધિ દરમ્યાન પરિપક્વ થાય છે. જેનો સીધો ફાયદો થાય છે અને બીજી રીતે ટૂંકાગાળાની સંપત્તિની પરિપક્વતા મૂળભૂતરીતે વધુ પ્રવાહી હોય છે.

2. સંપત્તિની સરેરાશ તરલતામાં સુધારો :

વાસ્તવિક અથવા સંભવિત રોકડ તંગીના સમયગાળામાં પરિપક્વ થતી મુદતી સંપત્તિ સમયસર કોઈ પણ નુક્સાન વિના વહેંચી શકાય તો પ્રવાહિતા વધી શકે છે. સામાન્ય રીતે લોન કે અન્ય સંપત્તિકરતાં સિક્યોરિટીઝ વધારે તરલ છે. જ્યારે સિક્યોરિટીઝ મોટા ઉદ્યોગો દ્વારા વધારો માત્રામાં જારી કરવામાં આવેલ હોય તો તે વધુ પ્રવાહી અને કેડિટપાત્ર બને છે.

3. પ્રવાહી સુરક્ષા મેળવવી :

જરૂર હોય ત્યારે કેન્દ્રીય બેંક રોકડ પૂરી પાડવાની બાંહેધરી પણ આપે છે. ભવિષ્યની રોકડ જરૂરિયાત સાથે સંકળાયેલ હોય તો સેન્ટ્રલ બેંકો મદદરૂપ બને છે.

4.1.2 રોકડ અને પ્રવાહીતા સંચાલનના પગલાં :

1. રોકડ : રોકડ એ સંપૂર્ણ પ્રવાહિ છે, જે બેંકના હસ્તક છે અથવા તો રિઝર્વ બેંકમાં જમા કરેલ છે. બેંક દ્વારા કેટલું રોકડ રાખવું તેનો આધાર સ્ટેચ્યુટરીલિક્વિડિટી રેશિયો અને કરન્ટ રિઝર્વ રેશિયો દ્વારા નિયમન થાય છે. આ ઉપરાંત નિયમો તથા નિયમન વ્યવહારુ રીતે બેંકરોના અનુભવ પણ રોકડ હાથમાં રાખવાના નિર્ણયકરણની પ્રક્રિયામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. તેથી બેંક પ્રવાહિતાની જરૂરિયાત પૂરી પાડવા સંપૂર્ણ રોકડ સંચાલન અને રોકડ સંચાલન પદ્ધતિ અપનાવે છે.

2. રોકાણો : બેંક દ્વારા મોટા પાયાના રોકાણને વિશિષ્ટ દિશાનિર્દેશો દ્વારા નિયંત્રિત કરવામાં આવે છે. એવી જ રીતે રોકડ વ્યવસ્થાપન પણ SLR અને CRR ના ધોરણોને આધીન છે.

3. લોન અને એડવાન્સીસ :

વાણિજ્યબેંકો નાણાકીય મધ્યસ્થી તરીકે કાર્ય કરે છે. તેઓ વિવિધ થાપણ યોજનાઓ

દ્વારા ભંડોળને ગતિશીલ બનાવે છે. આ ભંડોળનો મોટો હિસ્સો અર્થતંત્રનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં બેંક ક્રેડિટ દ્વારા ગોઠવવામાં આવે છે. એક રીતે બેંકો પણ બચતના ટ્રસ્ટી અને સમાજના આદર્શ ભંડોળની જેમ કાર્ય કરે છે. ક્રેડિટ પોર્ટફોલિયોની ગુણવત્તા તેમની ફરજ નિભાવવાની કાર્યક્ષમતાને નક્કી કરે છે. સમાજના જુદા જુદા ક્ષેત્રોને લોન આપવી એ બેંકની રોકાણ વ્યવસ્થા કરવાની સૌથી યોગ્ય રીત છે કારણ કે આ ક્ષેત્ર મૂડી બજારના રોકાણ કરતાં વધુ સુરક્ષિત છે.

4. રોકડ પ્રવાહિતા, સંપત્તિ અને જવાબદારી સંચાલનનો આંતરસંબંધ :

આ રોકડ પ્રવાહિતા, સંપત્તિ અને જવાબદારી એકબીજા સાથે જોડાયેલાં છે તથા દરેક બાબતને અલગથી સંચાલિત કરી શકાતી નથી.

● સંપત્તિ અને જવાબદારી સંચાલન :

બેંક પોર્ટફોલિયોને અસરકારક રીતે સંચાલિત કરવા માટે અસ્ક્યામત જવાબદારી અને બેલેન્સશિટ વગેરેને મિશ્રિત કરીને પ્રક્રિયા આગળ વધારાય છે. આ પ્રક્રિયામાં બે પ્રાથમિક નાણાકીય જોખમોમાં વ્યાજદર, વિદેશી વિનિમય સામેલ છે અને તે સીધી રીતે પ્રવાહિતા સંચાલન સાથે સંબંધિત છે.

● વ્યાજદર જોખમ :

વ્યાજદરમાં વિપરીત સ્થિતિ અથવા ફેરફારની અસર બેંકોની આવક તેમજ બેંક અસ્ક્યામતોના અંતર્ગત આર્થિક મૂલ્ય જવાબદારીઓ અને બેલેન્સશિટ પર પડી શકે છે.

● પ્રવાહિતા :

બેંક તમામ કરારને ભંડોળ આપવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. નોંધપાત્ર રીતે ધિરાણ રોકાણની પ્રતિબદ્ધતાઓ થાપણ ઉપાડ અને જવાબદારીની પરિપક્વતા તથા વ્યવસાયના સામાન્ય સમયગાળામાં અસ્ક્યામતોમાં વધારો કરીને ભંડોળ પૂરું પાડવાની ક્ષમતા છે.

● લિક્વિડિટી મેનેજમેન્ટ :

બેંકે પોતાની અનામતો આરબીઆઈ સાથે જાળવી રાખવા તથા અપેક્ષિત અને આકસ્મિક રોકડ જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા સતત કાર્યશીલરહે છે. જોકે, માત્ર આર.બી.આઈ. ના સી.આર.આર./એસ.એલ.આર.ને નિયમિત રીતે પ્રવાહિતાનો સ્ત્રોત ન માનવો જોઈએ. સારી વ્યવસ્થાપન માહિતી પ્રણાલિ, વૈકલ્પિક સંજોગોહેકળ ચોખ્ખી ભંડોળની આવશ્યકતાનું વિશ્લેષણ ભંડોળના સ્ત્રોતનું વૈવિધ્યકરણ અને આકસ્મિક આયોજન એ પ્રવાહિતા સંચાલનના નિર્ણાયક ઘટકો છે.

● પ્રવાહી જોખમ :

અપર્યાપ્ત પ્રવાહિતા બેંકની એવી સમસ્યા છે કે બેંકનું નુકસાન વધારી શકે છે તથા ભંડોળ ખર્ચ પણ વધારે છે.

● નેટ ભંડોળની જરૂરિયાતો :

બેંકની રોકડ જવાબદારી તથા કમિટમેન્ટ માટે રોકડ ભંડોળનું વિશ્લેષણ અનિવાર્ય છે. આ ઉપરાંત સંભવિત ચોખ્ખી રોકડ કપાત પણ જાણવી જરૂરી છે.

4.2 ઈક્વિટી સંચાલન વ્યવસ્થામાં બેંક સિદ્ધાંતોની મૂળભૂત સમસ્યાઓ :

બેંક તેની સંપત્તિને ઘણી બધી રીતે એકત્રિત કરે છે. તે ટૂંકી સૂચના પણ લોનની ચૂકવણીની માંગ કરી શકે છે. સિક્યોરિટીઝ વેચી શકે છે, તે સુરક્ષા તરીકે રોકાણ અથવા લોનના પ્રતિનિધિત્વ

કરતાં કાગળનો ઉપયોગ કરી કેન્દ્રીય બેંક પાસેથી ઉધાર લઈ શકે છે. બેંક કડક પગલાં પણ ઉઠાવી શકે છે, પરંતુ તે દેવાદાર અને લેણદારને ખલેલ પહોંચી શકે છે, જેની અસર બેંક પર આવી શકે છે.

વાણિજ્ય બેંકોને અમૂક સમયે ઓછામાં ઓછું પ્રવાહિ સંપત્તિ ગુણોત્તર જાળવવું જરૂરી બન્યું છે. વ્યાપારી બેંકોની સંપત્તિમાં નાણા બજારની સંપત્તિકરતાં ઓછી પ્રવાહી હોય છે. બેંકો પ્રવાહિતાના પ્રસાર માટે લાંબા અને ટૂંકાગાળાના રોકાણ કરે છે. જેનાથી પ્રવાહિતાનો સતત પ્રવાહ રહે, અને ત્યારે ગૌણ પ્રવાહી સંપત્તિ અનામતની રચના કરે છે. જેમાં જવાબદારીના ભાગ રૂપે બેંક નોંધપાત્ર માંગને પહોંચી વળવા રોકડમાં રૂપાંતરિત કરવા ટૂંકા અને લાંબાગાળાનું ધિરાણ કરે છે. મોટાભાગની બેંક થાપણપરિપક્વતાની ચોક્કસ તારીખ હોય છે.

4.2.1 સંપત્તિનું સંચાલન :

બેંક પ્રવાહિતાના જોખમને અનેક રીતે મેનેજ કરે છે, જેને સંપત્તિનું સંચાલન કહે છે. બેંકની સંપત્તિની વ્યવસ્થિત સંચાલન કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, તેના લોન, સિક્યોરિટીઝ અને રોકડનાં પોર્ટફોલિયોનો સમાવેશ થાય છે. આ અભિગમ બેંકની જવાબદારી, તેનું કદ તથા ગ્રાહકની સંખ્યા જે બેંકમાં તેમની બચત જમા કરે છે. સામાન્ય રીતે બેંક મેનેજર સંભવિત મર્યાદામાં જોખમો રાખીને શક્ય તેટલા મોટા વ્યાજની આવક મેળવવામાં સક્ષમ સંપત્તિનો પોર્ટફોલિયો બનાવે છે.

વ્યાપારી બેંકની સંપત્તિમાં ટૂંકાગાળાની લોનની હાજરી હંમેશાં હોય છે. જે બેંકને કેટલીક પાકતી લોનનાનવીનીકરણ તથા અસાધારણ રોકડ ઉપાડ અથવા પતાવટની બાકી રકમ પૂરી કરવા સક્ષમ બનાવે છે.

4.2.2 જવાબદારી અને જોખમનું સંચાલન :

આ અભિગમ આવશ્યકપણે બેંકોને જોખમોના બંડલ તરીકે વર્તે છે. બેંક મેનેજરો માટે પ્રાથમિક પડકારરૂપ છે. જોખમનું સંચાલન કરનારા બેંક મેનેજરોને તેમની બેંકનાં વિવિધ જોખમોના સંપૂર્ણ તથા વાજબી રીતે જોખમોનું સ્તર તથા ગણતરી કરવી જોઈએ. આ ઉપરાંત શેરધારકને પણ મૂલ્ય પ્રાપ્ત થાય તે રીતે બેંકના પોર્ટફોલિયોને સમાયોજિત કરવું જોઈએ.

સમકાલીન બેંકો વિવિધ જોખમોનો સામનો કરે છે. લિક્વિડિટી જોખમ, ક્રેડિટ જોખમ, વ્યાજદર જોખમ, બજારનું જોખમ, વિદેશી વિનિમય જોખમ અને સાર્વભૌમ જોખમ વગેરે પ્રકારના અલગ અલગ જોખમો રહેલાં છે. આ અભિગમ હેઠળ જોખમ વ્યવસ્થાપનમાં વિવિધ સંપત્તિઓને મિશ્રિત કરવા તથા રોકાણકારો દ્વારા પરંપરાગત રૂપે આગળ વધારવામાં આવતા મૂડીરોકાણના સાધનોનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં વાયદાના કરારો, વિકલ્પો તથા ડેરિવેટિવ્સનો સમાવેશ થાય છે. તેમની સાથે સંકળાયેલા જોખમનું સ્તર હોવા છતાં ડેરિવેટિવ્સનો ઉપયોગ જોખમી સંપત્તિ પરના નુકસાનને હેજ કરવા માટે થઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે જો કોઈ બેંક મેનેજર આગામી ત્રણ મહિના દરમ્યાન વ્યાજદરમાં વધારો કરશે તો તેની બોન્ડ હોલ્ડિંગ્સના મૂલ્યના સંભવિત ઘટાડા સામે તેની બેંકની સુરક્ષા કરવાની અપેક્ષારાખી શકે છે. આ કિસ્સામાં તે ત્રણ મહિનાના આગળના કરારની ખરીદી કરી શકે છે. — એટલે કે ત્રણ મહિનાના સમયગાળામાં ડિલિવરી માટે બોન્ડ વેચીને અથવા વૈકલ્પિક રૂપે, કોઈ ચોક્કસ રકમ ચોક્કસ કિંમત પર વેચવાનું વચન — પ્રોમિસલઈ શકે છે. બોન્ડ ફ્યુચર્સ જો તે સમયગાળા દરમ્યાન વ્યાજના દરમાં વધારો થવાનું થાય છે, તો આગળ કરાર અથવા ટૂંકા વાયદાની સ્થિતિમાંથી નફામાં બોન્ડસના મૂડી મૂલ્યમાં થયેલા નુકસાનને સંપૂર્ણપણે સરભર કરવું જોઈએ. મુખ્ય રીતે

ધ્યેય એ અપેક્ષિત મૂલ્યની નજીક રહે છે. આમ જોખમ વ્યવસ્થાપન અભિગમ તકનીકો પર આધાર રાખે છે જેમ કે જોખમનું મૂલ્ય જે એકંદરે જોખમના સંપર્કને પ્રમાણિત કરે છે. આવા જોખમકારક પગલાંનો એક અભાવ એ છે કે તેઓ સામાન્ય રીતે તેની અસરની ઓછી સંભાવનાની ઘટનાઓને ધ્યાનમાં લેવામાં નિષ્ફળ જાય છે.

4.2.3 બેંકની ભૂમિકા (મૂડીની) :

બેંક તેમના રોકાણો માટે એકલા ભંડોળ થાપણો પર આધાર રાખી શકતી નથી, કારણ કે શ્રેષ્ઠ જોખમ વ્યવસ્થાપન તકનીકીઓ નુકસાન સામે બાંહેધરી આપી શકે નહીં. જેનો અર્થ એ છે કે બેંક મેનેજરોએ બેંકની ઈક્વિટી મૂડીના મૂલ્ય તેમજ બેંક સંપત્તિઓ અને જવાબદારીઓની રચના સાથે પોતાના સાથે જોડાયેલ જવાબદારીની પણ ચિંતા કરવી જોઈએ. જોકે, બેંકના શેરધારકો, શેષ દાવેદાર છે, એટલે કે તેઓ બેંકના નફામાં ભાગીદાર બને છે. પરંતુ નિષ્ફળ રોકાણથી થતા કોઈપણ નુકસાનને સહન કરનારા પણ પહેલા જ છે. જ્યારે બેંકની સંપત્તિનું મૂલ્ય ઘટતું હોય છે ત્યારે શેરધારકો ઓછામાં ઓછું તે નુકસાન સહન કરે છે, જેના પર તેમના શેર નફાનું થઈ જાય છે. જ્યારે થાપણદારો ફક્ત ત્યારે જ નુકસાન સહન કરે છે જો બેંકની ઈક્વિટીને ખતમ કરવાનું નુકસાન વધી જાય, તો બેંકની નાદારી રજૂ થાય છે. આવા કિસ્સામાં બેંક બંધ થઈ શકે છે. અને તેની સંપત્તિમાં ઘટાડો આવે છે જેમાં થાપણદારો નાણાંના પ્રોરેટેડ શેર મેળવે છે. જ્યાં બેંક થાપણોનો વીમો લેવામાં આવતો નથી અથવા તો સરકારી અધિકારીઓ દ્વારા બાંહેધરી આપવામાં આવતી નથી, બેંક ઈક્વિટી મૂડી બેંકના નુકસાન સામે થાપણદારોની સલામતીના મુખ્ય સ્ત્રોત તરીકે કામ કરે છે. ડિપોઝિટ ગેરન્ટ્ડ ભલે સ્પષ્ટ (થાપણ વીમાની જેમ) અથવા ગર્ભિત (જેમ કે જ્યારે સરકારી નિષ્ફળ બેંકોને જામીન આપવાની અપેક્ષા રાખે છે) બેંકની ઈક્વિટી મૂડી ઘટાડવાનું અનિચ્છનીય પરિણામ હોઈ શકે છે, જેના માટે આવી ગેરંટીઓ વૈકલ્પિક છે. નિયમનકારોએ બદલામાં બેંકની મૂડી નિયમન દ્વારા આ અસરની વળતર આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

- બેંક માટે કેડિટનું સૌથી મોટું જોખમ છે. તે ત્યારે થાય છે જ્યારે કરારની જવાબદારી પૂર્ણ કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે. આમ બેંકોએ સારી કેડિટ ધરાવતા ઈતિહાસ ધરાવતા બેંકોને લોન આપવી.
- ઓપરેશનલ જોખમ એ ભૂલો, વિક્ષેપો અથવા લોકોની પદ્ધતિ અથવા પ્રક્રિયાઓ દ્વારા થતા નુકસાન થવાનું જોખમ છે. જેમાં આંતરિક કપટ, હેકર્સ દ્વારા ગ્રાહકની માહિતી, બેંકમાંથી પૈસા ચોરી, સાઈબર સિક્યોરિટીનો ભંગ કરી છેતરપિંડી વગેરે છે.
- માર્કેટ રિસ્કમાં ઈક્વિટી બજારો, ચીજવસ્તુના ભાવ, વ્યાજદર અને કેડિટ વિસ્તરણની અનિશ્ચિતતાને લીધે જોખમ ઊભા થાય છે. આમ, વેપારી બેંકો માટે અનેક પ્રકારની જોખમની સ્થિતિ અંગે યોગ્ય સંચાલન આવશ્યક બની રહે છે.

4.3 વિકાસમાં બેન્કિંગની અગ્રભૂમિકા :

● પ્રસ્તાવના :

વેપારી બેંકોની ભૂમિકા હંમેશા દેશનાં અર્થતંત્રમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન રૂપે અને કામગીરી કરનાર તરીકે રહી છે. ઉદ્યોગ અને વેપારના વિકાસમાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. તેઓ મોટા દેશની સંપત્તિના રક્ષક તરીકે જ નહિ પરંતુ સંસાધનો તરીકે પણ કાર્ય કરે છે, જે રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે આવશ્યક છે. તેમાં મૂડી નિર્માણ, ધિરાણ સર્જન કરવું ઉત્પાદકો કે ઉત્પાદકીય રોકાણ માટે નાણાંનો સંગ્રહ કરવો, સંસાધનોનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવો, ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહિત કરવા, બેંક દર નીતિ અને સરકારને નાણાં આપવા વગેરે.

● વિકસતા અર્થશાસ્ત્રમાં વેપારી બેંકોનું સ્થાન અને કાર્ય :

વેપારી બેંકો ધિરાણનું ચક્ર ઊભું કરીને અર્થતંત્રના વિકાસમાં સહાયભૂત બને છે. બેંક પાસે આવતી થાપણની કુલ રકમમાંથી નિયમ મુજબ અમુક ભાગ રોકડ રકમ તરીકે અનામત રાખીને બાકીની તે ધિરાણ રૂપે આપે છે. આ ધિરાણોમાંથી જ વળી પાછી એ અથવા બીજી કોઈ બેંક પાસે થાપણો ઊભી થાય છે. આમ બેંકિંગ વ્યવસાયમાં સળંગ ચાલતી આ પ્રક્રિયા ધિરાણોનું એક કુદરતી ચક્ર સર્જે છે.

- ચોક્કસ કેટલા પ્રમાણમાં ધિરાણ ઊભા થશે તેનો આધાર લોકો તેમના વિવિધ કામકાજની પતાવટ માટે બેંક ડિપોઝિટનો કેટલો વ્યાપક ઉપયોગ કરે છે તેના ઉપર રહેલો છે. વિકાસના દેશોમાં નાણાંની ચૂકવણીના સાધન તરીકે શરૂઆતમાં થાપણોનું બહુ મહત્ત્વ હોતું નથી, પરંતુ જેમ જેમ વિકાસ વેગ પકડતો જાય છે તેમ તેમ મહત્ત્વ વધતું જાય છે.
- બેંકના ધિરાણોનો કઈ રીતે ઉપયોગ થાય છે, તે બાબત પણ ઘણી મહત્ત્વની છે, જોકે, ઉદ્યોગપતિઓ તેમને મળેલા ધિરાણોનો ઉપયોગ કરે ત્યારે પ્રાથમિક ચીજવસ્તુઓના પુરવઠાની તુલનાએ લોકોની ખરીદશક્તિનું પ્રમાણ વધે છે. બચતોનો આધાર દેશની રાષ્ટ્રીય આવક પર રહે છે. તેમ છતાં આ બચતોની વહેંચણી અને તેનો અસરકારક ઉપયોગ નાણાકીય સંસ્થાઓના યોગ્ય વ્યવસ્થાતંત્ર દ્વારા સિદ્ધ થઈ શકે છે. આ સંસ્થાઓ નાની નાની અને છૂટી છવાઈ પડેલી બચતો એકઠી કરવાનું કામ કરે છે અને તેને પરિણામે કુલ મૂડીરોકાણમાં વધારો થાય છે. બચતના વધુ કાર્યક્ષમ રોકાણથી જે સંચિત પ્રક્રિયા જન્મે છે, તેને લીધે આખરે બચતોમાં જ વધારો થાય છે.
- વેપારી બેંકોની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરીએ તો આ બેંકોના ધિરાણનો મોટો ભાગ ઉદ્યોગો તથા વેપાર ધંધાને ફાળે જાય છે. જ્યારે ખેતીવાડી, ગ્રામોદ્યોગ તથા નાના ઉદ્યોગ જેવા પાયાનાં ક્ષેત્રોને તેનો ઘણો ઓછો ભાગ જાય છે અથવા મળે છે. આ ક્ષેત્રો તેમની ધિરાણ અંગેની વિવિધ જરૂરિયાતો માટે મોટે ભાગે ધિરાણના અસંગઠિત ક્ષેત્ર પર આધાર રાખે છે. આ ક્ષેત્રમાં વ્યાજનો દર ૨૪ થી ૩૦ % જેટલો ઊંચો હોય છે.
- ડૉ. મદનના અભિપ્રાય પ્રમાણે “વિકસતા અર્થતંત્રમાં બ્રિટિશ બેંકોની રૂઢિચુસ્ત નીતિને અનુસરીને વેપારી બેંકોએ તેમની પ્રવૃત્તિ ટૂંકાગાળાના ધિરાણો પૂરતી મર્યાદિત રાખવી જોઈએ નહીં, કારણ કે આવા વિકસતા અર્થતંત્રમાં સામાન્ય રીતે મૂડીની અછત રહે છે અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ટૂંકાગાળા કરતાં મધ્યમ અને લાંબાગાળા માટે મૂડીની તંગી રહે છે.”
- આપણા દેશ સહિત બીજા ઘણા બધા વિકસતા દેશોએ આવી તંગી હળવી બનાવવામાં પ્રયાસો કર્યા છે અને તે માટે ખાસ નાણાકીય સંસ્થાઓની રચના કરી છે. અમુક મર્યાદામાં મધ્યમ ગાળાના ધિરાણો કરવા માટે વેપારી બેંક એ યોગ્ય તંત્ર છે, કારણ કે તે ઉદ્યોગોનો નોંધપાત્ર અનુભવ ધરાવે છે. અને વેપારી વર્તુળોસાથે ગાઢ સંપર્કમાં હોવાથી નાણાં ઉછીનાં માગનારની ધિરાણ પાત્રતા- પણ નક્કી કરી શકે છે.
- આ ઉપરાંત ટૂંકાગાળા માટેની મધ્યમ ગાળા માટેની લોન વચ્ચે મૂળભૂત રીતે કોઈ તફાવત નથી. મધ્યમ ગાળાની લોન આપવાનું એક રીતે ફાયદાકારક પણ છે, કારણ કે તેમાં હમ્મા નિયમિત રીતે મળતા રહે છે. અને એ રીતે બેંક પાસે નિયમિત રોકડ રકમ આવતી રહે છે. ટૂંકાગાળાની લોનમાં આ ફાયદો હોતો નથી. થાપણોના પ્રમાણમાં વધારો થતો રહ્યો હોવાથી વેપારી બેંકો અમુક મુદતી ધિરાણો આપે તો તેનાથી તેમની સ્થિરતાને કોઈ હાનિ પહોંચતી નથી.

- વેપારી બેંકો કુદરતી ધિરાણો આપવા પ્રેરાય તે માટે અત્યાર સુધી અનેક પ્રયાસો થયા છે. બેંકોના નાના અને મોટા એકમોનું ન્યાયી સંયોજન વિકાસ માટે વધુ લાભદાયી નીવડી શકે છે.
- બેંકિંગ પદ્ધતિનો વિકાસ નક્કર ધોરણે થઈ શકે તે માટે રિઝર્વ બેંકે કેપિટલ બેઝ, પ્રવાહિતા, ધિરાણની ગુણવત્તા અને વહિવટના પ્રકાર અંગે ચોક્કસ રીતે માર્ગદર્શક નીતિ-નિયમો ઘડયા છે. બેંકોનું કદ, સાધનો, ધિરાણના પ્રકાર અને પ્રાદેશિક અને અન્ય ખાસ બાબતો વિચારીને તે મુજબ તેમાં છૂટછાટો પણ મુકાય છે.
- બેંકિંગ પદ્ધતિમાં લોકોનો વિશ્વાસ જન્માવવા થાપણ વીમા યોજના ઘણી અસરકારક નીવડી છે. અર્થતંત્ર અને આયોજનની જરૂરિયાતની દૃષ્ટિએ રિઝર્વ બેંક વેપારી બેંકોની પ્રવૃત્તિ માટે અવાર-નવાર દિશા સૂચનો આપતી રહે છે.
- બેંકિંગ ક્ષેત્રના વિકાસમાં પણ રિઝર્વ બેંકે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. રિઝર્વ બેંક તરફથી વેપારી બેંકોના કર્મચારીઓને તાલીમ આપવા માટે બેંક્સ ટ્રેનિંગ કૉલેજનીસ્થાપનાકરવામાં આવી છે, અને સહકારી બેંકોના કર્મચારીઓ માટે “કો. ઓપરેટિવ ટ્રેનિંગ સ્કીમ પણ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે.

4.4 સાધન સ્ત્રોતની ફાળવણીની સમસ્યાઓ :

છેલ્લા ત્રણ દાયકામાં, ભારતમાં બેંકોના કદ, ફેલાવ અને પ્રવૃત્તિઓમાં નોંધપાત્ર વધારો થયો છે. આ સમયગાળા દરમિયાન બેંક શાખાઓમાં વધારો થયો છે. વેપારી બેંકિંગ મ્યુચ્યુઅલ ફંડસ, નવી નાણાકીય સેવાઓ અને ઉત્પાદન અને માનવ સંસાધન વિકાસ જેવી બિનપરંપરાગત પ્રવૃત્તિઓ સામેલ કરવા બેંકોની વ્યાવસાયિક રૂપરેખામાં પરિવર્તન આવ્યું છે. આજે બેંકો દ્વારા મોટો પડકાર સ્પર્ધાની અસરને કારણે પડતા માર્જનનું રક્ષણ કરવા ઉપરાંત ટેકનોલોજીની પણ અસર બેંકિંગ કામગીરી પર થઈ છે. જે ટેકનોલોજી અપગ્રેડ સાથે જોડાયેલ છે. આયોજનની પ્રક્રિયા સંબંધી સમસ્યાઓ જેનો ઉદ્દેશ, સંગઠનાત્મક લક્ષ્યો અને પ્રાથમિકતાઓને ઓળખવાનો છે જેથી, સંસાધનો તે પ્રમાણે ફાળવવામાં આવે છે. નક્કરઆયોજન મેનેજમેન્ટની ચકાસણી અને આકારણી કરવામાં મદદ કરે છે. ખાનગી અને સાર્વજનિક બેંકોએ સાધન ફાળવવા, તેમની કાર્યક્ષમતાનું મૂલ્યાંકન, ચકાસણી, ખર્ચની તુલના વગેરે પડકારો ઓળખવા જોઈએ. આઉટસોર્સિંગ અને સ્પર્ધાત્મકતા ઉત્પાદકતા સુધારણાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે છે. કેટલીક મધ્યસ્થ બેંકોમાં ત્યાર બાદ નાણાકીય સંસાધનો અને તેમના મેનેજમેન્ટના મુદ્દાઓ કેન્દ્રીય બેંકના શાસનથી પ્રશ્નોના વ્યૂહાત્મક દૃષ્ટિકોણથી ચાલે છે.

4.5 બેંકની અનામત (પ્રાથમિક અને ગૌણ) :

તેને અનામત સંપત્તિ તરીકે ઓળખાય છે. બેંકના અનામતમાં રોકડ અથવા સંપત્તિનો સમાવેશ થાય છે. તમામ નાણાકીય સંસ્થાઓએ રિપોઝિટર્સને ચૂકવણી કરવા માટે કેશ બેલેન્સ હાથમાં રાખવું જરૂરી છે. જેમને તેમના ખાતામાંથી પૈસા જોઈએ છે અથવા જે ચેકને રોકડમાં રૂપાંતરિત કરવા માગે છે. અનામત જરૂરિયાત દેશની રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે. બેંકિંગ પદ્ધતિ પર વિશ્વાસ જળવાય રહે તે માટે અનામત રાખવી આવશ્યક છે. અનામત એ બે પ્રકારની છે.

1. પ્રાથમિક અનામત :

પ્રાથમિક અનામતમાં બેંકના હાથ પર રોકડ રકમ હોય છે અને તે અન્ય બેંકો દ્વારા દેવાની થાપણો હોય છે. આને લીગલ અનામત પણ કહેવામાં આવે છે. આ રોકડ

અનામતને લીધે બેંકો ગ્રાહકોની રોકડની માંગ, ઉપાડ તથા વિનિમયને પહોંચી વળવા સક્ષમ બને છે. કોઈપણ વધારાની અનામતની લોન સ્વરૂપે મોટી બેંકોમાં રોકાણ કરી શકાય છે.

આમ, આરબીઆઈ દ્વારા ફરજિયાત સ્વરૂપે આવી અનામત રાખવામાં આવે છે. અનામત તમામ થાપણોની ટકાવારી પર આધારિત છે અને બેંકના કદ સાથે સંબંધિત છે. તે બેંકના ખાતામાં મૂકવામાં આવે છે. પ્રાથમિક અનામતને સંરક્ષણની પ્રથમ લાઈન કહેવામાં આવે છે.

2. ગૌણ અનામત :

રોકાણના હેતુ માટે બેંક દ્વારા ખરીદવામાં આવેલી સિક્યોરિટીઝને ગૌણ અનામત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ટૂંકાગાળામાં માર્કેટબલ સિક્યોરિટીઝને રોકાણ કરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે ટ્રેઝરી બિલ અને ટૂંકાગાળાની સરકારની સિક્યોરિટીઝ છે. સેન્ટ્રલ રિઝર્વ બેંકમાં રાખેલ લીગલ અનામત પર વ્યાજ મળતું નથી પરંતુ ગૌણ અનામત પૂરક પ્રવાહિતાનું સાધન છે, જે વ્યાજ મેળવે છે અને તેનો ઉપયોગ બેંકની અનામત સ્થિતિને સમાયોજિત કરવા માટે કરી શકાય છે. જો લોનની માંગ ઓછી હોય તો ડિપોઝિટ ફંડ ઘણીવાર ટૂંકાગાળાની સિક્યોરિટીઝમાં રોકાણ કરવામાં આવે છે. જે સરળતાથી રોકડમાં રૂપાંતરિત થાય છે. ગૌણ અનામત એક અલગ બેલેન્સશિટ આઈટમ તરીકે સૂચિબદ્ધ નથી. ગૌણ અનામતની સંરક્ષણની બીજી લાઈન પર કહેવામાં આવે છે. બેંકો પણ સરકારના ટ્રેઝરી દ્વારા જારી કરાયેલા બીલ નોંધ, નોટ તથા બોન્ડસ જે અન્ય સંધીય એજન્સીઓ દ્વારા જારી કરવામાં આવતી સિક્યોરિટીઝ પણ ખરીદે છે. આ બધી સિક્યોરિટીઝ ઓછા જોખમવાળા રોકાણો છે.

4.6 ગૌણ અનામતનાં કાર્યો અને અસર કરતાં પરિબલો :

- માર્કેટબલ સિક્યોરિટીઝ એ એક નાણાકીય સાધન છે જેને વેચીને રોકડમાં રૂપાંતરિત કરી શકાય તે ખૂબ જ પ્રવાહી ગુણધર્મ ધરાવે છે તે સાર્વજનિક વિનિમય પર ખરીદી અને વેચાણ માટે ઉપલબ્ધ રહે છે. એક વર્ષમાં રોકડમાં રૂપાંતરિત થાય છે. તે એક મજબૂત ગૌણ બજાર જે વ્યાજબી બજાર ભાવે સમયસર વ્યવહારો કરવાની મંજૂરી આપી છે.
- માર્કેટબલ સિક્યોરિટીઝના કાર્યને ત્રણ વિભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય છે.
 - a) ટ્રેડિંગ સિક્યોરિટીઝ : આ માર્કેટબલ સિક્યોરિટીઝ ટૂંકાગાળાના નફા માટેના સાધન તરીકે ખરીદવામાં આવે છે. તે એક વર્ષ કરતાં ઓછા સમય માટે રાખવામાં આવે છે. તેઓ બેલેન્સ શીટ પર યોગ્ય મૂલ્ય પર સૂચિબદ્ધ થાય છે. અને હોલ્ડિંગ અવધિ દરમ્યાન કરવામાં આવેલા કોઈપણ લાભ અને નુકસાનની નોંધ લેવામાં આવે છે. બજાર મૂલ્યમાં અસ્થાયી વધઘટ આવકના નિર્વેદનમાં નોંધાયેલ છે.
 - b) આ માર્કેટબલ સિક્યોરિટીઝ તેમની પાકતી તારીખ સુધી પહોંચે ત્યાં સુધી રાખવામાં આવે છે. એક વર્ષની અંદરની તારીખ હોય તો ટૂંકાગાળા માટે તથા વધુની તારીખ હોય તો લાંબાગાળા માટે.
 - c) વેચાણ માટે ઉપલબ્ધ — તે દેવા અને ઈક્વિટી સિક્યોરિટીઝ છે, જેનો હેતુ નફા અથવા પરિપક્વતા સુધી રાખવાનો હોતો નથી. પરંતુ કોઈપણ અવાસ્તવિક લાભ અથવા નુકસાનની સાથે બેલેન્સ શીટ પર યોગ્ય મૂલ્ય પર સૂચિબદ્ધ છે.

- **માર્કેટબલ દેવા સિક્યોરિટીઝ :** તે ટૂંકાગાળાના બોન્ડ (વર્ષ) એ સરકાર દ્વારા અથવા જાહેર કંપની દ્વારા જારી કરવામાં આવે અને રોકાણકાર દ્વારા રાખવામાં આવે છે. સરકારી બોન્ડ, કોર્પોરેટ બોન્ડ્સ, થાપણનાં પ્રમાણપત્રો, ટ્રેઝરી બિલ્સ અને કરાર ખરીદો વગેરે માર્કેટબલ દેવા સિક્યોરિટીઝના ઉદાહરણ છે.
- **માર્કેટબલ ઈક્વિટી સિક્યોરિટીઝ :** એ જાહેર કંપની દ્વારા જારી કરવામાં આવતી અને રોકાણકાર દ્વારા રાખવામાં આવતી ઈક્વિટી હોય છે. જેમાં સામાન્ય સ્ટોક અને પસંદગીના શેરોનો સમાવેશ થાય છે. માર્કેટબલ સિક્યોરિટીઝને પણ ટૂંકાગાળાના રોકાણ તરીકે ગણવામાં આવે છે અને તેમના ઉદ્દેશિત હેતુને આધારે વર્તમાન અથવા બિનવર્તમાન સંપત્તિ તરીકે સૂચિબદ્ધ કરવામાં આવે છે.
- માર્કેટબલ સિક્યોરિટીઝનો ત્રીજો પ્રકાર છે, જેમાં વધુ ત્રણ વર્ગમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. મની માર્કેટ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ, ડેરિવેટિવ્સ અને પરોક્ષ રોકાણો. પરોક્ષ રોકાણોમાં હેજ ફંડ્સ અને યુનિટ ટ્રસ્ટમાં નાણાં મૂકવામાં આવે છે. ડેરિવેટિવ્સ એ રોકાણ છે તેમના મૂલ્ય માટે બીજી સલામતી પર આધારિત હોય છે, જેમ કે વાયદા, વિકલ્પો અને વોરંટ મની માર્કેટ સિક્યોરિટીઝ ટ્રેઝરી બિલ (ટી-બિલ), બેંકરની સ્વીકૃતિઓ અને વ્યાપારી કોમર્શિયલ પેપર જેવા ટૂંકાગાળાના બોન્ડ્સ છે. મોટી નાણાકીય સંસ્થાઓ અને મોટા પ્રમાણમાં ખરીદે છે.
- ટી-બિલમાં સુરક્ષા ઉચ્ચ માત્રા તથા ઉચ્ચ પ્રવાહિતા ધરાવે છે, ઉધાર માટે સારી કાલેટરલ તરીકે સેવા આપે છે, તેમના બજારભાવ પ્રમાણમાં સ્થિર છે. પરંતુ ટૂંકાગાળાની ટ્રેઝરી નોટ્સ અને બોન્ડ્સ વ્યાજદરના જોખમ માટે વધુ સંવેદનશીલ હોય છે અને ટી-બિલ કરતાં ઓછા માર્કેટબલ હોય છે.
- થાપણનું પ્રમાણપત્ર એ ટૂંકાગાળાની સુરક્ષા હોય છે, જેમાં ગૌણ મની માર્કેટમાંથી ભંડોળ એકત્ર કરવા માટે બેંક જેવી ડિપોઝિટરી સંસ્થા દ્વારા જારી કરાયેલ વ્યાજદર અને પાકતી તારીખ હોય છે.
- કોમર્શિયલ પેપર પાછળ જોખમ ઓછું સંકળાયેલ છે. કારણ કે તે હંમેશાં ઉચ્ચતમ કેડિટ રેટિંગવાળાને આપવામાં આવે છે.

બેંક દ્વારા રોકાણ સિક્યોરિટીઝની પસંદગીને ઘણાં બધાં પરિબળો અસર કરે છે. જેમાં બેંક દ્વારા યોજાયેલ રોકાણ સિક્યોરિટીઝ છે ત્યાં રોકાણની સિક્યોરિટીઝના કેટલાક પ્રકારો છે જે બેંકના ઈન્વેસ્ટમેન્ટ પોર્ટફોલિયો પર પ્રભુત્વ ધરાવે છે. જેમાં ખાસ કરીને બેંકનું કદ, નફાકારકતા, ડિપોઝિટ કેપિટલ, ઓનરશિપ, ભંડોળનું ખર્ચ સાથે સાથે નાણાકીય નીતિ, આર્થિક વૃદ્ધિનો દર વગેરે પરિબળો અસર કરે છે.

4.7 અનામતના અંદાજો :

2018-19ના સમયગાળા દરમ્યાન રિઝર્વ બેંકમાં બેંકરોની થાપણોમાં આર.એમ.15ના મુખ્ય ઘટક રહ્યા તથા તે વર્ષ દરમ્યાન વ્યાપકપણે સ્થિર રહ્યા. તેમ છતાં ડિપોઝિટ એકત્રીકરણ અને યથાવત રહેલ સી.આર.આર.ને કારણે તેમનો વિકાસ 6.4%નો થયો હતો, જે પાછલા વર્ષમાં 3.9% કરતાં વધુ ઝડપી હતો. ખૂબ જ સક્રિય પ્રવાહિતા સંચાલન કામગીરી અંતર્ગત રિઝર્વ બેંક અમૂક પગલાં લઈને સાથે સાથે બજારના સહભાગીઓને વર્ષના અંતમાં મદદ કરવા માટે બેલેન્સશિટનો સંદર્ભ લે છે. જેને માટે બેંકો માટેની માંગ વધારાની અનામત ઉપર સતત ઘટાડો થઈ રહ્યો છે. આ જ સમયગાળા દરમ્યાન વૈશ્વિક જોખમો ઘટતા બજારની સુધરતી સ્થિતિએ પોર્ટફોલિયોના પ્રવાહને પાછો લાવી રહ્યો છે.

- 2013ના સમયગાળામાં કુલ દેવા પર અનામત ગુણોત્તર 71.3% હતો, જે 2019માં 76.0% રહ્યો હતો. જ્યારે ટૂંકાગાળા માટેના દેવા પર અનામતનો રેશિયો આજ સમયમાં 33.1% હતો, જે 2019માં 26.3% રહેવા પામ્યો હતો.
- ટૂંકાગાળાના દેવાના (અવશેષ પરિપક્વતાના) અનામત 2013માં 59.0% હતો, 2019માં 57.0% હતો અને આયાતનો અનામત 2013 માં 7.0% હતો. જે 2019માં વધીને 9.6% થયો.

4.8 સ્વાધ્યાય :

- મુદ્દાસર પ્રશ્નોના જવાબ આપો.
 1. વેપારી બેંકોમાં પ્રવાહિતતા એટલે શું ? તથા તેની જરૂરિયાત અને પ્રકારો દર્શાવો.
 2. ઈક્વિટી સંચાલનમાં ઊભી થતી સમસ્યાઓ બેંકના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ચર્ચો.
 3. વિકાસની બેંકિંગમાં અગ્રતા.
 4. બેંકની અનામત તથા તેનાં કાર્યો અને પ્રકારોની ચર્ચા કરો.
 5. સંપત્તિનું સંચાલન એટલે શું ? તથા સાધન સ્ત્રોત ફાળવણીની સમસ્યા દર્શાવો.
- બહુવૈકલ્પિક પ્રશ્નો :
 1. વેપારી બેંકોમાં પ્રવાહિતતા _____ના સંદર્ભમાં છે.

(a) આર્થિક-સામાજિક	(b) આંતરરાષ્ટ્રીય
(c) રાજકીય	(d) નાણાકીય
 2. _____વધારે સલામત તરીકે જોવાય છે.

(a) મૂડી	(b) નિયોજક
(c) પૈસા	(d) કેડિટ
 3. બેંકના અસ્તિત્વ સાથે જોડાયેલ પ્રશ્ન કયો છે?

(a) કેપિટલ	(b) લેબર
(c) પ્રવાહિતતા	(d) ડિપોઝિટ
 4. સામાન્ય રીતે લોન કે અન્ય સંપત્તિ કરતાં સિક્યોરિટીઝ કેવી છે?

(a) ફિક્સ	(b) વધાર તરલ
(c) વધારે જટિલ	(d) ડિપોઝિટ
 5. 2013માં કુલ દેવા પર અનામત ગુણોત્તર કેટલો હતો?

(a) 71.3	(b) 71.5
(c) 71.9	(d) 71.10
 6. 2019માં ટૂંકાગાળાનો દેવાનો અનામત કેટલો હતો?

(a) 57.0%	(b) 15.0%
(c) 44.0%	(d) 32.0%
 7. આયાતનો અનામત કયા વર્ષમાં વધુ રહ્યો હતો?

(a) 2013	(b) 2020
(c) 2018	(d) 2019

8. નીચેનામાંથી કયા પરિબળો સિક્યોરિટીઝને અસર કરે છે?
 - (a) બેંકનું કદ
 - (b) ભંડોળનું ખર્ચ
 - (c) નફાકારકતા
 - (d) ઉપરોક્ત બધા જ
9. નીચેનામાંથી કોણ ઉચ્ચ પ્રવાહિતા ધરાવે છે?
 - (a) ટી-બિલ
 - (b) ડિપોઝિટ
 - (c) કેડિટ
 - (d) ઉપરોક્ત કોઈ નહીં
10. માર્કેટબલ સિક્યોરિટીઝ કેટલા પ્રકારની છે?
 - (a) બે
 - (b) પાંચ
 - (c) ચાર
 - (d) છ
11. માર્કેટબલ સિક્યોરિટીઝના કાર્ય કેટલા વિભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય?
 - (a) ચાર
 - (b) ત્રણ
 - (c) સાત
 - (d) છ
12. કોને સંરક્ષણની પ્રથમ લાઈન કહેવામાં આવે છે?
 - (a) પ્રાથમિક અનામત
 - (b) a અને b બન્ને
 - (c) ગૌણ અનામત
 - (d) ઉપરોક્ત કોઈ નહીં
13. ગૌણ અનામતમાં કોનો સમાવેશ થાય છે?
 - (a) જારી કરાયેલ નોટ્સ
 - (b) બોન્ડ
 - (c) ટ્રેઝરી બિલ
 - (d) ઉપરોક્ત બધા
14. વિકાસમાં બેંકનો શું ફાળો છે?
 - (a) મૂડી નિર્માણ
 - (b) ધિરાણ
 - (c) સરકારને નાણાં આપવાં
 - (d) ઉપરોક્ત બધા
15. બેંકનાં કયા જોખમો છે ?
 - (a) કેડિટ
 - (b) માર્કેટ રિસ્ક
 - (c) ઓપરેશનલ
 - (d) ઉપરોક્ત બધા

જવાબ :

- (1) (d) (10) (a)
- (2) (a) (11) (b)
- (3) (c) (12) (a)
- (4) (b) (13) (d)
- (5) (a) (14) (d)
- (6) (a) (15) (d)
- (7) (d)
- (8) (d)
- (9) (a)

એકમ : 5

બેંકની રોકાણનીતિ (બેંકના રોકાણો)

: રૂપરેખા :

5.1 પ્રસ્તાવના

5.2 અર્થ

5.3 જામીનગીરી રોકાણના પ્રકારો

5.4 જામીનગીરી રોકાણના સિધ્ધાંતો

5.5 રોકાણનીતિ

5.6 રોકાણની પદ્ધતિ અને જથ્થો

5.7 સ્વાધ્યાય

5.1 પ્રસ્તાવના:

મૂડી પર્યાપ્તતા, આવક માન્યતા, સંપત્તિના વર્ગીકરણ અને રોકાણ અંગેની અલગ-અલગ જોગવાઈની આવશ્યકતાઓ અંગેના સમજદાર ધોરણની સાથે છેલ્લાં કેટલાક વર્ષોમાં ભારતમાં બેંકોની નાણાંકીય સ્થિતિમાં સુધારો થયો છે. તેની સમાંતર, જામીનગીરી બજાર અને બેંક દ્વારા કરવામાં આવતા જામીનગીરી રોકાણની પરિસ્થિતિમાં પણ સુધારો થયો છે

આજે જ્યારે સમગ્ર વિશ્વ એક બજાર બની રહ્યું છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર એ હવે સગવડતા નહીં પરંતુ કોઈ પણ દેશ માટે ભંડોળ એકત્ર કરવા માટે એક જરૂરિયાત બની ગઈ છે તે સમયે રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા બેંકોના રોકાણનું વર્ગીકરણ, તેનું મૂલ્યાંકન અને પોર્ટફોલિયો વૈવિધ્યકરણ અંગે સમયાનુસાર સૂચનો જાહેર કરવામાં આવે છે.

5.2 અર્થ:

બેંક

- કઈ જામીનગીરીમાં રોકાણ કરવું જોઈએ,
- કઈ પદ્ધતિથી રોકાણ કરવું જોઈએ,
- કેટલાં જથ્થામાં રોકાણ કરવું જોઈએ,
- તેના માટે કઈ પ્રક્રિયા અનુસરવી જોઈએ,
- રોકાણ માટેની નાણાંકીય મર્યાદા,
- રોકાણોનું મૂલ્યાંકન, વગેરે

જેવા પરિબલોને ધ્યાનમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવતી માર્ગદર્શિકા એટલે બેંકની રોકાણનીતિ.

5.3 જામીનગીરી રોકાણના પ્રકારો

5.3.1 એસ.એલ.આર રોકાણ

દરેક બેન્કે રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા પાસે વૈધાનિક પ્રવાહિતા ગુણોત્તર એટલે કે સ્ટેચ્યુટરી

લિક્વિડિટી રેશિયો (SLR) જાળવવો પડતો હોય છે. આ ગુણોત્તરને ધ્યાનમાં રાખીને બેંક સોના, રોકડ, સરકારી જામીનગીરી જેવી પ્રવાહી સંપત્તિમાં રોકાણ કરે તેને એસ.એલ.આર રોકાણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આ જામીનગીરીમાં જોખમ ઓછું હોય છે અને ચોક્કસ વળતર નક્કી હોય છે. તેથી તેને સુરક્ષિત જામીનગીરી ગણવામાં આવે છે. તેમાં નીચેની જામીનગીરીનો સમાવેશ થાય છે:

- કેન્દ્ર સરકારની જામીનગીરી
- રાજ્ય સરકારની જામીનગીરી
- અન્ય અધિકૃત માન્યતા પ્રાપ્ત થયેલ જામીનગીરી [REORDERED]

5.3.2 નોન એસ.એલ.આર રોકાણ

આ રોકાણો સિવાયના અન્ય રોકાણો જેમ કે, શેર, કોર્પોરેટ બોન્ડ, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ વગેરે જેવામાં કરવામાં આવતા રોકાણને નોન એસ.એલ.આર રોકાણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આ જામીનગીરીમાં મુખ્યત્વે એવી જામીનગીરીનો સમાવેશ થાય છે જે મૂડી બજારમાં સરળતાથી ઉપલબ્ધ હોય છે. આ જામીનગીરીમાં જોખમ વધારે હોય છે અને સમાંતર વળતર પણ વધારે હોય છે. તેમાં મુખ્યત્વે

- ડિબેનચર/ બોન્ડ,
- નાણાકીય પુનર્ગઠન યોજના હેઠળ રાજ્ય વિતરણ કંપનીઓ (DISCOMS) દ્વારા બહાર પાડેલ બોન્ડ,
- ઝીરો કૂપન બોન્ડ,
- પ્રેફરન્સ શેર,
- ઈક્વિટી શેર,
- મ્યુચ્યુઅલ ફંડના એકમો,
- કોમર્શિયલ પેપર,
- ક્ષેત્રીય ગ્રામીણ બેંકમાં રોકાણ. [REORDERED]

5.3.3 વર્ગીકરણ

બેંકોનો સંપૂર્ણ રોકાણ પોર્ટફોલિયોને (એસ.એલ.આર જામીનગીરીઓ અને નોન એસ.એલ.આર જામીનગીરીઓને) મુખ્યત્વે ત્રણ ભાગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે:

1) પરિપક્વતા માટે યોજાયેલ (Held for Maturity - HTM)

પરિપક્વતા સુધી જાળવવાના હેતુથી ખરીદવામાં આવેલી જામીનગીરીઓને પરિપક્વતા માટે યોજાયેલ જામીનગીરી હેઠળ વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે.

2) વેપાર માટે યોજાયેલ (Held for Trading - HFT)

ટૂંકાગાળાના ભાવ અથવા વ્યાજ દરની ગતિવિધિઓનો લાભ લઈને વેપાર કરવાના હેતુથી ખરીદવામાં આવેલી જામીનગીરીને વેપાર માટે યોજાયેલ જામીનગીરી તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે.

3) વેચાણ માટે ઉપલબ્ધ (Available for Sale - AFS)

ઉપરોક્ત બંને વર્ગીકરણ માં સમાવિષ્ટ થતી જામીનગીરીઓને વેચાણ માટે ઉપલબ્ધ જામીનગીરી તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે.

જો કે, કંપનીના પાકા સરવૈયા એટલે કે બેલેન્સ-શીટમાં જામીનગીરીઓને નીચે પ્રમાણે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે:

- 1) સરકારી જામીનગીરી,
- 2) અન્ય અધિકૃત જામીનગીરી,
- 3) શેર,
- 4) ડિબેનચર અને બોન્ડ,
- 5) સહાયક કંપનીઓ/સંયુક્ત સાહસો અને
- 6) અન્ય (મ્યુચ્યુઅલ ફંડ, એકમો વગેરે) દરેક બેંકે જામીનગીરી ખરીદી વખતે તે કયા વિભાગમાં વર્ગીકૃત થશે તેનો નિર્ણય લેવો જોઈએ અને તેને સંચાલક મંડળ દ્વારા અધિકૃત કરાવવો જોઈએ.

આમ, જામીનગીરીના પ્રકારને ટૂંકમાં સમજાવે તો, SLR અને નોન SLR જામીનગીરીને ત્રણ વિભાગોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે: HTM, HFT અને AFS)

5.4 જામીનગીરી રોકાણના સિધ્ધાંતો

આપણે અત્યાર સુધી ચર્ચા કરી કે બેંક કઈ પ્રકારની જામીનગીરીમાં રોકાણ કરી શકે અને તે જામીનગીરીનું વર્ગીકરણ કઈ રીતે કરવામાં આવે છે – જામીનગીરી ધારણ કરવાના હેતુ અનુસાર અને બેંકના નાણાંકીય અહેવાલના હેતુ અનુસાર.

જામીનગીરીમાં રોકાણ કરવા માટેના અમુક સિધ્ધાંતો છે કે ક્યાં પ્રકારની જામીનગીરીમાં કેટલું રોકાણ કરવું જોઈએ અને રોકાણ કરતી વખતે કઈ બાબતોનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. આવો, એ વિષે વિસ્તૃત ચર્ચા કરીએ.

5.4.1 પરિપક્વતા માટે યોજાયેલ (Held for Maturity - HTM) -

- બેંકો તેમના કુલ રોકાણના 25% સુધીનું રોકાણ જામીનગીરીના આ વર્ગમાં કરી શકે છે.
- જો કે, કોઈ પણ બેંક 25% ની રોકાણ મર્યાદા નીચેના સંજોગોમાં ઓળંગી શકે છે:
 - 25% થી વધારાનું રોકાણ માત્ર SLR વર્ગની જામીનગીરીઓમાં કરવામાં આવ્યું હોય; અને
 - આ વર્ગમાં રહેલી SLR વર્ગની કુલ જામીનગીરી પખવાડિયાના છેલ્લા શુક્રવારની માંગ અને સમયની જવાબદારીઓ (Demand and Time Liabilities - DTL)ના 24.5% થી વધુ ન હોય.
- પરિપક્વતાના સમય બાદ આ જામીનગીરીઓના વેચાણથી થતો નફો પ્રથમ નફા-નુકસાન ખાતામાં લઈ જવામાં આવે છે અને ત્યાર બાદ મૂડી અનામત ખાતામાં તેની ફાળવણી કરવામાં આવે છે.
- અહીં મૂડી અનામત ખાતામાં થતી ફાળવણીની રકમ એ લાગુ પડતા કરને અને વૈધાનિક અમાનત (Statutory Reserve)માં સ્થાનાંતરિત કરવાની રકમને બાદ કર્યા પછીની હોય છે.

- જો આ જામીનગીરીઓના વેચાણથી નુકસાન થાય તો તેને નફા-નુકસાન ખાતે લઈ જવામાં આવે છે.
- આ વર્ગીકરણ હેઠળ વર્ગીકૃત જામીનગીરીઓને તેમની ખરીદ કિંમત પર દર્શાવવામાં આવે છે.
- પરંતુ, જો આ જામીનગીરીની ખરીદ કિંમત તેમની મૂળ કિંમત કરતાં વધુ હોય તો વધારાનું પ્રીમિયમ એ પરિપક્વતાના બાકીના સમય સુધીમાં સરખી રકમમાં વર્ગીકૃત કરવું જોઈએ અને આ આવકને નાણાકીય નિવેદનમાં “શિડયુલ 13: વ્યાજની કમાણી: Item 2: રોકાણ પરની આવક” માંથી બાદ કરવી જોઈએ.
- આ જામીનગીરીઓની કિંમત નક્કી કરતી વખતે કામચલાઉ સિવાય થતા ઘટાડાને ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ.

5.4.2 વેપાર માટે યોજાયેલ (Held for Trading - HFT) અને વેચાણ માટે ઉપલબ્ધ (Available for Sale - AFS) -

- વેપાર માટે ધારણ કરેલી જામીનગીરીઓની અપેક્ષા બજારમાં થતી વ્યાજ દરની હલનચલનને કારણે નફો કરવાની હોય છે.
- આ જામીનગીરીઓને મહત્તમ 90 દિવસની અંદર વેચી દેવી જોઈએ.
- આ બંને વિભાગોમાં વર્ગીકૃત થયેલ જામીનગીરીઓના વેચાણ પર થતો નફો અથવા નુકસાન માત્ર નફા-નુકસાન ખાતે લઈ જવામાં આવે છે.

3. વર્ગોમાં સ્થળાંતર -

- બેંક વર્ષમાં એક વખત સંચાલક મંડળની મંજૂરીથી HTM રોકાણનું વર્ગીકરણ બદલી શકે છે એટલે કે, HTM માંથી HFT કે AFSમાં અથવા AFS કે HFT માંથી HTM માં. આ વિકલ્પને સામાન્ય રીતે હિસાબી વર્ષની શરૂઆતમાં મંજૂરી આપવામાં આવે છે. ત્યારબાદ હિસાબી વર્ષના બાકીના ભાગ દરમિયાન વર્ગોના સ્થળાંતરને મંજૂરી આપવામાં આવતી નથી.
- વર્ષ દરમિયાન કરેલા આવા આંતરવર્ગીય સ્થળાંતરની કિંમત હિસાબી વર્ષની શરૂઆતમાં રહેલી HTM વર્ગની જામીનગીરીની કિંમત કરતા 5% થી વધુ હોય તો બેંકે તે રોકાણોનું બજાર મૂલ્ય જાહેર કરવું જોઈએ. તેમજ આવી વધારાની કિંમતને પણ અલગથી દર્શાવવી જોઈએ કે જેની જોગવાઈ કરવામાં આવી નથી.
- આ જાહેરાત બેંકના વાર્ષિક નાણાકીય નિવેદનોના નોટ્સ ટુ એકાઉન્ટના વિભાગમાં કરવાની હોય છે.
- બેંક AFS માંથી HFT ના વર્ગમાં સંચાલક મંડળ અથવા રોકાણ સમિતિની મંજૂરી થી રોકાણ જામીનગીરી નું સ્થળાંતર કરી શકે છે. કોઈ અસ્થિર અથવા અસામાન્ય સંજોગોમાં આ સ્થળાંતર બેંકના ચીફ એક્ઝિક્યુટિવ વડાની મંજૂરીથી પણ થઈ શકે છે અને પાછળથી સંચાલક મંડળ દ્વારા આ નિર્ણયને બહાલી આપવામાં આવે છે.
- રોકાણોના HFT વર્ગમાંથી AFS વર્ગમાં કરવામાં આવતા સ્થાનાંતરને સામાન્ય રીતે મંજૂરી આપવામાં આવતી નથી. જો કે, અસામાન્ય સંજોગો જેવા કે બજારમાં તરલતાની પરિસ્થિતિનો અભાવ અથવા તો બજારમાં પ્રવર્તમાન અત્યંત અસ્થિરતાની પરિસ્થિતિના પરિણામે જો વેપાર માટે ધારણ કરેલી જામીનગીરીનું 90 દિવસમાં સલામત રીતે વેચાણ

થઈ શકે તેમ ન હોય તો આવા સ્થળાંતરને સંચાલક મંડળ અથવા રોકાણ સમિતિ દ્વારા મંજૂરી આપવામાં આવે છે.

- AFSમાં વર્ગીકૃત જામીનગીરીઓને ત્રિમાસિક અથવા તેથી ઓછા અંતરાલમાં માર્ક ટુ માર્કેટની કિંમત તરીકે નોંધવામાં આવે છે. આ વર્ગીકરણની જામીનગીરીનું મૂલ્યાંકન સ્ક્રિપ્ટ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.
- HFT વર્ગીકરણમાં વર્ગીકૃત થયેલ જામીનગીરીઓને માસિક અથવા તેથી પણ ઓછા અંતરાલમાં માર્ક ટુ માર્કેટની કિંમત તરીકે નોંધવામાં આવે છે.

5.5 રોકાણનીતિ

- બેંકોએ આંતરિક રોકાણનીતિની માર્ગદર્શિકા જાહેર કરવી જોઈએ અને સંચાલક મંડળ પાસેથી એ નીતિના અમલીકરણ માટે મંજૂરી લેવી જોઈએ.
- આ રોકાણનીતિમાં પ્રાથમિક વિકેતાની પ્રવૃત્તિઓ ને પણ ધ્યાનમાં લઈ શકાય પરંતુ એ પ્રવૃત્તિઓને માત્ર સરકારી જામીનગીરીઓનાં વ્યવહાર, અંડરરાઈટીંગ અને તે જામીનગીરીઓના બજાર-નિર્માણ સુધી મર્યાદિત રાખવામાં આવે છે.
- પ્રાથમિક વિકેતાની પ્રવૃત્તિઓમાં કોર્પોરેટ બોન્ડ, નાણાકીય સંસ્થાના બોન્ડ, જાહેર સેવા ઉદ્યોગોના બોન્ડ, કોમર્શિયલ પેપર, ડિપોઝિટના પ્રમાણપત્ર, દેવા વાળા મ્યુચ્યુઅલ ફંડ અને અન્ય નિશ્ચિત આવકની જામીનગીરીઓમાં થતાં વ્યવહારનો સમાવેશ થતો નથી.
- આ રોકાણનીતિની માર્ગદર્શિકાઓ સઘન હોવી જોઈએ કે જેનાથી બેંક નિશ્ચિત કરી શકે કે જામીનગીરીઓમાં થતાં વ્યવહાર યોગ્ય છે અને બજારમાં સામાન્ય રીતે અપનાવવામાં આવતા ધંધાકીય ધોરણો મુજબ છે.
- બેંક એવી સરકારી જામીનગીરીઓનું વેચાણ કરી શકે છે કે જેની ખરીદીનો કરાર પહેલાથી થઈ ચૂક્યો છે. જો કે, તેના માટે નીચેની શરતોનું પાલન થવું આવશ્યક છે:
- એ જામીનગીરીઓનું વેચાણ કરતા પહેલા ખરીદી કરારની ચોકસાઈ વિષે ખરાઈ કરવામાં આવી છે.
- આ ખરીદી કરારની બાંહેધરી ક્લિયરિંગ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયા લિમિટેડ (CCIL) દ્વારા આપવામાં આવી છે અથવા તો, આ જામીનગીરીઓનો ખરીદ કરાર રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા પાસે કરવામાં આવ્યો છે.
- વેચાણ વ્યવહાર એ અગાઉના ખરીદી કરાર જેવા સમાધાન ચક્ર (ધારો કે $t + 1$) અથવા તો તે પછીના સમાધાન ચક્રમાં પતી જવો જોઈએ કે જેનાથી વેચાણ કરાર હેઠળની જવાબદારી ખરીદી કરાર હેઠળ મેળવેલી જામીનગીરીઓ દ્વારા પૂરી થઈ શકે — એટલે કે ખરીદી કરાર અને વેચાણ વચ્ચે સમયનું સંકલન હોવું જોઈએ.
- સરકારી જામીનગીરીના પ્રારંભિક ભરણાંની હરાજીમાં સફળ થયેલી બેંક અમુક નિયમો અને શરતો અનુસાર ફાળવેલી જામીનગીરીના વેચાણ માટેના કરારો કરી શકે છે.
- 24 May 2005 થી ગૌણ બજારમાં કરવામાં આવતા સરકારી જામીનગીરી ના વ્યવહારોની પતાવટ 1 ના આધારે થવી જોઈએ.
- બેંક દ્વારા થયેલા જામીનગીરીના તમામ વ્યવહારો કે જે SLR ના હેતુને અસર કરે છે તે રોકાણના ખાતામાં તે જ દિવસે એટલે કે વ્યવહારના દિવસે જ પ્રતિબિંબિત થવા જોઈએ.

- સરકારી જામીનગીરીમાં રોકાણ માટેની હિસાબની પદ્ધતિમાં એકરૂપતા લાવવાના દ્રષ્ટિકોણથી બેંકોએ સરકારી જામીનગીરીના ખરીદી અને વેચાણની હિસાબી નોંધ માટે સમાધાન/પતાવટ તારીખ (t +1) નું પાલન કરવું જોઈએ.
- આ જામીનગીરીઓના અથવા રોકાણના કોઈ વ્યવહાર માટે જો મધ્યસ્થીને કોઈ દલાલી ચૂકવવાની થતી હોય તો તે સ્પષ્ટપણે દર્શાવી જોઈએ અને સંચાલક મંડળની મંજૂરી લેવી જોઈએ.
- હિસાબો પારદર્શક રહે તે માટે વ્યવહાર અને દલાલ મુજબ ચૂકવેલી દલાલીનું ખાતું અલગથી જ જાળવવું જોઈએ.
- બેંકોએ પોતાના રોકાણ ખાતા પર તેમજ ગ્રાહકો વતી જામીનગીરીમાં વ્યવહાર કરતી વખતે અનુસરવામાં આવેલા રોકાણોના ઉદ્દેશોને સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરવા જોઈએ. સમાંતર, તેના માટે અનુસરવામાં આવતી કાર્યવાહી, મેળવેલી મંજૂરી અને સોદા કરવાની સત્તા સ્પષ્ટ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવા જોઈએ.
- રોકાણનીતિની માર્ગદર્શિકા નિર્ધારિત કરતી વખતે બેંકોએ સંચાલક મંડળની જરૂરી મંજૂરી મેળવવી જોઈએ અને નીચેના પાસાંઓ પર રિઝર્વ બેન્કે રજૂ કરેલી સૂચનાઓનું ચુસ્તપણે પાલન કરવું જોઈએ:
 - સ્ટ્રીપ્સ,
 - G-secમાં તૈયાર સોદા (buy-back),
 - પેટા કંપનીઓના ખાતાં દ્વારા કરવામાં આવેલા વ્યવહારો,
 - બેંક રસીદોનો ઉપયોગ,
 - સરકારી જામીનગીરીનું છૂટક વેચાણ,
 - આંતરિક નિયંત્રણ પદ્ધતિ અને તેને કાર્યક્ષમ બનાવવાની નીતિ,
 - દલાલો દ્વારા કરવામાં આવતા સોદા,
 - ઓડિટ, સમીક્ષા અને અહેવાલ.
- ઉપરોક્ત તમામ સૂચનાઓ મુખ્ય બેંકની તમામ પેટા કંપનીઓ અને બેંકના મ્યુચ્યુઅલ ફંડને પણ લાગુ પડશે. પરંતુ, જો ઉપર દર્શાવેલા મુદ્દામાંથી કોઈ મુદ્દો SEBIના નિયમો સાથે કે RBI ના અલગથી જાહેર કરેલા વિશિષ્ટ નિયમો સાથે વિસંગત હોય તો SEBI કે RBI ના નિયમોનું પાલન કરવામાં આવશે.

5.6 રોકાણની પદ્ધતિ અને જથ્થો

RBI, SEBI તેમ જ સામાન્ય રોકાણનીતિને અનુસરીને દરેક બેંકની સ્વતંત્ર રોકાણનીતિ હોઈ શકે છે કે જે નક્કી કરેલી મર્યાદાની અંદર હોય. એટલે કોઈ એક ચોક્કસ રોકાણની પદ્ધતિ કે તેનો જથ્થો સામાન્યતઃ નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે પરંતુ, રોકાણનીતિ કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવામા આવતા સામાન્ય પરિમાણો જોઈએ તો,

1. HFT

આ વર્ગીકરણમાં બેંક નીચે મુજબની મર્યાદાને અનુસરીને રોકાણનીતિ અને તેની પદ્ધતિ નક્કી કરી શકે છે:

- છેલ્લેથી બીજા પખવાડિયાના છેલ્લા શુક્રવારના DTLના 25% સુધીની કુલ SLR જામીનગીરી,
- 2, સપ્ટેમ્બર 2004 સુધીમાં સામેલ થયેલી નોન SLR જામીનગીરી,
- રોકાણ પોર્ટફોલિયોની જરૂરિયાત અનુસાર ભારત સરકાર પાસેથી ફરીથી પ્રાપ્ત થયેલ તાજુ મૂડીકરણ,
- પેટા કંપનીઓ અને સંયુક્ત સાહસોમાં કરેલું તાજું ઈક્વિટી રોકાણ,
- RIDB/SIDBI/RHDF ની થાપણ,
- આંતરમાળખાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલી કંપની દ્વારા બહાર પાડેલા લાંબા ગાળાની મુદતના બોન્ડ કે જેની ઓછામાં ઓછી પરિપક્વતા ની મુદત સાત વર્ષની હોય.

2. HFT અને AFS

- દરેક બેંકને આ બે વર્ગીકરણમાં કરવામાં આવતા રોકાણની હદ નક્કી કરવાની સ્વતંત્રતા છે.
- આ રોકાણની હદ નક્કી કરવા તેઓ
 - બેંકના ઉદ્દેશ,
 - વ્યવહારની વ્યૂહરચના,
 - જોખમ-સંચાલન ક્ષમતા,
 - કરવેરા આયોજન,
 - માનવશક્તિ કુશળતા સ્થિતિ,
 - વગેરે જેવા પાસાઓને ધ્યાનમાં લે છે.

5.7 સ્વાધ્યાય

▪ સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો

1. જામીનગીરી રોકાણના પ્રકારો સમજાવો.
2. જામીનગીરી રોકાણ કરતી વખતે ક્યાં સિધ્ધાંતોનું પાલન કરવામાં આવે છે?
3. જામીનગીરી રોકાણની પદ્ધતિ કઈ રીતે નક્કી કરવામાં આવે છે?

▪ ટૂંકા પ્રશ્નો

1. બેંકની રોકાણનીતિ એટલે શું?
2. SLR અને નોન SLR વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.
3. HTM એટલે શું?
4. બેંકની રોકાણનીતિની મહત્તા ટૂંકમાં સમજાવો.
5. SLR રોકાણોમાં કઈ જામીનગીરીનો સમાવેશ થાય છે?

▪ બહુવૈકલ્પિક પ્રશ્નો

1. _____ જામીનગીરીનો પ્રકાર નથી.
 - A. (Held for Maturity - HTM) B. (Held for Trading - HFT)
 - C. (Available for Sale - AFS) D. (Held for Sale - HFS)

બેન્કિંગની કામગીરી

2. SLR રોકાણમાં _____ નો સમાવેશ થતો નથી.
A. સોનું
B. કોર્પોરેટ બોન્ડ
C. રોકડ
D. સરકારી જામીનગીરી
3. સરકારી જામીનગીરી ના વ્યવહારોની પતાવટ _____ પદ્ધતિથી થાય છે.
A. $t+1$
B. $t+2$
C. $t+3$
D. $t-1$
4. HFT વર્ગીકરણમાં વર્ગીકૃત થયેલ જામીનગીરીઓને _____ અંતરાલમાં માર્ક ટુ માર્કેટની કિંમત તરીકે નોંધવામાં આવે છે.
A. ત્રિ-માસિક
B. 60 દિવસ
C. પખવાડિક
D. માસિક અથવા તેથી પણ ઓછા
5. _____ SLR જામીનગીરીનો પ્રકાર છે
A. ક્ષેત્રીય ગ્રામીણ બેંકમાં રોકાણ
B. મ્યુચ્યુઅલ ફંડના એકમો,
C. અધિકૃત માન્યતા પ્રાપ્ત થયેલ જામીનગીરી
D. કોમર્શિયલ પેપર

જવાબ : [(1-D), (2-B), (3-A) (4-D) (5-C)]

युनिवर्सिटी गीत

स्वाध्यायः परमं तपः

स्वाध्यायः परमं तपः

स्वाध्यायः परमं तपः

शिक्षण, संस्कृति, सद्भाव, दिव्यबोधनुं धाम
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी नाम;
सौने सौनी पांण मणे, ने सौने सौनुं आत्म,
दशे दिशामां स्मित वडे छो दशे दिशे शुभ-लाभ.

अत्मण रडी अज्ञानना शाने, अंधकारने पीवो ?
कडे बुद्ध आंबेडकर कडे, तुं था तारो दीवो;
शारदीय अजवाणा पडोंच्यां गुर्जर गामे गाम
ध्रुव तारकनी जेम जणहणे अकलव्यनी शान.

सरस्वतीना मयूर तमारे इणिये आवी गहेडे
अंधकारने उडसेलीने उजसना झूल महेडे;
बंधन नहीं को स्थान समयना जवुं न धरथी दूर
घर आवी मा हरे शारदा दैन्य तिमिरना पूर.

संस्कारोनी सुगंध महेडे, मन मंदिरने धामे
सुषुप्ती टपाल पडोंचे सौने पोताने सरनामे;
समाज केरे दरिये हांकी शिक्षण केरुं वडाण,
आवो करीये आपण सौ
भव्य राष्ट्र निर्माणि...
दिव्य राष्ट्र निर्माणि...
भव्य राष्ट्र निर्माणि

DR. BABASAHEB AMBEDKAR OPEN UNIVERSITY

(Established by Government of Gujarat)

'Jyotirmay' Parisar,

Sarkhej-Gandhinagar Highway, Chharodi, Ahmedabad-382 481

Website : www.baou.edu.in

માસ્ટર ઓફ કોમર્સ

સેમેસ્ટર-૨

બેન્કિંગની કામગીરી

MC02EC203

બ્લોક - ૨

બ્લોક -2

બેન્કિંગની કામગીરી

એકમ-6 ધિરાણની શરતો અને NPA	3-23
એકમ-7 કાર્યશીલ મૂડી અને નોન ફંડ આધારિત મર્યાદાની સમજૂતી	24-30
એકમ-8 બેન્કિંગના કાર્યોના ઉકેલનો ખ્યાલ અને ઈન્ટરનેટ ફોડ	31-39
એકમ-9 નામાંકન અને અન્ય સિદ્ધાંતોની સમજૂતી	40-60
એકમ-10 બેન્કિંગ કંપનીનાં વાર્ષિક હિસાબોનું વિશ્લેષણ	61-122

લેખન :	ડૉ. મુકેશ બાવળીયા ડૉ. પાર્થ ભટ્ટ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગવર્નમેન્ટ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, રાપર. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, આર.સી.કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ.
પરામર્શક(વિષય) :	પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ ડૉ. મંજુલાબેન પટેલ પ્રિ. નટુભાઈ પટેલ	પ્રોફેસર & નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. એસોસિએટ પ્રોફેસર, સહજાનંદ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલય, અમદાવાદ. પ્રિન્સિપાલ, સી.યુ.શાહ કોલેજ, અમદાવાદ.
પરામર્શક(ભાષા) :	ઘનશ્યામ કે ગઢવી ડૉ. અજય રાવલ	નિવૃત્ત આચાર્ય, સાર્વજનિક કોલેજ, મહેસાણા. એસોસિએટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, ઉમિયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ.
સંપાદન :	પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ	પ્રોફેસર & નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પ્રકાશક :	ડૉ. ભાવિન ત્રિવેદી	કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
આવૃત્તિ :	2021-22 પ્રથમ આવૃત્તિ (નવો અભ્યાસક્રમ)	

ISBN :

978-93-92139-10-9

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ-સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાધારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

એકમ : 6

ધિરાણની શરતો અને NPA

: રૂપરેખા :

- 6.1 પ્રસ્તાવના
- 6.2 અર્થ
- 6.3 NPATM પરિચય
- 6.4 RBI ના આદેશ મુજબ NPA ની જોગવાઈ
- 6.5 NPA ને અસર કરતા પરિબળો
- 6.6 ઊંચી બિન ઉપજાઉ મિલકતો/ અસ્ક્યામતો નાં કારણો
- 6.7 NPA ઘટવાનાં કારણો/ઘટાડવાનાં ઉપાયો
- 6.8 વેપારી બેંકોની ધિરાણ અંગેની સામાન્ય શરતો
- 6.9 વેપારીબેંકોએ ધિરાણ કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો
- 6.10 બેંકોના ધિરાણના પ્રકારો
- 6.11 બેંકોના ધિરાણનાં સ્વરૂપો
- 6.12 વેપારી બેંકોના ધિરાણના સિધ્ધાંતો
- 6.13 બેંક ધિરાણ સામે જામીનગીરી.
- 6.14 બેંક ધિરાણની સમસ્યાઓ
- 6.15 સ્વાધ્યાય

6.1 પ્રસ્તાવના

બેન્કિંગ ધારા 1949 મુજબ “બેન્કિંગ એટલે ચેક, ડ્રાફ્ટ કે એવી બીજી કોઈપણ રીતે માંગે ત્યારે તુરત જ કે બીજા કોઈપણ સમયે પછી આપવાની શરતે ધિરાણ કે રોકાણનાં હેતુથી લોકો પાસે નાણાંકીય થાપણો સ્વીકારવી તે”

“બેન્કિંગ એટલે એવી કંપની કે જે ભારતનાં કોઈપણ ભાગમાં બેન્કિંગનો વ્યવસાય કરતી હોય.”

ભારતના સંદર્ભમાં બેંકર એટલે :

- 1) જે વ્યક્તિ કે પેઢી પોતાના નામ સાથે બેંક, બેંકર કે બેંકિંગ શબ્દનો ઉપયોગ કરતી હોય.
- 2) ભારતના કોઈપણ ભાગમાં બેન્કિંગ વ્યવસાય કે ધંધા કરતી હોય.
- 3) જે ધિરાણ કે રોકાણ કરવાના હેતુથી લોકો પાસેથી નાણાંકીય થાપણો સ્વીકારતી હોય.
- 4) જે ચેક, ડ્રાફ્ટ, આદેશ કે એવી બીજી કોઈપણ રીતે લોકો માંગે ત્યારે તુરત જ અથવા બીજા કોઈપણ સમયે, સ્વીકારેલી પાછી આપવા માટે તૈયાર હોય

બેંકોમાં વેપારી બેંકોમાં પ્રણાલિકાગત કાર્યોમાં મુખ્ય કાર્યોમાં થાપણો સ્વીકારવાનું કાર્ય અને ધિરાણ આપવાનું એમ બે કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે.

6.2 અર્થ

વેપારી બેંકો માત્ર થાપણો સ્વીકારવાનું કામ કરે તો તમને નફો મળે નહીં, બલકે નુકસાન થાય, કારણ કે થાપણદારને વ્યાજ ચુકવવું પડે છે. ઉપરાંત મકાન, વીજળી, વાહનવ્યવહાર વગેરેનું ખર્ચ ભોગવવું પડે છે. અને કર્મચારીઓને વેતન પણ ચુકવવું પડે છે. નફો કમાવવા માટે વેપારી બેન્કોએ ધિરાણ આપવાનું કાર્ય ફરજિયાતપણે કરવું પડે છે. બેન્કો જેમ વધુ ધિરાણ આપે તેમ વધુ નફો કમાઈ શકે છે. પણ ધિરાણ આપવાનાં કાર્યમાં તેઓ માત્ર નફાકારકતાનાં સિધ્ધાંતને જ અનુસરે છે. એમ માની લેવું જોઈએ નહિ. તેમણે નફાકારકતાની સાથે રોકડતા અને સલામતીના સિધ્ધાંતનું પણ પાલન કરવું પડે છે.

RBI ના માર્ગદર્શક સૂચનો મુજબ બેન્કે આપેલ ‘ધિરાણની સગવડો’ને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવી છે.

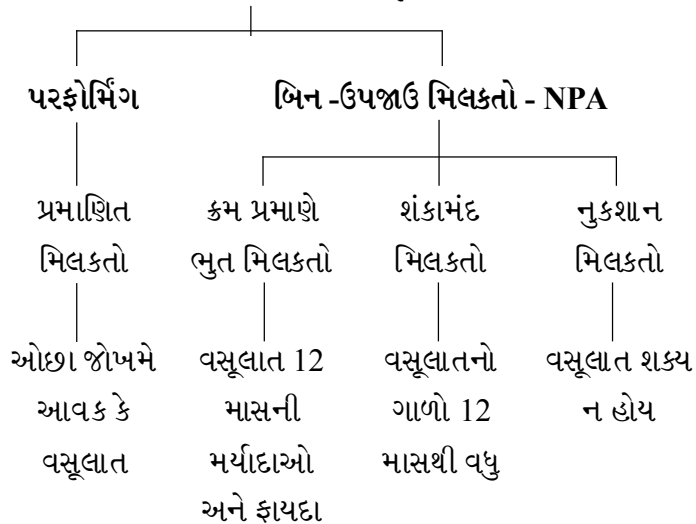
(1) સ્ટાન્ડર્ડ મિલકતો (2) બિન-ઉત્પાદક મિલકતો

આવર્ગીકરણને આધારે (1) આવક સંપાદિત થયેલ ક્યારે ગણવી (2) શકમંદ લેણાની જોગવાઈ (3) ગુમાવેલી મિલકતો માટે પુરી જોગવાઈ કરવી. કેટલી કરવી અને

NPATMનો અર્થ :

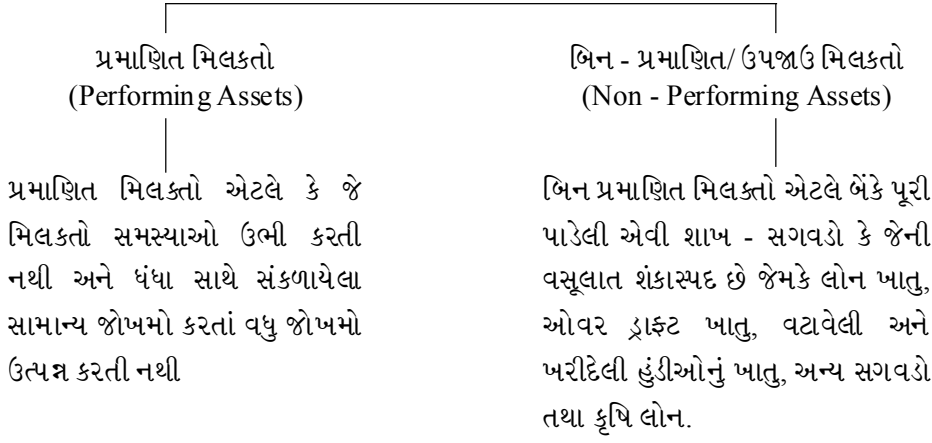
- “જ્યારે જે મિલકતો મુદતી આવક ઊભી કરતી નથી તે બધી જ મિલકતોનોન - પરફોર્મિંગ મિલકતો (NPA) કહેવાય.”
- “જો બેંકનો ગ્રાહક બેંકને લોનનો મૂળ હમ્મો કે વ્યાજ ચોક્કસ સમયગાળામાં ન ચુકવે તો આ લોન બેંક માટેનોન -પરફોર્મિંગ મિલકત કહેવાય”
- ભારતમાંનોન પરફોર્મિંગ મિલકતોની સમયમર્યાદા 180 દિવસની છે. જ્યારે ભારત બહારનાં દેશોમાં તે મુદત 45 દિવસથી 90 દિવસ માટેની હોય છે.
- ભારતમાં 1990ની શરૂઆતમાંનોન-પરફોર્મિંગ મિલકતોનું પ્રમાણ વધુ હતું.

NPA ને ચાર્ટ સ્વરૂપે જોઈએ

6.3 NPAની કાયદાકીય જોગવાઈઓ :

RBI દ્વારા તા. 31-3-1993 ના રોજ રજૂ કરેલ આવકના સંપાદકના ખ્યાલ મુજબ જે માર્ગદર્શિકા બહાર પાડેલ છે. જેની ભલામણ નરસિંહમ કમિટી દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ નિર્દેશકના ભાગ રૂપે બેંક તેની શાખ સગવડને બે ભાગમાં વહેંચે છે.

- 1) કમ - પ્રમાણભૂત NPA એટલે એવી અસ્કામત જે 12 માસ કે ઓછો સમય NPA રહી હોય, એની સામેના તારણનું બજાર મૂલ્ય એટલું હોતું નથી કે બેન્કને એના ધિરાણની પૂરી રકમ પરત મળી જાય.
- 2) શંકાસ્પદ NPA એટલે અસ્કામત કે જે 12 માસથી વધુ સમય NPA રહી હોય. આ ધિરાણ ની પૂરી રકમ પરત મળવાની સંભાવના નહિવત્ હોય છે.
- 3) નુકસાનવાળી NPA એટલે એવી અસ્કામત કે જે પરત મળી શકવાની નથી એવું નિશ્ચિત હોય અને તેથી બેંક પોતે અથવા એના ઓડિટર્સ અથવા રિઝર્વ બેન્ક એને નુકસાન ખાતે દર્શાવે છે.

6.4 રિઝર્વ બેન્ક ઈન્ડિયાએ આપેલ આદેશો મુજબ બિન - ઉત્પાદક મિલકતો પર નીચે મુજબ જોગવાઈ કરવી જોઈએ.

(1) પ્રમાણભૂત મિલકતો (Standard Assets) :

આવી મિલકતો પર કોઈ જોગવાઈ કરવાની નથી. પરંતુ 31 માર્ચ 2000 ના રોજ ના વર્ષથી તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે. હવે બેન્કોએ વિશ્વવ્યાપી લોન પોર્ટફોલિયોને આધારે પોતાની બધી જ સ્ટાન્ડર્ડ મિલકતો પર 0.25% લેખે જોગવાઈ કરવાની રહેશે. જો કે બિન ઉત્પાદક મિલકતો ગણવાનો હેતુ આ જોગવાઈ ધ્યાનમાં લેવાની નથી, વળી તે પાકા સરવૈયામાં મિલકતમાંથી બાદ કરીને બતાવવાની નથી, પરંતુ તેને દેવા બાજુ અન્ય જવાબદારીઓ અને જોગવાઈઓનાં શીર્ષક હેઠળ “સ્ટાન્ડર્ડ મિલકતો સામેની આકસ્મિક જોગવાઈ” તરીકે બતાવવાની રહેશે.

(2) સબ -સ્ટાન્ડર્ડ મિલકતો :

આવી મિલકતોની બાકી પર (જામીનગીરી ધ્યાનમાં લીધા સિવાય) 10% ની જોગવાઈ કરવી જરૂરી છે. તે ઉપરાંત જામીનગીરી વગર જે ધિરાણ હોય તેના પર વધારાના 10% જેટલી જોગવાઈ કરવાની રહેશે. આમ “Unsecured exposure” પર કુલ 20% ની જોગવાઈ કરવાની છે.

(3) શંકાસ્પદ મિલકતો :

- (1) કોઈ બેંક જે ધિરાણ સામે મળેલ જામીનગીરી ઉપજી શકે એવી કિંમત દ્વારા જેટલે અંશે ધિરાણ સલામત નથી તેના પર 100% લેખે જોગવાઈ કરવી જોઈએ.

- (2) ઉપરોક્ત (i) નિયમ જણાવ્યા ઉપરાંત જે તે બેન્કે મિલકતો કેટલા સમય શંકાસ્પદ રહી છે. તેને આધારે જામીનગીરીવાળા ધિરાણ પર સુધીની જોગવાઈ નીચે મુજબ કરવાની રહેશે.

કેટલા સમય માટે ધિરાણ શંકાસ્પદ રહ્યું છે.	કેટલી જોગવાઈ કરવી જરૂરી છે.?
(અ) એક વર્ષ સુધી	25 %
(બ) એક વર્ષથી ત્રણ વર્ષ સુધી	40%
(ક) ત્રણ વર્ષથી વધુ મુદત માટે	100%
(i) 31 મી માર્ચ, 2005 ના રોજ NPAના જે બાકી સ્ટોક હોય તેના પર	
- 31 મી માર્ચ,2005 થી -	60 %
31 મી માર્ચ,2006 થી -	75 %
31 મી માર્ચ,2007 થી	100%
(ii) જે ધિરાણને 31 મી માર્ચ,2004 ના રોજ કે તે પછી ત્રણ વર્ષથી વધુ મુદત માટે 'શંકાસ્પદ' તરીકે ગણવામાં આવ્યું હોય -	100%

(4) ગુમાવેલ મિલકતો :

આવી મિલકતો સંપૂર્ણપણે ચોપડેથી માંડી વાળવી જોઈએ. જો તેને ચોપડે ચાલુ રાખવામાં આવે તો તેના પર 100% જોગવાઈ કરવાની રહેશે.

આ ઉપરાંત રિઝર્વ બેંકના આદેશ મુજબ જ્યારે કોઈ એક જ ગ્રાહકને બે - ત્રણ પ્રકારનું ધિરાણ કરવામાં આવ્યું હોય અને તે બિન ઉત્પાદક મિલકતના ઉપર મુજબનાં વર્ગીકરણમાં અલગ જૂથમાં આવતું હોય તો તે પૈકી સૌથી નીચલા જૂથમાં તે ગ્રાહકને કરેલા બધા જ ધિરાણ મૂકવા. આ વર્ગીકરણ ગ્રાહકદીઠ છે. ધિરાણદીઠ નથી.

આમ, જોગવાઈ સમજવા કેટલાંક ઉદાહરણો સમજી લઈએ.

ઉદાહરણ - 1 એક બેન્કની તા. 31-3-2020 ના રોજ પુરા થતા વર્ષની માહિતી નીચે મુજબ છે.

એક ગ્રાહક મયુર રાજપુત ને આપેલી મુદતી લોનની વ્યાજ સહિતની બાકી?. 10,00,000 છે. આ લોન અંગે 31-3-2017 પછી વ્યાજ અને મુદત પેટે લેણા થયેલા હતા પેટે કોઈ રકમ જમા કરાવવામાં આવી નથી. વળી તે પેટે આપેલ જામીનગીરીની બજાર કિંમત પુરતી નથી.

- (1) શું ઉપરોક્ત ધિરાણ બિન - ઉત્પાદક(NPA) મિલકત ગણાય
- (2) ધિરાણનો પ્રકાર જણાવો.
- (3) તે ધિરાણ અંગે કેટલી જોગવાઈ કરવી જોઈએ ?

જવાબ :

- (1) આ મિલકત બિન ઉત્પાદક મિલકત ગણાશે, કારણ કે તેની સામે જામીનગીરીની રકમ પૂરતી નથી અને તેના પર વ્યાજ અને મુદ્દલનો હમો 90 દિવસથી વધુ સમયથી (15 માસ માટે) બાકી છે.

- (2) આ ધિરાણ શકમંદ મિલકત ગણાશે, કારણકે 12 માસ જેટલી મુદત માટે સબ - સ્ટાન્ડર્ડમિલકત રહી છે.
- (3) આ ધિરાણ શકમંદ હોવાથી અને 1 વર્ષથી વધુ નહિ એવી મુદત માટે શકમંદ રહી હોવાથી તે ધિરાણના 20% જેટલી જોગવાઈ કરવી જરૂરી છે.

ઉદાહરણ - 2

એક બેન્કે એક ગ્રાહકને ? 25 લાખનું ધિરાણ કરેલું છે. જે સામે બેન્કે ? 10 લાખની વર્તમાન મૂલ્યની જામીનગીરી મળેલી છે. આ ધિરાણ બે વર્ષથી વધુ પરંતુ ત્રણ વર્ષથી વધુ નહિ એટલા સમય માટે શંકાસ્પદ રહ્યું છે. તો તે અંગે કેટલી જોગવાઈ કરવી પડશે જણાવો.

જવાબ :

ધિરાણની બાકી રકમ :	25 લાખ
બાદ : જામીનગીરી	10 લાખ
જામીનગીરી વગરનું ધિરાણ	15 લાખ

જોગવાઈ :

- (1) જામીનગીરી વગરના ધિરાણ પર 100% જોગવાઈ - 15 લાખ ?
- (2) જામીનગીરીવાળા ધિરાણ પર 30% જોગવાઈ ? 10 લાખ × 30% જોગવાઈ
 ₹ 10 લાખ × 50% = 3 લાખ
 ₹ 18 લાખ

ઉદાહરણ-3

એક બેન્કનાં ચોપડે 31-3- 2020 ના રોજ શંકાસ્પદ મિલકતોની નીચેની માહિતી મેળવવામાં આવી છે.

શંકાસ્પદ ધિરાણ	ધિરાણ ની રકમ	મિલકત શંકાસ્પદ થયા તારીખ
1	2,00,000	1-1-2020
2	4,00,000	1-1-2019
3	6,00,000	1-1-2018
4	7,00,000	1-1-2017

શંકાસ્પદ મિલકતો કેટલી જોગવાઈ કરવી પડશે ?

જવાબ

શંકાસ્પદ મિલકત પર કેટલી જોગવાઈ કરવી તેનો આધાર તે મિલકત કેટલા સમયથી શંકાસ્પદ છે. તેના પર રહેલો છે.

મિલકત શંકાસ્પદ થયાનો સમયગાળો 1 વર્ષ સુધીનો હોય તો	25%
મિલકત શંકાસ્પદ થયાનો સમયગાળો 1 થી 3 વર્ષ સુધીનો હોય તો	40%
મિલકત શંકાસ્પદ થયાનો સમયગાળો 3 વર્ષથી વધુ	100%

તેથી અહી જોગવાઈ નીચે મુજબ થશે.

ધિરાણ	ધિરાણ ની રકમ	શંકાસ્પદ થયાનો સમયગાળો	જોગવાઈ	
1	2,00,000	3 માસ	25%	50,000
2	4,00,000	15 માસ	40%	1,60,000
3	6,00,000	27 માસ	40%	2,40,000
4	7,00,000	39 માસ	100%	7,00,000
				11,50,000

1-1-2019 નાં રોજ

ઉદાહરણ : 4

એક ગ્રાહકને બે મુદત અંગે BOB મુખ્ય શાખા.અમદાવાદ દ્વારા લોન મંજૂર કરવામાં આવી. નીચેની માહિતી પરથી નક્કી કરો કે કઈ તારીખથી તે લોન NPA જાહેર કરી શકશે ? (ધારો કે કોઈ રકમ વસુલાઈ નથી)

વિગત	A.B કુ.ને લોન	B & કુ.ને લોન
(1) લોન ની રકમ	6,00,000	10,00,000
(2) મુદત	5 વર્ષ	5 વર્ષ
(3) હપ્તાનો આધાર	3 - માસિક	છ માસિક
(4) લોન પર વ્યાજનો દર	12%	2%
(5) હપ્તાની રકમ	30,000 + વ્યાજ	1,00,000 + વ્યાજ

જવાબ

NPA ની તારીખ ની ગણતરી :

વિગત	A.B કુ.ને લોન	B & કુ.ને લોન
લોન ની રકમ	1-1-2019	1-1-2019
હપ્તાનો આધાર	3 માસ	6 વર્ષ
પ્રથમ હપ્તાની પાક્યા તારીખ	31-3-2019	30-6-2019
NPA ની તારીખ (90 દિવસથી વધુ થાય)	1-4-2019	1-7-2019
	29-6-2019	28-9-2019

ઉદાહરણ : 5

નીચેની માહિતી પરથી નફા - નુકસાન ખાતે બેન્કે ધિરાણ અંગે કેટલી જોગવાઈ કરવી જોઈએ.

મિલકતો : ધિરાણ ની રકમ

(I) પ્રમાણિત (જામીનગીરીનું મૂલ્ય ₹ 6 લાખ	7 લાખ
(II) કમ પ્રમાણભૂત	3 લાખ

(III) શંકાસ્પદ :

- (A) 1 વર્ષ માટે (જામીનગીરી 0.5 લાખ) 1 લાખ
 (B) 1 વર્ષથી વધુ પરંતુ 3 વર્ષથી ઓછા (જામીનગીરી 0.3 લાખ) 0.5 લાખ
 (C) 3 વર્ષથી વધુ (જામીનગીરી નથી) 0.3 લાખ

જવાબ :

ધિરાણની જોગવાઈની ગણતરી (લાખ)

મિલકતના પ્રકાર	₹	જોગવાઈની ટકાવારી	₹ જોગવાઈની રકમ
પ્રમાણભૂત	7 લાખ	0.40	28000
કર્મ પ્રમાણભૂત :	3 લાખ	15.00	45000
(a) શંકાસ્પદ: (1 વર્ષથી ઓછા)			
- તારણ વાળો ભાગ	50,000	25	12,500
- તારણ વગરનો ભાગ	50,000	100	50,000
(b) શંકાસ્પદ: (1 વર્ષથી વધુ)			
- તારણ વાળો ભાગ	30,000	40	12000
- તારણ વગરનો ભાગ	20,000	100	20,000
(c) શંકાસ્પદ: (3 વર્ષથી વધુ)	30,000	100	30,000
- તારણ વાળો ભાગ			
- તારણ વગરનો ભાગ			
			1,78,3000

6.5 NPA ને અસર કરતા પરિબળો :

રિઝર્વ બેંકમાં અહેવાલ મુજબ કૃષિક્ષેત્રમાં NPA માં 23% જેટલો વધારો જોવા મળ્યો. આ ઉપરાંત બેંકિંગ અધિનિયમ 1949માં સુધારો કરી બેંકિંગ અધિનિયમ 2017 ઘડવામાં આવ્યો. જેમાં બેંકોને લોન ચુકવવા સંબંધિત કાર્યવાહીની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. કૃષિ ક્ષેત્રમાં NPA વધવાના કારણો જેવા કે લોન માફી જેવી યોજના, કૃષિ લોનનો ઉપયોગ અન્ય જગ્યાએ થવો, આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં કૃષિ ક્ષેત્રના ભાવોમાં ઘટાડો, વર્તમાનમાં ભારતીય બેંક પોતાની લોન અને વ્યાજને NPA માં મુકે છે. કે જે 90 દિવસ સુધી વ્યાજ કે લોન પરત કરતા નથી. જેમાં કૃષિ ક્ષેત્રમાં સૌથી વધુ જોવા મળે છે. કૃષિ ક્ષેત્રમાં અગ્રિમોને NPA ની શ્રેણીમાં ત્યારે રાખવામાં આવે છે. જ્યારે તેમણે વ્યાજની રકમ તેમજ ભાડાની ચુકવણી તારીખ પછી બે પાક (ફસલો) સુધી ના કરી હોય. 1991માં નરસિંહમ કમિટીએ NPA નક્કી કરવાના માપદંડો રજુ કર્યા હતા.

NPA વધવાના કારણો :

- 1) ખાનગી બેંકોની તુલના એ સરકારી બેંકોની વસુલનીતિ નબળી હોય છે.

- 2) જો ઉદ્યોગની પરિસ્થિતિ નબળી હોય તો પણ NPAમાં વધારો જોવા મળે છે.
- 3) સરકારી બેંકો ઉપર સરકારી પ્રોજેક્ટને લોન આપવા પર દબાણ.
- 4) કાયદાકીય વ્યવસ્થાની નબળાઈનો લાભ ઉઠાવીને જાણી જોઈને લોન પરત કરતા નથી કે બેંક પૂરેપૂરી વસુલ કરી શકતી નથી
- 5) ઉદ્યોગપતિઓને સરકાર પર પ્રભાવ
- 6) કોઈપણ વ્યક્તિ 20,000 ની લોન લઈ વર્ષ બાદ ચુકવણી ન કરે તે જ વ્યક્તિ બીજા વર્ષે 50,000 ની લોન લઈને 20,000 ની ચુકતે કરી દેશે.

બેન્કિંગ પદ્ધતિ સામે જે મહત્વના પડકારો છે તેમાં ઓછું નાણાંકીય ઉંડાણ (depth)TMને -પરફોર્મિંગ એસેટ્સ (NPAS)TM મોટો હિસ્સો અને જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો (P5Bs) નાં અતિશય કેન્દ્રીકરણનો સમાવેશ થાય છે. સરવૈયામાં બે પ્રકારની સમસ્યા એટલે કે વધુ પડતું ધિરાણ અને નાણાંકીય કટોકટીનો સામનો કરતી કંપનીઓથી સરકારી બેંકોની NPA માં વધારો થાય છે. જેથી અર્થતંત્રમાં રોકાણની વૃદ્ધિ મંદ પડે છે.

ભારતમાં 30 સપ્ટેમ્બર, 2017 ના રોજ, બેંકોની બિન -કાર્યક્ષમ અસ્ક્યામતો (એટલે કે ખરાબ લોન્સ) ₹.8,40,000 કરોડ હતી જે 30 જૂન, 2017 ના રોજ 8,29,000 કરોડની NPA માં 1.31%નો વધારો સૂચવે છે. સપ્ટેમ્બર - 2015થી NPAમાં થયેલા અતિ વધારામાં મૂળ વર્ષ 2008થી બેંકો દ્વારા ધિરાણમાં થયેલા ઝડપી વધારામાં રહેલા છે. વર્ષ 2008થી 2014 નાં સમયગાળા દરમ્યાન સરકારી બેંકોનું કુલ ધિરાણ 18 લાખ કરોડથી વધીને ₹ 54 લાખ કરોડ થઈ હતી. અને સપ્ટેમ્બર, 2017 સુધી આંકડો 55.01 લાખ કરોડને આંબી ગયો હતો. તેમાં નવાઈ નથી કે સરકારી બેંકોની આ પ્રકારની મિલકતોમાં ખરાબ ઋણનો હિસ્સો વધીને લગભગ 90% થયો છે.

નાણાંકીય વર્ષ 2017-18 ના બીજા ત્રિમાસિક ગાળા દરમ્યાન સરકારી બેંકોની ખરાબ લોન જુન, 2017 જેટલી ₹. 7.33 કરોડ જળવાઈ રહી છે. જ્યારે ખાનગી ક્ષેત્રની 17 બેંકોની ખરાબ લોન આશરે 10.5% વધીને ₹. 1.06 લાખ કરોડ થઈ હતી. શિડ્યુલ કોમર્શિયલ બેંકનાં ધિરાણમાં ₹. 5 કરોડ અને વધારેની મર્યાદા ધરાવતા મોટા ઋણ ધારકોનો હિસ્સો 56% છે. પણ તેમની NPATM હિસ્સો 86.5% છે. ખાતાઓ (નંબર અને રકમ) માં NPA માં બાકી નીકળતી રકમ 20 કરોડ થી 50 કરોડ વચ્ચે છે. ત્યારબાદ NPA માં બાકી નીકળતી રકમ ₹. 50 કરોડથી 100 કરોડની રેન્જમાં છે. ટોચના 100 મોટા ધિરાણમાં આશરે 15.2% હિસ્સો ધરાવે છે. પણ ટોચની 100 બિન કાર્યક્ષમ અસ્ક્યામતોમાં તેમનો હિસ્સો એસસીબીની ગ્રોસ એન.પી.એ (GNPA)નાં 25.6%TM હિસ્સો ધરાવે છે.

આ સ્થિતિ માટે જવાબદાર કારણો સમજવાની જરૂર પડશે.

- (A) અગાઉના ધિરાણના રેકોર્ડના પર આ પ્રકારની લોનને લાયક ન હોય તેવા ઋણ ધારકોને ધિરાણ કરવાથી સરવૈયામાં ધિરાણમાં વધારો.
- (B) વૈશ્વિક ક્ષમતાઓ/ માગ - પુરવઠાની સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખ્યા વિના માગની ધારણાએ ક્ષમતા વધારવા માટે ધિરાણ આપવામાં આવ્યું હતું.
- (C) લોનની પુનઃ ચકાસણી અતિ ઓછી હતી.
- (D) કોર્પોરેટ મુડી બજારોમાંથી ઈકિવટી ઈશ્યુ કરી કે અન્ય ડેટ માધ્યમે મુડી ઊભી ન કરવી. સક્ષમ નહોતા તથા ધિરાણે લીધેલા નાણાંનો ઉપયોગ ઈકિવટી ધિરાણ તરીકે ઉપયોગ કર્યો હતો. બેંકોએ આ પ્રકારના ઈકિવટી ધિરાણ પર ધ્યાન આપ્યું નહોતું.

- (E) અતિ આશાવાદી ધારણાઓને કારણે વ્યવસાયમાં નિષ્ફળતા.
- (F) વિસ્તરણ/આધુનિકરણ માટે ફંડને ડાઈવર્ટ કરવામાં આવ્યું હતું. ઋણનો ઉપયોગ સૂચિત ઉપયોગ માટે કરવામાં આવ્યો નહોતો.
- (G) ઈરાદાપૂર્વકનું ડિફોલ્ટ, ફંડ વાપરી નાખવું, ગોટાળા કરવા, ફંડનો દૂરપયોગ કરવો વગેરે.
- (H) બેંકોએ ફંડ ના અંતમાં ઉપયોગ પર ધ્યાન આપ્યું નહોતું કે ઓછું ધ્યાન આપ્યું હતું. અને શેલ કંપનીઓ વગેરેની જાળ રચીને ઋણધારક દ્વારા ડાઈવર્ઝન
- (I) ધિરાણ મૂલ્યાંકનમાં ખામી અને આ પ્રક્રિયામાં ઉચિત ખેત દાખવવામાં આવી નહોતી.
- (J) આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓના રેટિંગના કારણે બેંકો લોન ધિરાણ કરે છે. એક અહેવાલ મુજબ AAA રેટિંગવાળા રોકાણકારો ડિફોલ્ટ થયા હતા, છતાં તેમનું રેટિંગનું મહત્વ થયું નથી.

6.6 ઊંચી બિન -ઉપજાઉ મિલકતો/અસ્કયામતોનાં કારણો :

નાણાં ઉછીના લેનારનાં સંદર્ભમાં	બેન્કના પક્ષનાં સંદર્ભમાં	અન્ય લાઈવ પરીબળમાં
<ul style="list-style-type: none"> ● સ્થાનિક આર્થિક મંદી. ● સ્થાનિક ઉદ્યોગોની પેદાશની માંગમાં અછત ● લોનના દસ્તાવેજોમાં દર્શાવેલા હેતુ સિવાયનાં હેતુ માટે ફંડની ફંડનો ઉપયોગ ● વૈશ્વિક આર્થિક મંદીનાં ઝંઘાણ. ● પાવરમાં અછત ● કોર્પોરેટ ક્ષેત્રની કામગીરી પર અસર 	<ul style="list-style-type: none"> ● ગેર-ધિરાણની પ્રેક્ટિસ ● ખરાબ શાખા ઈતિહાસ હોવા છતાં કેટલીક બેંકો ધિરાણ ● ઉદ્યોગોની નિયમિતતાનો અભાવ ● પ્રોજેક્ટના મૂલ્યાંકન માટે અપૂરતી ક્ષમતા 	<ul style="list-style-type: none"> ● દેશમાં કુદરતી સાધનોથી પ્રાદેશિક અસર કરતી આર્થિક સ્થિતિ ● બિન અસરકારક વસૂલાત ટ્રિબ્યુનલ ● સરકારી નીતિમાં ફેરફારો ● વહીવટી અવરોધો વગેરે.

6.7 NPA ઘટવાના કારણો/ ઘટાડવાનાં ઉપાયો :-

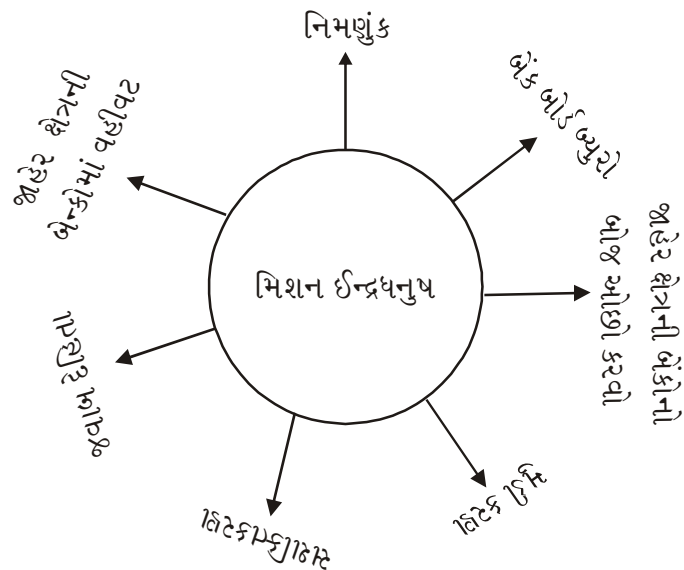
ભારત સરકારે ઘડેલી વ્યૂહરચના 4 R'5 નું મોડેલ છે.

Recognising NPAS Transparently	Resolving and Recovering	Recapitalising	Reforms

બેન્કિંગની કામગીરી

1) Recognising NPAS Transparently	2) Resolving and Recovering
<ul style="list-style-type: none"> - મિલકતો ગુણવત્તા રીવ્યુ અને સંયુક્ત ફોર્મ દ્વારા. - બેંકો (LEI) (egl Entity Identifier નંબર ઉછીના નાણા લેનાર પાસેથી લેવા અને CRILC (Central Repository of information on large credit ને અહેવાલ આપવો. 	<ul style="list-style-type: none"> - 2016 માં નાદારી કાયદો (IBC) (Insolvency and Bankruptcy code) દાખલ કરવામાં આવ્યો. - બેન્કિંગ નિયમન ધારો - 1949 માં RBI દ્વારા સુધારો કરવા. - SARFAESI,2002માં સુધારો. (અસરકારક બનાવવો) - પ્રોજેક્ટ સેક્શનનો અસરકારક અમલ.
3) Recapitalising (બેઈઝ નોર્મ્સ મુજબ)	4) Reforms (સુધારા)
<ul style="list-style-type: none"> - ભારત સરકાર દ્વારા પબ્લિક સેક્ટર બેન્ક (PGBS) નુ પુન: મુડી રોકાણ ઓક્ટોબર - 2017માં 2.11 લાખ કરોડની મુળ વધારા દ્વારા કરશે. - બેન્કોમાં ડિપોઝીટ વધારાને માંગ અને સમયને ધ્યાનમાં રાખી 2018-19 માં ડિપોઝીટમાં વૃદ્ધિ 9.6% નો વધારો થયો છે. - પ્રોજેક્ટ મોનીટરિંગ સમુહ બનાવીને મંજૂરી માટે પ્રોજેક્ટને બહાલી આપવી. - નીતિ-નિર્માણને લગતા નિર્ણય લેવા. - સ્ટીલની આયાત શુલ્ક વધારી ઘરેલુ ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહન. 	<ul style="list-style-type: none"> - PSB - ઈન્દ્રધનુષ 2015 હેઠળ ‘કોમ્પ્રીહેન્સિવ ફેમવર્ક ટ્રાન્સફોર્મિંગ ‘ માળખુ ઘડવુ. - PSB સુધારા એજન્ડામાં 250 કરોડથી વધુ રકમનો લોન ખાતાના મોનીટરિંગ અને વસુલી માટે SAM(stressed Asset Managment) પર ભાર મુકવો. - Futlve Economic offenders Act .2018 ની રચના કરવી. વગેરે સુધારા જોવા - 100 કરોડથી વધારે રકમના મળ્યા છે આર્થિક અપરાધી છે.

થોડાક વર્ષોમાં ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ક્ષેત્રને ભંડોળ પુરુ પાડવામાં આ બેંકોની પ્રભાવક ભૂમિકા રહી છે. આ બેંકોને મજૂરીઓમાં અને જમીન સંપાદન વિલંબ - નીચી વૈશ્વિક અને સ્થાનિક માંગ જેવા પ્રશ્નો/ કારણોને લીધે ઊંડી અસર થઈ છે. આને કારણે નફાકારકતામાં પણ ઘટાડો નોંધાયો હતો. આ પ્રકારના પડકારોને પહોંચી વળવા માટે સરકારે વર્ષ 2015 માં જેને લોકપ્રિય ભાષામાં ઈન્દ્રધનુષ પ્લાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઈન્દ્રધનુષ યોજના - 2015નાં મહત્વના પાસા નીચે મુજબ છે.

- આ યોજનામાં જોખમ નિયંત્રણના પગલાઓ અને નોન -પરફોર્મિંગ એસેટ્સ જાહેર કરવાની પધ્ધતિ મજબૂત કરવી.

- DRT ને SARFASI કાયદા હેઠળ વ્યવસ્થાતંત્ર દ્વારા વસૂલાતનાં પ્રયાસો ઉપરાંતનોન -પરફોર્મિંગ એસેટ્સની સમસ્યા હલ કરવા માટે નીચે મુજબના વધારાના પગલાઓ લેવામાં આવ્યા છે.
- ફાઈનાન્સિયલ ડીસ્ટ્રેસ (બોજો) ની વહેલી જાણ થાય તે માટે તાકિદેના પગલા અંગેનો ઠરાવ તથા ધિરાણ લેનાર પાસેથી યોગ્ય વસૂલાત, અર્થતંત્રમાં ડીસ્ટ્રેસ ધરાવતી મિલકતોને મજબુત કરવા માટે માળખું ઘડવું.
- સ્ટ્રેસ ધરાવતી મિલકતો અંગે ઝડપી જાણ થાય તે માટે વિવિધ પગલાઓ સૂચવવા.

A) ઈન્સોલ્વન્સી એન્ડ બેંક રાસી કોડ:-

ઈન્સોલ્વન્સી એન્ડ બેંક રાસી કોડ 2016 નીચેના 28 મીમે, 2016 ના રોજ કરવામાં આવી હતી. જેનો ઉદ્દેશ કંપનીઓની નાદારી અને મર્યાદિત જવાબદારી ધરાવતી (ભાગીદારી તથા આવી અન્ય સંસ્થાઓ) સામે તેમજ અમર્યાદિત જવાબદારી ધરાવતી ભાગીદારીઓ અને વ્યક્તિઓ સામેના કાયદાને એક જ કાયદાના ઘડતર દ્વારા મજબુત કરવાનું છે. ઈરાદાપૂર્વક નાદારીનોંધાવનાર સામે પગલા લેવા માટે તાજેતરમાં કાયદામાં સુધારો કરવામાં આવ્યા છે. જેથી આવા નાદાર લોકોને પોતાની જંગી NPA માં ઉમેરો કરીને બોજા રૂપ એસેટ્સમાં ઉમેરો કરી બોજારૂપ મિલકતોમાં વધારો કરવાનું પ્રોત્સાહન મળે નહિ.

B) જાહેર ક્ષેત્રોની બેંકોનો બોજ ઘટાડવા અંગે :-

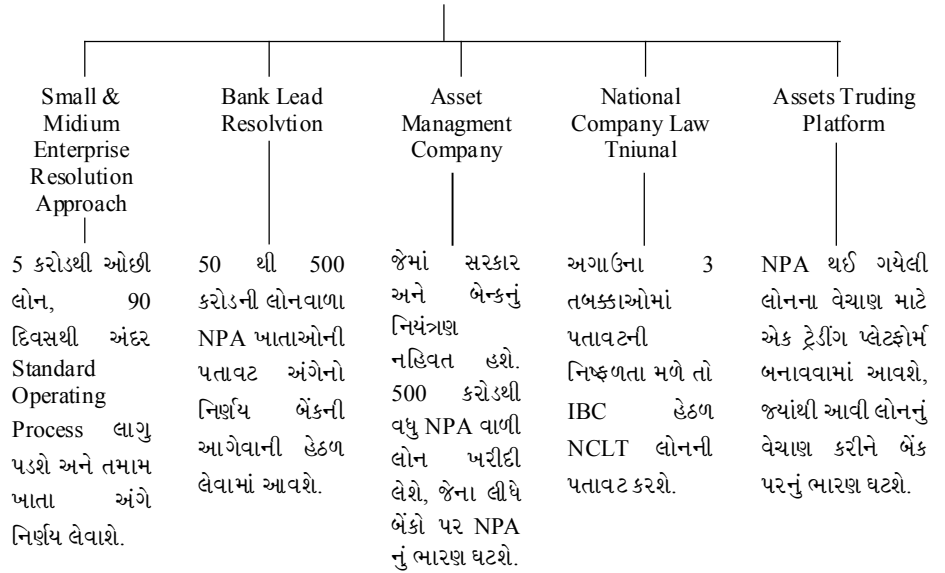
વિતેલા દાયકાઓ દરમ્યાન ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને કો -સેક્ટરના પ્રોજેક્ટ જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો પાસેથી ભંડોળો મેળવતા રહ્યા છે. પરંતુ કેટલાક પરિબળોને કારણે આ પ્રોજેક્ટ અટવાઈ પડ્યા છે. અને બોજા રૂપ બન્યા છે. આ રીતે બેંકો પરનોન -પરફોર્મિંગ એસેટ્સનો બોજો વધ્યો છે. જેમાં ઉર્જા, સ્ટીલ અને માર્ગ ક્ષેત્રોમાં ઉભી કરતી સમસ્યાની વિચારણા થઈ હતી. તેથી પ્રોજેક્ટના અમલીકરણ અને સંચાલનની કામગીરી બાબતે જે તે મંત્રાલયો કે વિભાગો નીતિ વિષયક નિર્ણયો લેશે.

એસેટ્સ રિકન્સ્ટ્રક્શન કંપનીઓ :

કેન્દ્ર સરકારે છ (60) નવી ડેબ્ટ રિકવરી ટ્રિબ્યુનલ (DRT) સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો છે. જે ચંદીગઢ, બેંગ્લોર, એર્નાકુલમ, દહેરાદૂન, સિલી ગુડી અને હૈદરાબાદ સ્થાપાશે. અને તેના દ્વારા બેન્કિંગ સેક્ટરના ખરાબ ધિરાણોની વસૂલાત માટે ઝડપ દાખવવામાં આવશે.

C) પ્રોજેક્ટ સશક્ત :

દેશમાં બેંકિંગ ક્ષેત્રમાં કેટલાક વર્ષોથી સતત તણાવ જોવા મળ્યો છે. જેનું મુખ્ય કારણ NPA છે. એક અંદાજ મુજબ માર્ચ 2018 માં Gross NPA - 11.6 થવા પામી છે. જેમાંથી 85% Bad LoanTM માત્ર જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો ધરાવે છે. આ ગંભીર પરિસ્થિતિને જોતા તત્કાલીન પંજાબ નેશનલ બેન્કના ચેરમેન સુનીલ મહેતાના અધ્યક્ષ સ્થાને જાહેર ક્ષેત્રની NPA ના પ્રશ્નને હલ કરવા એક સમિતિનું ગઠન થયું છે. આ સમિતિએ ‘પ્રોજેક્ટ સશક્ત’ ના નામે 5-તબક્કાવાર સમાધાનની ભલામણ કરી જે આ મુજબ છે.

D) SARFAESI ACT 2002

1. ભારતમાં બેંકિંગ સુધારા માટેની સમિતિઓ પૈકી નરસિંહમ સમિતિ - I (1991) માં ભલામણ કરવામાં આવેલી કે NPA ની પતાવટ માટે Debt Recovery Tribunal ની સ્થાપના કરવામાં આવે.
2. NPA ની વસૂલી સમયે લેણદાર કોર્ટમાંથી સ્ટે ઓર્ડર મેળવી લે છે. પરિણામે વસૂલાત થઈ શક્તિ નથી. આ સમસ્યાના નિરાકરણ સ્વરૂપે Debt Recovery Tribunal ની સ્થાપનાથી સ્થાનિક કોર્ટ લોન રિકવરી પ્રક્રિયામાં હસ્તક્ષેપ કરી શક્તી નથી.
3. 1998 માં નરસિંહમ સમિતિ - 2 ને કાયદાકીય રીતે વધુ સક્ષમ બનાવવાની ભલામણ કરી જેના સ્વરૂપે SARFAESI ACT ઘડવામાં આવ્યો.
4. SARFAESI ACT, 2002 હેઠળ બેંક અને NBFC જ્યારે લોનની ચુકવણી ન થાય ત્યારે બાહેધરી સ્વરૂપે રખાયેલી મિલકત જપ્ત કરી શકે છે. આ ઉપરાંત કંપનીના બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર ને બદલી શકાય છે. મિલકતની હરાજી કરી શકે છે. મિલકતો Assets Reconstruction Componies ન પણ વેચી શકાય છે.
- 5) SARFAESI ACT 2002 એ કૃષિ લોન ને પણ લાગુ પાડી શકાય નહિ.

PARA 2016

પૂર્વ મુખ્ય આર્થિક સલાહકાર અરવિંદ સુબ્રમણ્યમે આર્થિક સર્વેક્ષણ 2016 - 17 માં PARA (Public Sector Asset Rehabilitation Agency) નામનું Bad Bank નામનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો. PARA એવી બેંક હશે જે બેંકો પાસેથી NPA વાળી લોન ખરીદી લેશે અને લોનનું પુનર્ગઠન/ લિક્વીડેશન/નિલામી જેવા માધ્યમની લોનની મહત્તમ વસૂલાત કરશે.

6.8 વેપારી બેંકોની ધિરાણ અંગેની સમાન્ય શરતો :

વેપારી બેંકો સાવચેતીપૂર્વક ધિરાણ કરે છે. આ માટે વેપારી બેંકો કેટલીક સામાન્ય શરતોનું પાલન કરાવે છે. આવી શરતો નીચે મુજબ છે.

(1) જામીનગીરી કે તારણ :

બેંકો જ્યારે તારણ સામે ધિરાણ કરે છે. અને આ તારણની વસ્તુ પોતાના કબજામાં રાખે તો તેને પ્લેજ કહેવામાં આવે છે. અને જો દેવાદાર એટલે કે ધિરાણ મેળવનાર તારણ

તરીકે મૂકેલ વસ્તુનો ઉપયોગ કરી શકે તો તેવા ધિરાણને હાઈપોથીકેશન (Hypothecation) કહેવામાં આવે છે. સ્વાભાવિક છે કે પ્લેજ (Pledge) દ્વારા ધિરાણ બેંક માટે સુરક્ષિત છે.

(2) માર્જિન :

ધિરાણ કરતી વખતે નાણાની સલામતી એ વેપારી બેંકો માટે ધિરાણ આપવાનો સૌથી અગત્યનો માર્ગદર્શક સિધ્ધાંત છે. ધિરાણના નાણાની સલામતી એ બેન્કની સલામતી છે. જુદી જુદી મિલકતોમાં માર્જિનનું ધોરણ જુદું જુદું હોય છે.

માર્જિનનું ધોરણ કેટલુ રાખવુ તે સામાન્ય રીતે નક્કી હોય છે. તેમ છતાં ધિરાણ મેળવનાર ઉદ્યોગોની આર્થિક સ્થિતિ, સધ્ધરતા, જે વસ્તુ તારણ તરીકે મુકવામાં આવી છે. તેના ભાવમાં થતી વધઘટ વગેરે ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. બેંકો માર્જિન ક્યારે વધુ રાખે છે. તેના સંદર્ભમાં નીચેના કારણો છે.

(1) ધિરાણ નીતિ કડક બનાવવી હોય (2) ધિરાણ મેળવનાર ઉદ્યોગની સ્થિતિ નબળી હોય (3) તારણ તરીકે જો માલ કે અર્ધ તૈયાર માલ મુકવામાં આવ્યો હોય.

(2) ધિરાણની રકમ :

ધિરાણની રકમ બેંકઓવરડ્રાફ્ટ, કેશ કેડિટ અને લોન દ્વારા આપવામાં આવે છે. ધિરાણની રકમ નક્કી કરતાં પહેલા બેંક રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની નીતિ કે આદેશને ધ્યાનમાં રાખે છે. કોઈપણ ઔદ્યોગિક એકમને નક્કી કરેલી મર્યાદામાં ધિરાણ આપી શકે છે. જો આના કરતા વધુ રકમની લોન મંજૂર કરવી હોય કે વધુ રકમ ચુકવવી હોય તો રિઝર્વ બેંકની અગાઉથી મંજૂરી લેવી આવશ્યક છે.

6.9 વેપારી બેંકો ધિરાણ નક્કી કરતી વખતે કઈ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો :

- 1) ધિરાણ લેનાર એકમની શાખ અને પ્રતિષ્ઠા
- 2) એકમની નફો કરવાની શક્તિ
- 3) ઉદ્યોગનો પ્રકાર
- 4) ધિરાણ લેવાનો ઉદ્દેશ
- 5) ધિરાણ - રકમનો ઉપયોગ
- 6) ધિરાણની રકમ પરત મેળવવાની રકમ
- 7) ધિરાણ સામે મળતુ તારણ
- 8) નાણાની સલામતી
- 9) નફાકારકતા
- 10) રિઝર્વ બેંકનો આદેશ અથવા નીતિ

6.10 બેંકોના ધિરાણના પ્રકારો :

બેંકનાં મુખ્ય કાર્યોમાંનું એક કાર્ય થાપણો સ્વીકારવાનું છે. જેમાં મુદતી થાપણો, બચત થાપણો હોય કે ચાલુ થાપણો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે બીજું કાર્ય ધિરાણ આપવાનું કાર્ય છે. વેપારી બેંકોનું બીજું અગત્યનું કાર્ય ધિરાણ આપવાનું છે. જેમાં નીચે મુજબ ચાર્ટ જોઈ શકાય.

સમય મર્યાદાની દ્રષ્ટિ એ ધિરાણના પ્રકારો

હાજર ધિરાણ	અલ્પકાલીન ધિરાણ	ટૂંકાગાળાનું ધિરાણ	મધ્યમ અને લાંબાગાળાનું ધિરાણ
21 કલાક પુરતું બેંક ધિરાણ	11 દિવસની મુદત માટેનું ધિરાણ	10 દિવસ માટેનું ધિરાણ અથવા (2,4, કે 12 માસનું)	1 વર્ષથી વધુ પરંતુ 5 વર્ષથી ઓછા સમય માટેનું ધિરાણ
ટૂંકાગાળા માટે રોકાણ કરી કમાણી કરવા માટેના હેતુ	નાણા બજાર અને શેરબજારમાં જોવા મળતા ધિરાણો છે.	ખરીદ - વેચાણનાં હેતુથી વિનિમય પત્રોનાં સ્વરૂપમાં ધિરાણ જોવા મળે છે.	આવા ધિરાણ લાંબાગાળા ને તેમજ તારણ વગર અને તારણવાળા જોવા મળે છે.
વ્યાજનો દર બહુ ઓછો જોવા મળે છે.	હાજર ધિરાણ કરતાં અલ્પકાલીન ધિરાણ પર બેંક ને વધુ વ્યાજ મળે છે.	આમાં વટાવ કાપીને બેંક ધિરાણ કરે છે.	બેંકો ઊંચું વ્યાજ વસુલે છે.

6.11 ધિરાણના સ્વરૂપો

(1) કેશ કેડિટ (Cash Credit) :-

અમુક નક્કી કરેલી રકમ સુધીનું ધિરાણ આપવા માટે બેંક અને ગ્રાહક વચ્ચે જે વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં આવે છે. તેને કેશ કેડિટ કહે છે. વ્યાપારીઓ, ઔદ્યોગિક એકમો અને કંપનીઓને આ સ્વરૂપે વ્યાપક પ્રમાણમાં ધિરાણ આપવામાં આવે છે. કેશ કેડિટ રૂપે આપવામાં આવતું તારણ લઈને એક કે વધુ જામીનદારો એ આપેલ બાંધકારી સામે અપાય છે. ભારતમાં બેંક ધિરાણનો 70% જેટલું ધિરાણ કેશ કેડિટ દ્વારા આપવામાં આવે છે. આ પ્રથામાં ધિરાણ લેનારનું બેંકમાં નવું કેશ કેડિટ ખાતું ખોલવામાં આવે છે.

- ધિરાણની રકમ એકી સાથે ઉપાડવાને બદલે જરૂર પડે તેમ કટકે કટકે રકમ ઉપાડવાની સગવડ ગ્રાહકને મળે છે.
- ગ્રાહક ની પાસે ફાજલ નાણાં પડ્યા રહેતા હોય તો તે પોતાના ખાતામાં જમા કરવી ધિરાણની રકમ ઘટાડી પણ શકે છે.
- ધિરાણની જેટલી રકમ મંજૂર થઈ હોય તે બધી જ રકમ પર વ્યાજ ગણવામાં આવતું નથી.

કેશ કેડિટ માં જે તારણ આપેલ હોય છે. તે બદલી શકાય છે.

(2) ઓવર ડ્રાફ્ટ (over draft) :-

જ્યારે ગ્રાહકને ટૂંકાગાળા માટે ધિરાણની જરૂર હોય ત્યારે તેની પાસેથી અમુક તારણ લઈને તેને, તેના ખાતામાં જમા બાકી હોય તેના કરતા વધુ ઉપાડ કરવાની છુટ નક્કી કરેલી સમયમર્યાદા સુધી આપવામાં આવે ત્યારે તે વ્યવસ્થાને ઓવર ડ્રાફ્ટ કહે છે. ઓવર ડ્રાફ્ટની સગવડ માટે ચાલુ થાપણો નું ખાતું ધરાવતા ગ્રાહકોને જ મળે છે. ઓવર ડ્રાફ્ટની વ્યવસ્થા

દ્વારા ગ્રાહકની ટૂંકાગાળાની નાણાંની જરૂરિયાત સંતોષાય છે. ધિરાણ ની એ પ્રથામાં પણ ઓવર ડ્રાફ્ટની નક્કી કરેલી કુલ રકમ પર વ્યાજ લેવામાં નથી આવતુ. પરંતુ ગ્રાહકે જેટલી રકમનો, જેટલા સમય માટે ખરેખર ઉપયોગ કર્યો હોય ત્યારે તેના પર જ વ્યાજ લેવામાં આવે છે.

3) લોન :

બેંક મંજૂર કરેલ ધિરાણની રકમ ગ્રાહકને એકી સાથે આપવાની હોય અને નક્કી કરેલા સમયે ગ્રાહકે તે રકમ વ્યાજ સહિત એકી સાથે અથવા તો હપ્તાથી પરત કરવાની હોય તો તેવો વ્યવહાર લોન કહે છે.

આમ, કેશ કેડિટ અને ઓવર ડ્રાફ્ટ રૂપે અપાતા ધિરાણ કરતા લોન પર ઓછા દરે વ્યાજ લેવામાં આવે છે. કારણ કે કેશ કેડિટ અને ઓવર ડ્રાફ્ટ રૂપે અપાતા ધિરાણમાં ખરેખર જેટલી રકમનો, જેટલા સમય માટે ઉપયોગ થયો હોય તેના પર વસૂલ કરવામાં આવે છે. જ્યારે લોનમાં મંજૂર થયેલ કુલ રકમ પર વ્યાજ વસૂલ કરવામાં આવે છે. વળી, લોન વ્યવહાર કરતા કેશ કેડિટ અને ઓવર ડ્રાફ્ટ ના વ્યવહારમાં બેંકને વધુ સંચાલન ખર્ચ ભોગવવુ પડે છે. લોનના વ્યવહારોમાં નીચે મુજબ પ્રકારો જોવા મળે છે.

(1) મુદતી લોન (2) સંયુક્ત લોન (3) અંગત લોન (4) સ્વયં રોજગાર લોન (5) ધંધા - વ્યવસાય અંગે લોન (6) મુદ્દા લોન (7) મહિલા લોન વગેરે.

(4) વિનિમયપત્રોની ખરીદી અને તેમને વટાવી આપવાની કામગીરી એ વિનિમય પત્રોની વસૂલાત કરતા જુદા પ્રકારની ઘટના છે. વિનિમયપત્રોની ખરીદી અને તેમને વટાવી આપવાની પ્રક્રિયામાં બેંક વિનિમયપત્ર પાકે તે પહેલા વિનિમયપત્ર લખનારના ખાતામાં રકમ જમા કરવી દે છે. અને એ રીતે તે વિનિમયપત્ર લખનારને ધિરાણ આપે છે. આથી બેંક પોતાના સરવૈયામાં ખરીદેલા અને વટાવી આપેલા વિનિમયપત્રોને ધિરાણ તરીકે દર્શાવે છે.

વિનિમયપત્રોની ખરીદી અને વટાવના કિસ્સામાં બેંક ગ્રાહકના ખાતામાં વટાવ બાદ કર્યા પછી વિનિમયપત્રની રકમ જમા કરે છે. ભારતમાં ગ્રાહકના વિનિમયપત્રો ખરીદીને અને વટાવી આપીને ધિરાણ આપવાની પ્રથાનો પ્રમાણમાં ઓછો વિકાસ થયો છે.

6.12 વેપારી બેંકોનાં ધિરાણનાં સિધ્ધાંતો :

વેપારી બેંકો માત્ર થાપણો સ્વીકારવાનું કામ કરે તો તેમને નફો, મળે નહીં બલકે નુકસાન થાય, કારણકે થાપણદારોને વ્યાજ ચૂકવવુ પડે છે. ઉપરાંત મકાન, વીજળી, વાહનવ્યવહાર વગેરેનું ખર્ચ ભોગવવાનું થતુ હોય છે. તેમજ કર્મચારીઓને પણ વેતન ચૂકવવુ પડે છે. નફો કમાવવા માટે વેપારી બેંકોએ ધિરાણ આપવાનું કાર્ય ફરજિયાતપણે કરવુ પડે છે. બેંકો જેમ વધુ ધિરાણ આપે તેમ વધુ નફો કમાઈ શકે છે. પણ ધિરાણ આપવાના કાર્યમાં તેઓ માત્ર નફાકારકતાના સિધ્ધાંત ને જ અનુસરે છે. એમ માની લેવુ જોઈએ નહીં. તેમણે નફાકારકતાની સાથે રોકડતા અને સલામતીના સિધ્ધાંતો નું પણ પાલન કરવુ પડે છે.

ધિરાણના સિધ્ધાંતો

- (1) રોકડતાનો સિધ્ધાંત (2) સલામતીનો સિધ્ધાંત (3) નફાકારકતાનો સિધ્ધાંત

(1) રોકડતાનો સિધ્ધાંત:-

સામાન્ય રીતે વેપારી બેંકો થાપણદારો અંગે ત્યારે તેમની થાપણ પરત કરવા બંધાયેલી છે. વાસ્તવમાં વેપારી બેંકોની આ વચનબધ્ધતા ને લીધે જ લોકો કોઈ પણ પ્રકારની દહેશત

વિના પોતાની બચતો થાપણોના સ્વરૂપમાં સોંપી દે છે. આથી વેપારી બેન્કોએ થાપણદારોની માંગ સંતોષવા માટે પૂરતી રોકડ અનામત પોતાની પાસે રાખવી પડે છે. સામાન્ય રીતે થાપણદારો એક સાથે ઉપાડ કરવા આવતા નથી. કેટલાક થાપણદારો ઉપાડ કરે છે. તો બીજી કેટલીક વ્યક્તિઓ થાપણો મૂકવા પણ આવે છે. આથી વેપારી બેન્કોએ તેમની થાપણોનો અમુક જ ભાગ દા.ત. 8% થી 10% રોકડ સ્વરૂપમાં રાખવા પડે છે. બાકીની થાપણોનું તેઓ ધિરાણ કરી શકે છે. જો તેઓ જરૂર કરતા વધુ રોકડ અનામત પોતાની પાસે રાખે તો નફો ઘટી જશે. જો તેઓ જરૂર કરતા ઓછી રોકડ અનામત રાખે તો નફો વધશે પણ રોકડતા જોખમાશે.

આમ લોકોનો વિશ્વાસ તૂટી જશે અને વેપારી બેન્કોમાં લોકો થાપણો મુકવા તૈયાર થશે નહિ.

(2) સલામતીનો સિધ્ધાંત :-

વેપારી બેંકો માટે સલામતીનો પણ અગત્યનો છે. લોકો વેપારી પાસેથી ધિરાણ લઈને સમયસર વ્યાજ સાથે પરત ન કરે તો પણ વેપારી બેન્કો ભાંગી પડશે. આ પ્રકારની અસલામતીથી બચવા માટે વેપારી બેન્કો ધિરાણ સામે જમીન અને મકાન જેવી મિલકતો યંત્ર સામગ્રી કે સોનુ - ચાંદી જેવી મૂલ્યવાન વસ્તુઓના રૂપના તારણ માંગે છે. જો ધિરાણ પરત ન મળે તો આ તારણ વેચીને તેઓ રકમ પાછી મેળવી શકે છે. અહીં સ્પષ્ટ થાય છે કે વેપારી બેન્કો જમીન અને જમીન જેવી બિન તરલ અસ્કામતો મેળવીને બદલામાં નાણાં જેવી સરળ અસ્કામતો આપવાનું જ કાર્ય કરે છે.

(3) નફાકારકતાનો સિધ્ધાંત :-

વેપારી બેંકો માત્ર થાપણો સ્વીકારવા અને ધિરાણ કરવાના કાર્યો સાથે ઘણાં કાર્યો કરવાની જવાબદારી વધે છે. જેના કારણે વ્યાજ ચૂકવવું, કર્મચારીઓને વેતન ચૂકવવું પડે, અન્ય ઘણાં વહીવટી ખર્ચા કરવા પડે છે. તેથી વેપારી બેંકે વધુ નફો કમાવવાનો સિધ્ધાંતને અનુસરે છે. એટલે દરેક બેંકે સલામતી અને રોકડતાના સિધ્ધાંતોનું પણ પાલન કરવું પડે છે.

6.13 બેંક ધિરાણ સામે જામીનગીરી

પ્લેજ (Pledge)	હાઈપોથિકેશન (Hypothecation)	ગીરો (Mortgage)	લિયન (Line)
તારણ તરીકે જે માલ કે મિલકત ગ્રાહકેઆપી હોય તેનો ભૌતિક કબજો બેંકને સોંપવામાં આવે છે. આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે માલનો કબજો બેંક પાસે રહે છે.	સામાન્ય રીતે બેંક તારણ તરીકે ઈન્વેન્ટરી રાખે છે. હાઈપોથિકેશન વ્યવસ્થા હેઠળ ધિરાણ આપવામાં આવે ત્યારે માલનો ભૌતિક કબજો મેળવનાર ગ્રાહક પાસે જ રહે છે. જે ગ્રાહકોની શાખ અને નાણાંકીય સ્થિતિ મજબુત હોય તેવા જ હાઈપોથિકેશન ગ્રાહકોને વ્યવસ્થા અન્વયે ધિરાણ આપે છે.	મિલકતો - ગીરો રાખીને બેંક ધિરાણ આપે છે. આ વ્યવસ્થામાં જે મિલકત બેંક પાસે ગીરો મુકવામાં આવી હોય તે મિલકતનો ભૌતિક કબજો ધિરાણ મેળવનાર પાસે રહે છે. પરંતુ મિલકતમાં જે હિત ધિરાણ મેળવનારનું છે. તેનો બદલો બેંકને નામે થાય છે. આ માટેના જે કરાસ્તૈયાર થાય તો તેને ગીરો - કહેવાય.	આ વ્યવસ્થા હેઠળ ધિરાણ કરનાર બેંકને ધિરાણ મેળવનાર બીજી મિલકત પોતાની પાસે રાખવાનો અધિકાર મળે છે. ધિરાણ મેળવનાર વ્યાજ સહિત મુદ્દલ રકમ બેન્કને પરત કરે ત્યારે બેંક ધિરાણ તરીકે રાખેલ મિલકત અથવા માલ ધિરાણ મેળવનારને પરત કરે છે. આમ સીધી એ પ્લેજ જેવી જ વ્યવસ્થા છે.

6.14 બેંક ધિરાણની સમસ્યાઓ : -

વેપારી બેંકોની સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરતાં પહેલાં કરેલા ધિરાણો અને NPA નાં વલણોનો અભ્યાસ કરવાથી ધિરાણમાં ક્યાં કારણોસર સમસ્યાઓ સર્જાય છે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

હાલમાં જોવા જઈએ તો જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો PsBs નું વ્યાપક પ્રભુત્વ એ ભારતની બેંકિંગ પ્રણાલિ ની લાક્ષણિકતા રહી છે. જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોની કામગીરી કુલ અસ્ક્યામતો માં 70% થી વધુ હિસ્સો સાથે જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો નિર્વિવાદપણે એકંદરે બેંકિંગ સિસ્ટમનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોની સિસ્ટમ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોનું વધતી જતીનોન - પરફોર્મિંગ એસેટ્સ (NPAS) માં સૌથી મોટું યોગદાન છે. માર્ચ 2016 ની સ્થિતિ એ આ હિસ્સો 88% સુધી પહોંચીને પરિસ્થિતિને વણસાવતો રહ્યો છે. આ સ્થિતિને બીજી રીતે મુકીએ તો જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોમાં એકંદરે NPA માર્ચ 2015 માં 2.78 લાખ કરોડ હતી. તે જુન 2017 માં વધીને 7.33 લાખ કરોડ સુધી પહોંચી છે.

બોજો (Stressed) ધરાવતી એસેટ્સમાં જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો (PsBs)TMનો હિસ્સો ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકોની તુલનામાં ત્રણ ગણા કરતા પણ વધારે અને 16% જેટલો છે. વધતી જતી NPA ને કારણે જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોના આરોગ્યને પણ માઠી અસર થઈ છે. જે તેમના ઘટતા જતા રિટર્ન ઓન એસેટ્સ (ROA) અને ROE) ગુણોત્તરમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. જે એક દાયકામાં સૌપ્રથમ વખત વર્ષ 2016 માં નકારાત્મક બન્યો છે. જો કે ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો પણ NPA ના ઊંચા હિસ્સાનો ભોગ બની છે. તમામ શિડ્યુલ બેંકોની એકંદરેનોન - પરફોર્મિંગ એસેટ્સ માર્ચ 2016 ની સ્થિતિએ 6.1 ટ્રિલીયન થાય છે. વધુમાં સમય જતા ગુણવત્તા અને નફા કારકતાને પણ ધસારો પહોંચ્યો છે. માર્ચ - 2008 અને માર્ચ 2017 વચ્ચે બેંકોના ધિરાણોનો બોજો ધરાવતો હિસ્સો તમામ બેંકોના કુલ ધિરાણો ની તુલનામાં 3.5% થી વધીને 12.1% થયો છે. બેંકો ના કરવેરા પછીનો નફો પણ વર્ષો વર્ષ સંકળાતો જાય છે. જે વર્ષ 2016 - 17 માં પ્રથમ અર્ધ - વાર્ષિક ગાળાના પરિણામોને આધારે જોઈ શકાય છે. બેંકોના નફાઓમાં થયેલા ઘટાડો મહદ અંશે જોખમી જોગવાઈઓમાં ઊંચી વૃદ્ધિ, લોન રાઈટ ઓફ કરવાને કારણે અને વ્યાજની ચોખ્ખી આવકમાં ઘટાડાના કારણે થયો છે.

બેંકિંગ સેક્ટરના ઉપરના આ બોજાના કારણે ઔદ્યોગિક ધિરાણોની ગતિ ધીમી થઈ છે. આ બેંકો આંતરરાષ્ટ્રીય મુડી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવામાં પણ મર્યાદાનો સામનો કરે છે. જાન્યુઆરી 2017 માં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રની ધિરાણ વૃદ્ધિ સંકોચાઈને 5.1 % થઈ હતી. NPA નું ઊંચું પ્રમાણ હોવાને કારણે BaSEL - III મુજબ બેંકોની ઊંચી મુડી જરૂરિયાતો ને પહોંચી વળવાની પણ મર્યાદા ઊભી થઈ છે. આ જરૂરિયાતો જાન્યુઆરી 2019 થી અમલમાં આવનાર છે. આ પડકારને પહોંચી વળવા માટે સરકારે બેંકોમાં મુડીનો ઉમેરો કર્યો છે. ઈન્દ્રધનુષ 2016 - 17 હેઠળ રિ -કેપિટલાઈઝેશન સરકારનું પગલું ઊંચી NPA ના ઊંચા ગુણોત્તર અને તેની અર્થતંત્ર ઉપર થનારી વિપરીત અસર થઈ રહી હોવાની બાબત પુરવાર કરે છે. નકારાત્મક અસરોમાં બેંકોના ધિરાણમાં વધુ ઘટાડો, બેંકોની નીચી નફાકારકતા અને ઘટતા જતા મૂડી પર્યાપ્તાના ગુણોત્તરનો સમાવેશ થાય છે. આ પરિસ્થિતિનાં સામના માટે નાણા મંત્રાલયે તા. 24, ઓક્ટોબર ના રોજ ?2.1 લાખ કરોડની રકમ દ્વારા બેંકોનું પુન: મુડી રોકાણ કરવાની જાહેરાત કરી છે. આ ભંડોળને કારણે, જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો તેમની લઘુત્તમ મૂડી જરૂરિયાતોને તો પહોંચી જ વળશે, પણ સાથે સાથે બેંકોને તેમના સરવૈયાઓ ચોખ્ખા કરવામાં અને આગળ જતા ખરાબ ધિરાણને આવરી લેવામાં પણ સહાય થશે.

2020 માં પ્રવર્તતી પરિસ્થિતિમાં ધિરાણની સ્થિતિ :

11 મી સપ્ટેમ્બર 2020 ના પખવાડિયામાં બેંક ધિરાણ વધી રૂપિયા 102.24 ટ્રિલિયન રૂપિયા રહી હતી. જ્યારે થાપણ વધીને રૂપિયા 142.48 ટ્રિલિયન રહી હતી. 2019 નાં 13 મી સપ્ટેમ્બર નાં પખવાડિયામાં બેંક ધિરાણનો આંક રૂપિયા 97.13 ટ્રિલિયન રહ્યો હતો જ્યારે થાપણનો આંક રૂપિયા 127.22 ટ્રિલિયન રહ્યો હતો.

ધિરાણ વૃદ્ધિ ની સરખામણી એ થાપણમાં જોવા મળી રહેલો વધારો બેન્કિંગ વ્યવસ્થા માટે ચિંતાનો વિષય બની શકે છે. વ્યાજ મારફત આવક બેન્કો માટે આવકનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે. ત્યારે થાપણમાં વધારો બેન્કોનાં વ્યાજ ખર્ચમાં વધારો કરાવે છે. કોરોના ને કારણે આર્થિક મંદી પરિણામે ઉદ્યોગો હાલમાં લોન્સ લેવા ખાસ ઉત્સુક નથી એટલું જ નહીં અગાઉથી લોન્સ ને રિસ્ટ્રક્ચરિંગ કરવાનું પણ પસંદ કરી રહ્યા છે. નાણા વ્યવસ્થામાં લિક્વિડિટી રિઝર્વ બેન્ક તાજેતરમાં વ્યાજ દરમાં ઘટાડા સહિત અનેક પગલા હાથ કર્યા છે. આમ છતાં ઉદ્યોગો લોન્સ લેવા આગળ આવતા નહીં હોવાનું ચિત્ર છે. જ્યારે બીજી બાજુ બેન્કો પણ લોન્સ છુટી કરવામાં સાવધાનીપૂર્વક આગળ વધી રહી છે. બેન્કિંગ ક્ષેત્રોમાટે RBIનાં આંકડા મુજબ બેંક ધિરાણમાં વાર્ષિક ધોરણે 5.20% ની વૃદ્ધિ સામે થાપણ વૃદ્ધિ 11.48% જોવા મળી હોવાનું જણાવાયુ છે.

કુલ ધિરાણોમાં બોજો ધરાવતા બેંકોના ધિરાણનો હિસ્સો (ટકા)		
વિગતો	2008 (માર્ચ)	2017 (માર્ચ)
જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો વિદેશી બેંકો તમામ બેંકો	3.5 4.2 3.0 3.5	15.60 4.60 4.50 12.10

વર્ષ	GNPLનો ગુણોત્તર (ટકા)	ધિરાણમાં વૃદ્ધિ (%)	વર્ષ	GNPTમે ગુણોત્તર (ટકા)	ધિરાણમાં વૃદ્ધિ (%)
2001 - 2002	11	23.6	2009 - 2010	2.4	
2002 - 2003	9.5		2010 - 2011	2.9	
2003 - 2004	7.4	2012 - 2013	2.9		
2004 - 2005	5.2	2013 - 2014	3.4		
2005 - 2006	3.5	2014 - 2015	3.8		
2006 - 2007	2.6	2015 - 2016	4.3		
2007 - 2008	2.4	2016 - 2017	7.6		
2008 - 2009	2.5		9.3		

6.15 સ્વાધ્યાય

1. સૈધ્ધાંતિક પ્રશ્નો

- 1) બિન ઉપજાઉ મિલકત એટલે શું ? તેનું વર્ગીકરણ કરો.
- 2) બિન ઉપજાઉ મિલકતની જોગવાઈ સમજાવો.
- 3) RBI ની NPA અંગેની જોગવાઈઓની ચર્ચા કરો.
- 4) NPA ને અસરકરતા પરિબળો સમજાવો.
- 5) બિન ઉપજાઉ અસ્કયામતોના કારણો જણાવો.
- 6) બિન ઉપજાઉ કારણો ઘટાડવાના ઉપાયો ચર્ચા.

- 7) ટુંકમાં સમજાવો.
(1) IBC (2) પ્રોજેક્ટ સશક્ત (3) NPA (4) PA
- 8) મિશન ઈન્દ્રધનુષ શું છે ?
- 9) ભારત સરકારનું NPA ઘટાડવાનું 4R5 નું મોડેલ સમજાવો.
- 10) વેપારી બેંકોની ધિરાણ ની સામાન્ય શરતો સમજાવો.
- 11) વેપારી બેંકો ધિરાણ કરતી વખતે કઈ બાબતો ધ્યાનમાં રાખે છે ?
- 12) બેંકોના ધિરાણનાં સ્વરૂપો ચર્ચી.
- 13) 'વેપારી બેંકો' ના ધિરાણના સિધ્ધાંતો સમજાવો.
- 14) બેંક ધિરાણ સામે જામીનગીરી સમજાવો.
- 15) બેંક ધિરાણ ની સમસ્યા સમજાવો.

2. વ્યવહાર કે ટુંકા પ્રશ્નો :

- 1) બેંકર એટલે શું ?
- 2) સ્ટાન્ડર્ડ મિલકતો એટલે શું ?
- 3) બિન -ઉત્પાદક મિલકત એટલે શું ?
- 4) પ્રમાણભૂત મિલકતો શું છે ?
- 5) સબ સ્ટાન્ડર્ડ મિલકતો શું છે ?
- 6) શંકાસ્પદ મિલકત એટલે શું ?
- 7) ગુમાવેલ મિલકતો એટલે શું ?
- 8) 4 R'5 મોડેલ છે ?
- 9) IBC 2016TMમે કાયદો કોનો છે.
- 10) PARA - 2016 શું છે ?
- 11) વેપારી બેંકોના ધિરાણનાં સિધ્ધાંતો છે.
- 12) સમજાવો :

(1) પ્લેજ (2) હાઈપોથિકેશન (3) ગીરો (4) લિયન.

3. હેતુલક્ષી પ્રશ્નો

- (1) ભારતમાં માર્ચ 2015 માં રાષ્ટ્રીયકૃત બેન્કોની કુલ બિન વળતરદાયી અસ્કયામતો ____
(A) 68,973 કરોડ (B) 69,973 કરોડ
(C) 70, 973 કરોડ (D) ₹ 2.67 લાખ કરોડ.
- (2) બિન વળતરદાયી અસ્કામતોની વસૂલાત માટે સિક્યોરિટી ટાઈમશન એક્ટ ક્યારે પસાર કરવામાં આવ્યો?
(A) 2001 (B) 2002
(C) 2003 (D) 2004

- (3) NPA ના ત્રણ પ્રકારો પાડવામાં આવ્યો છે.
 (A) સબ સ્ટાન્ડર્ડ (B) શંકાસ્પદ
 (C) નુકસાનવાળી (D) ઉપરોક્ત બધી જ.
- (4) ધિરાણ ના સંદર્ભમાં મિલકતોને કેટલા ભાગમાં વહેચવામાં આવ્યો છે.
 (A) 2 (B) 3
 (C) 4 (D) 5
- (5) NPA નું પુરૂ નામ _____
 (A) Net Profit Assets. (B) Non - Profit Arrangement.
 (C) Non - Performing Assets. (D) એકેય નહિ.
- (6) કયા વર્ષમાં NPA નું પ્રમાણ હતું ?
 (A) 2001 (B) 1990
 (C) 1970 (D) 1960
- (7) નીચેનામાંથી કઈ સમિતિમાં NPA અંગે સુધારા સૂચવ્યા છે.
 (A) નરસિંહમ સમિતિ - I (B) રઘુરાજન સમિતિ
 (C) ઉર્જિત પટેલ (D) એકેય નહિ
- (8) RBI એ આપેલ આદેશો મુજબ બિન ઉપજાઉ મિલકતો પર નીચે મુજબ જોગવાઈ કરવી જોઈએ.
 (A) પ્રમાણભૂત મિલકતો (B) સબ સ્ટાન્ડર્ડ મિલકતો
 (C) શંકાસ્પદ મિલકતો (D) ઉપરોક્ત બધાજ
- (9) NPA વધવાના કારણોમાં કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.
 (A) કાયદાકીય વ્યવસ્થાની નબળાઈનો લાભ
 (B) ઉદ્યોગોની પરિસ્થિતિ નબળી હોય
 (C) ઉદ્યોગપતિઓનો સરકાર પર પ્રભાવ
 (D) ઉપરોક્ત બધાજ
- (10) 2017 નાં વર્ષમાં ખરાબ લોન (NPA) કેટલી હતી.
 (A) 8,40,000 (B) 9,00,000
 (C) 5,00,000 (D) 7,00,000
- (11) NPA ઘટાડવાના કારણો સરકારશ્રી એ કયું મોડેલ વિકસાવેલ છે.
 (A) 4 R5 (B) 4 P5
 (C) 4 R5 (D) 5 R5
- (12) ભારતમાં I B C ની સ્થાપના કરવામાં આવી
 (A) 28 મી સપ્ટે. 2019 (B) 28. મી. મે. 2016
 (C) 28 મી. એપ્રિલ 2020 (D) એકેય નહિ

- (13) નીચેનામાંથી એક ઈન્દ્રધનુષ પ્રોગ્રામ 2015માં સમાવેશ થતો નથી.
- (A) પ્રોજેક્ટ સશક્ત (B) I B C
(C) SARFAESI Act. (D) FASSAI Act.
- (14) બેંકોના ધિરાણોના સ્વરૂપોમાં સમયના આધારે કઈ રીતે વર્ગીકૃત કરી શકાય છે.
- (A) હાજર ધિરાણ
(B) અલ્પકાલીન ધિરાણ
(C) ટુંકા ગાળા - મધ્યમ અને લાંબા ગાળા સંબધ
(D) ઉપરોક્ત બધાજ
- (15) ધિરાણ ના સ્વરૂપોમાં સમાવેશ થતો નથી ?
- (A) કેશ કેડિટ (B) ઓવર ડ્રાફ્ટ
(C) લોન (D) કોમર્શિયલ પેપર
- (16) વેપારી બેંકોના ધિરાણના સિધ્ધાંતોમાં સમાવેશ થતો નથી.
- (A) રોકડતાનો સિધ્ધાંત (B) સલામતીનો સિધ્ધાંત
(C) નફાકારકતાનો સિધ્ધાંત (D) સામાજિક હિતનો સિધ્ધાંત
- (17) વેપારી બેંકોની ધિરાણ સામેની જામીનગીરી માં સમાવેશ થતો નથી.
- (A) પ્લેજ (B) હાઈપોથિકેશન
(C) ગીરો અને લિયન (D) ઉપરોક્ત બધાજ
- (18) સપ્ટેમ્બર 2020 ના પખવાડિયામાં બેન્ક ધિરાણ કેટલા રૂપિયા થઈ હતી.
- (A) 102.24 ટ્રિલિયન (B) 105.24 ટ્રિલિયન
(C) 101.24 ટ્રિલિયન (D) એકેય નહિ.
- (19) NPA ની નકારાત્મક અસરોમાં નીચેની કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે ?
- (A) બેંકોના ધિરાણમાં વધુ ઘટાડો
(B) બેંકોની નીચી નફાકારકતા
(C) ઘડતા જમા મૂડી પર્યાપ્તાના ગુણોત્તર
(D) ઉપરોક્ત બધા જ

Ans :

1. D.	2. B.	3. D.	4. A.	5. C.
6. B.	7. A.	8. D.	9. D.	10. A.
11. A.	12. B.	13. D.	14. D.	15. D.
16. D.	17. D.	18. A.	19. D.	

એકમ : 7 કાર્યશીલ મૂડી અને નોન ફંડ આધારિત મર્યાદાની સમજૂતી

રૂપરેખા :

- 7.1 પ્રસ્તાવના અને અર્થ
- 7.2 કાર્યશીલ મૂડીના લક્ષણો અને ઘટકો
- 7.3 બેંકની કાર્યશીલ મૂડીના વિવિધ રૂપ
- 7.4 નોન ફંડ આધારિત કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત
- 7.5 સ્વાધ્યાય

7.1 પ્રસ્તાવના અને અર્થ

● પ્રસ્તાવના :

કોઈપણ ધંધામાં કાર્યશીલ મૂડી મહત્વનો ભાગ ભજવે છે, પછી તે રોજીંદી ખર્ચ સાથે સંકળાયેલ નાણાકીય જરૂરિયાત હોય કે લાંબાગાળાના ધ્યેય પૂર્ણ કરવા જોઈતા ભંડોળની જરૂરિયાત હોય. ધંધાની સફળતા માટે કાર્યશીલ મૂડીનું કુશળતા પૂર્વક સંચાલન જ ધંધાની યોગ્યતા સાબિત કરે છે. આથી કોઈપણ ધંધામાં ટૂંકા તથા લાંબાગાળાના ધ્યેયો પરિપૂર્ણ કરવા કાર્યશીલ મૂડીની ઉપલબ્ધિ અને તેનું યોગ્ય સંચાલન આવશ્યક બને છે.

● અર્થ :

કાર્યશીલ મૂડી તેના નામ અનુસાર ધંધાને કાર્યશીલ રાખવા તથા વિવિધ ખર્ચાઓ જેવા કે, મજૂરોને વળતર, પગાર, કાચો માલ ખરીદવા તથા લેણદારોને ચૂકવવા માટે ઉપયોગી એવી મૂડી છે. આમ, કાર્યશીલ મૂડીએ લાંબાગાળાની કાયમી મિલકતોની જરૂરિયાતને બદલે ધંધાના સંચાલનની કાર્યશીલતા ટકાવી રાખવા અને ધંધાને સંબંધિત રોજ બરોજની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટેનું ભંડોળ છે. આ ભંડોળમાં રોકડ, કાચો માલ, પાકો માલ, લેણદારો પાસેના લેણા જેવી અનેક ચાલુ મિલકતોના નાણાકીય સ્ત્રોતનો સમાવેશ થાય છે. અને જો ધંધામાં ઉપર મુજબ જણાવેલ વિવિધ ખર્ચાઓ માટે આ નાણાકીય સ્ત્રોતો પૂરતાના હોય તો તે ફાઈનાન્સિયલ ઈન્સ્ટિટ્યુશનની સહાય લઈને રોજ-બરોજના ખર્ચાને પહોંચી વળવા કાર્યશીલ મૂડી ભંડોળ અમુક વ્યાજ દરે લઈ શકે છે.

આમ, સરળ ભાષામાં કાર્યશીલ મૂડી એટલે ચાલુ મિલકતોનો ચાલુ દેવા પરનો વધારો.

7.2 કાર્યશીલ મૂડીના લક્ષણો અને ઘટકો :

● લક્ષણો:

કાર્યશીલ મૂડીના લક્ષણો નીચે મુજબ છે.

1. ટૂંકાગાળાની જરૂરિયાતો :

કાર્યશીલ મૂડી એ ચાલુ મિલકતો ખરીદવા મદદરૂપ છે જે ટૂંકાગાળામાં રોકડમાં રૂપાંતરિત થાય છે જ્યારે કે કાયમી મૂડીના નાણાં એ લાંબાગાળાની મિલકતોમાં લાંબા સમય માટે રોકાઈ જાય છે. આમ, મૂડીનો સમયગાળો એ ઉત્પાદન પ્રક્રિયાની લંબાઈ પર આધાર રાખે છે. વેચાણ ચક્ર અને દેવાદારો પાસેથી નાણાં પરત આવવાના સમય પર કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત આધારિત છે.

2. ચક્રીય હેર-ફેર :

કાર્યશીલ મૂડી એ સતત નાણાંમાં રૂપાંતરિત થાય છે જે ફરી કાર્યશીલ મૂડીમાં રૂપાંતર પામે છે. આ ચક્ર સતત ચાલ્યા કરે છે. નાણાંનો ઉપયોગ ચાલુ મિલકત જેવી કે કાચો માલ ખરીદવા થાય છે અને જ્યારે પાકો માલ તૈયાર થી જાય છે ત્યારે તેમાંથી નાણાં પ્રાપ્ત થાય છે.

3. કાયમી જરૂરિયાત :

કાર્યશીલ મૂડી એ ટૂંકાગાળાની મૂડી છે. પણ તેની જરૂરિયાત કાયમ અને હમેશા રહે છે. ઉપર જણાવ્યા અનુસાર કાર્યશીલ મૂડી એ ધંધામાં ઉત્પાદન પ્રક્રિયા માટે જરૂરી છે તેથી જ્યાં સુધી ઉત્પાદન ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી ધંધામાં કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર રહે છે.

4. અનિયમિતતા :

કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ધંધામાં કાયમ માટે પડતી હોવા છતાં તેમાં કાયમી મૂડી કરતાં વધુ અનિયમિતતા રહેલી છે. કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ઉત્પાદનના પ્રમાણમાં થતાં ફેરફારની સાથે બદલાઈ જાય છે. તે વેચાણ અને ખરીદની નીતિ અને તેની માંગમાં થતાં ફેરફારની સાથે બદલાઈ જાય છે. આમ, કાર્યશીલ મૂડીનો એ ભાગ જે ઉત્પાદન - વેચાણ નીતિ અને કિંમતમાં થતાં ફેરફાર સાથે બદલાઈ જાય છે તેને અનિયમિત કાર્યશીલ મૂડી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

5. પ્રવાહિતા :

કાર્યશીલ મૂડી એ કાયમી મૂડી કરતાં વધુ પ્રવાહિતા ધરાવે છે. જો જરૂરિયાત હોય તો કાર્યશીલ મૂડીને ઓછા સમયમાં નાણાંમાં ફેરવી શકાય છે અને તે પણ ખૂબ ઓછા કે નહિવત નુકશાનના જોખમથી નાણાંમાં રૂપાંતરિત જાય છે.

6. ઓછી જોખમી :

કાયમી મિલકતોમાં રોકાયેલ ભંડોળ લાંબાગાળા માટે બંધાઈ જાય છે તેમજ તેમાંથી વળતર મળતા પણ લાંબો સમય લાગે છે તેમજ ઘસારાને કારણે કિંમતમાં પણ ઘટાડો થાય છે આ ઉપરાંત ટેકનોલોજીમાં આવતા ફેરફારો પણ એના ભવિષ્યની વળતર પર અસર કરે છે. જ્યારે કે કાર્યશીલ મૂડીમાં કરેલ રોકાણ ઓછું જોખમી છે કેમકે તેમાં મૂડી ટૂંકાગાળા માટે રોકાય છે. કાર્યશીલ મૂડીમાં માત્ર બાહ્ય જોખમો જ રહેલા છે અને તે પણ મર્યાદિત. કાર્યશીલ મૂડી ટૂંકાગાળામાં જ નાણાંમાં રૂપાંતરિત થી જતું હોવાથી તેના પર ટેકનોલોજીને લગતા જોખમોની અસર ખૂબ ઓછી છે.

7. ખાસનામા પધ્ધતિ:

કાયમી મિલકતો એ લાંબાગાળાની મિલકતોમાં સમાવિષ્ટ હોય તેના ઘસારા અને નામા પધ્ધતિમાં અનેક પ્રકારોને સમજ્યા બાદ પોતાના ધંધા અને મિલકતને યોગ્ય એવી પધ્ધતિ પસંદ થાય છે જ્યારે કે કાર્યશીલ મૂડી એક વર્ષથી લાંબાગાળા માટે રહેતી નથી તેથી તેમાં ખાસ નામાપધ્ધતિ અપનાવવાની જરૂર પડતી નથી.

8. ધંધાના પ્રકાર અનુસાર નાણાકીય જરૂરિયાત:

બધા જ ઉદ્યોગોની કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ઉદ્યોગના કદ અને પ્રકારથી અલગ પડે છે. ઉ.દા: બિલ્ડિંગ ઉદ્યોગોમાં કાર્યશીલ મૂડીની ઘણી ઊંચી જરૂરિયાત રહે છે જ્યારે નાણાં અને રીટેલ ઉદ્યોગોમાં તેના કરતાં ઓછી જરૂરિયાત હોય છે.

● ઘટકો :

ધંધામાં કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત નક્કી કરતાં અનેક ઘટકો છે. બધા જ ધંધા માટે સમાન રીતે ઉપયોગી એવા કોઈ સામાન્ય ઘટકોની યાદી બનાવવી મુશ્કેલ હોય તેના મહત્વના ઘટકો અને પરિબલોને નીચે મુજબ સમજાવી શકાય :

1. ધંધાનું કદ અને પ્રકાર :

ધંધાના કદ અને પ્રકાર અનુસાર કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત પડે છે, ટ્રેડ અને કોમર્સ ક્ષેત્રમાં આ મૂડીની જરૂરિયાત વધારે પડે છે જ્યારે કે જનતા જરૂરિયાત માટે ચાલતા ઉનિટ્સ જેવા કે વીજળી, રેલ્વે વિભાગોમાં તેની જરૂરિયાત ઓછી છે. તેમ છતાં Husband and Dockery અનુસાર કાર્યશીલ મૂડી પર ધંધાની સ્થિતિ અને વલણની અસર એ ધંધાના કદ અને પ્રકાર કરતાં વધારે થાય છે.

2. ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં લાગતો સમય :

જો ધંધાનું કદ મોટું હશે તો કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર વધુ રહેશે તેમજ માલના ટર્નઓવર અને માલની પડતર કિંમતની અસર પર મૂડીની જરૂરિયાત પર થાય છે, જેટલા આ ખર્ચ મોટા એટલી વધારે કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત, બેકેરી ઉદ્યોગો, ડેરી ઉદ્યોગોમાં આ ખર્ચ ઓછો હોવાથી ત્યાં સરખામણીમાં ઓછી કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર પડે છે.

3. ઉત્પાદન નીતિ :

ચાલુ ઋતુ અને સામાન્ય ઋતુમાં ઉત્પાદનનીતિ અલગ-અલગ હોય તેમાં કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત બદલાય છે.

4. વેચાણ-ખરીદીની શરતો :

વેચાણ અને ખરીદી માટે નાણાં ઉઘરાણીમાં તથા ચુકવણી માટે નક્કી થયેલ શાખની કાર્યશીલ મૂડી પર અસર થાય છે.

5. ધંધાનો વિકાસ અને વિસ્તૃતતા :

જેમ ધંધો વિકાસ પામે છે, તેમાં મોટા પ્રમાણમાં કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર પડે છે, વિકાસશીલ ધંધામાં સ્થાપિત ધંધા કરતાં વધુ મૂડીની જરૂર પડે છે.

6. વેચાણ ચક્રની ઝડપ :

વેચાણ ચક્ર એ કેટલા સમયમાં દેવદારો પાસેથી નાણાં વસૂલયા તે દર્શાવે છે, કેટલાક ધંધામાં કાચા માલમાં કરેલ નાનું રોકાણ મોટું વેચાણ વળતર ઝડપથી લાવી આપે છે તો આવા ધંધામાં કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ઘટી જાય છે.

7. નાણાકીય જરૂરિયાત :

ધંધામાં નાણાકીય જરૂરિયાતો પણ કાર્યશીલ મૂડીની માંગને અસર કરે છે, જે ધંધામાં વધુ રોકડ હાથ પર રાખવાની જરૂર પડે તેમ હશે ત્યાં વધુ કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર પડશે.

8. ધંધાની ડિવિડન્ડ નીતિ :

મોટા ભાગના ધંધાઓ તેમની ડિવિડન્ડ નીતિને તેમના ધંધામાં કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાતને જાણ્યા બાદ જ નક્કી કરે છે, આમ ડિવિડન્ડ નીતિની પણ ધંધાની કાર્યશીલ મૂડી પર અસર થાય છે.

7.3 બેંકોની કાર્યશીલ મૂડીના વિવિધ રૂપો :

બેંકોની કાર્યશીલ મૂડીના વિવિધ પ્રકારો છે જેમ કે, કેશ કેડિટ, બેંક ઓવરડ્રાફ્ટ, ટ્રેડ કેડિટ, બિલ ખરીદવા, બિલ ડિસ્કાઉન્ટિંગ, કાર્યશીલ મૂડી લોન, બેંક ગેરંટી, બિલ ફેક્ટરિંગ, લેટર ઓફ કેડિટ વગેરે..

ધંધાની રોજ-બરોજની જરૂરિયાત કાર્યશીલ મૂડી પર આધારિત છે, આ ક્રિયા ખૂબ મહત્વની છે કારણ કે તે રોજિંદા ધંધાકીય વ્યવહારને સરળ બનાવી છે, જો કાર્યશીલ મૂડીના પૂરતા ભંડોળ વગર નાનામાં નાના ધંધાઓ પણ મોટી તકલીફમાં મુકાઈ જાય છે. ધંધામાં કાર્યશીલ મૂડીનું યોગ્ય સંચાલન ખૂબ જરૂરી છે, અસ્ત-વ્યસ્ત નાણાકીય સંચાલન પણ વધારે પડતાં વ્યાજના ખર્ચાનું જોખમ ઊભું કરી શકે છે, તેથી નીચે જણાવ્યા મુજબ ધંધાની જરૂરિયાતને યોગ્ય કાર્યશીલ મૂડીનો સ્ત્રોત ધંધા એ પસંદ કરવો જોઈએ :

● કેશ કેડિટ અને બેંક ઓવરડ્રાફ્ટ :

આ પ્રકારની કાર્યશીલ મૂડી એ ધંધાકીય નાણાંભંડોળને સુસંગત અને સામાન્ય રીતે મોટા અને નાના એમ બંને પ્રકારના ધંધાઓની જરૂરિયાતોને પૂરી પાડતો કાર્યશીલ મૂડીનો પ્રકાર છે. આ સુવિધા કોમર્શિયલ બેંક દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવે છે કે જેના દ્વારા ધંધાદારીને ખર્ચા ચૂકવવા માટે કાર્યશીલ મૂડીની એક રકમ નક્કી કરી આપવામાં આવે છે અને ધંધાદારી એ બેંકને બાહેધરી આપવી પડે છે કે આ નક્કી રકમથી વધુ ઉપાડ તે ધંધાકીય ખર્ચા ચૂકવવા માટે નહીં કરે. કેશ કેડિટ ખાતામાં ધંધાદારીને ચૂકવવું પડતું વ્યાજ એ નક્કી રકમ પર નહીં પરંતુ ખાતા માંથી વપરાયેલ રકમ પર લગાડવામાં આવે છે જેને કારણે ખાતામાં નાણાં જમા કરવી ખાતાનું બેલેન્સ વધારે રાખીને વ્યાજના ખર્ચા બચવવા ખાતાધારકો પ્રોત્સાહિત થાય છે.

● બિલ ખરીદવા કે બિલ વટાવ:

ધંધાદારીઓ માટે આ કાર્યશીલ મૂડી માટે નાણાંની જરૂરિયાત પૂરી કરતો આ બીજો સ્ત્રોત છે. સામાન્ય રીતે બધા જ ધંધાઓ પોતાની ઉત્પાદક ચીજ વસ્તુઓ વેચાતી વખતે બિલ બનાવે છે, અને છેલ્લે આ બિલ જ પેમેન્ટ મેળવવા માટે મદદરૂપ થાય છે, તેથી જો ધંધાદારીના નાણાંની જરૂરિયાત હોય તો તે આ બિલ લઈને બેંક પાસે જઈ શકે છે અને આ બિલની સામે બેંક અમુક રકમ વ્યાજ સ્વરૂપે કાપીને બાકીની રકમ ધંધાદારીને ચૂકવશે. અને બિલ પાકવાની તારીખે બેંક આ નાણાં દેવાદાર પાસેથી વસૂલશે.

● કાર્યશીલ મૂડી લોન :

કાર્યશીલ મૂડી લોન ધંધાદારીઓ સામાન્ય રીતે ધંધાના રોજ-બરોજના ખર્ચાઓને પહોંચી વળવા માટે બેંક પાસેથી લે છે. કાર્યશીલ મૂડી લોન એ ટૂંકાગાળા માટે લીધેલી ટર્મ લોન જેવી જ હોય છે. નાણાકીય કટોકટીના સમયે ધંધાઓ આ લોનમાથી પગાર, ભાડા, વીજળી તેમજ અન્ય ઉત્પાદનના ખર્ચાઓ ચૂકવી શકે છે.

● બેંક ગેરંટી:

બેંક ગેરંટી એ વગર નાણાકીય ભંડોળે ધંધાને આર્થિક સુરક્ષા પૂરી પડતો કાર્યશીલ મૂડીનો પ્રકાર છે. સામાન્ય રીતે ધંધાદારીઓનો બેંક ગેરંટી લેવા પાછળનો ઉદ્દેશ્ય લેણદારને નાણાં વસૂલવામાં રહેલ જોખમ ઓછું કરવાનું છે. બેંકને બેંક ગેરંટી હેઠળ નાણાં ચૂકવવાની જવાબદારી તો જ ઊભી થાય જો ધંધાદારી લેણદારને કરાર મુજબ યોગ્ય સમયે યોગ્ય રકમ ચૂકવી ના શકે, આ સામે બેંક ધંધાદારી પાસેથી દલાલી લે છે જ્યારે અમુક બેંક સિક્યોરિટી પણ માંગી શકે છે.

કાર્યશીલ મૂડી અને નોન ફંડ
આધારિત મર્યાદાની સમજૂતી

● ઈન્વોઈસ ફેક્ટરિંગ :

ઈન્વોઈસ ફેક્ટરિંગની ગોઠવણમાં ધંધાદારી એકસાથે બિલ ત્રીજા પક્ષની વ્યક્તિને એ ખાતાની કિંમત કરતાં ઓછી કિંમતે વેચે છે જે બેંક પણ હોય શકે છે આ ગોઠવણમાં ત્રીજા પક્ષની વ્યક્તિને ફેક્ટર કહવામાં આવે છે આમ આ ફેક્ટર નાણાં પૂરા પાડી દેવદાર પાસેથી નાણાં વસૂલવાની જવાબદારી લઈને ધંધાદારીને નાણાં પૂરા પડે છે.

● લેટર ઓફ ક્રેડિટ :

આ એકનોન ફંડ આધારિત ધંધાની કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત પૂરી પાડતો પ્રકાર છે. લેટર ઓફ ક્રેડિટ અને બેંક ગેરેંટી વચ્ચે નહિવત તફાવત છે. આ સમજૂતી અનુસાર વેચાણ કરનાર જ્યારે નક્કી કર્યા અનુસાર માલ ખરીદદારને માલ મોકલાવે કે તરત જ બેંક માલ વેચનારને નાણાં ચૂકવી દે છે અને નાણાં માલ ખરીદનાર પાસેથી વસૂલી લે છે.

7.4 નોન ફંડ આધારિત કાર્યશીલ મૂડીની જોગવાઈ :

બેંક ગ્રાહકોનેનોન ફંડ આધારિત કાર્યશીલ મૂડી પૂરી પડતાં સમયે ગ્રાહકની જરૂરિયાતને ચોકકસપણે સમજે છે. બેંકનોન ફંડ આધારિત કાર્યશીલ મૂડી પૂરી પડતાં સમયે માત્ર ગ્રાહકના બદલામાં ત્યારે જ નાણાં ચૂકવવાની બાહેધરી આપે છે જ્યારે ગ્રાહક તે નાણાં લેણદારને ચૂકવવા માટે સક્ષમ ન હોય. આ વિષે વિસ્તૃત ચર્ચા નીચે મુજબ કરી શકાય :

● લેટર ઓફ ક્રેડિટ :

લેટર ઓફ ક્રેડિટ એટલે કે LC એ બેંક દ્વારા તેના ગ્રાહકને એટલે કે ખરીદદારને તેના બદલામાં નાણાં માલ વેચનારને ચૂકવી આપવાનું લેખિતમાં બાહેધરી કરી આપવામાં આવેલી સુવિધા. વ્યવસાયમાં માલ વેચનાર તથા સર્વિસિસ આપનાર અનેક અજાણી વ્યક્તિ સાથે આર્થિક વ્યવહાર કરે છે, લેટર ઓફ ક્રેડિટની સુવિધા હેઠળ આવા આર્થિક અને ધંધાકીય જોખમને બેંક બાહેધરી દ્વારા આવરી લેવામાં આવે છે.

આ સ્થિતિમાં ખરીદદાર અને વેચાણકાર વચ્ચેના કરારમાં નક્કી કરી દેવામાં આવે છે કે વેચાણકારને બેંકની લેટર ઓફ ક્રેડિટ હેઠળ જ વળતર ચૂકવવામાં આવે, જેની સામે બેંક વેચાણકારને લેટર ઓફ ક્રેડિટ હેઠળ નાણાં ચૂકવવાની બાહેધરી આપે છે જે વેચાણકારને અજાણી વ્યક્તિ સાથે નાણાકીય અને આર્થિક વ્યવહાર કરતાં સલામતી પૂરી પડે છે. આ બાહેધરી સામે વેચાણકાર પણ કરારમાં નક્કી કરેલ સમય અને નિયમ અનુસાર માલ મોકલી આપવા બંધાયેલ છે.

આમ, લેટર ઓફ ક્રેડિટના વ્યવહારમાં બેંક માલના સોદા નથી કરતી પરંતુ દસ્તાવેજ બાહેધરી આપે છે.

● બેંક ગેરેંટી:

બેન્કિંગના ધંધામાં ઘણી વખત ગ્રાહકો પોતાના ધંધાકીય વ્યવહારમાં બેંકને ગેરેંટી આપવા માટે વચ્ચે લઈ આવે છે, આવી ગેરેંટી લાંબા સમય માટે પણ હોય શકે છે અથવા તો અમુક વર્ષો દરમિયાનનો બાહેધરી કરાર હોય શકે છે. એવી બેંક ગેરેંટી કે જે કોઈ કર્યા પૂરું કરવાની ગેરેંટી પૂરી પડે છે જેમ કે સિવિલ કન્સ્ટ્રક્શનનું કામ પૂરું કરવાની ગ્રાહકની જવાબદારી સામે બેંક જે ગેરેંટી આપે છે તેને કામગીરી માટેની બાહેધરી કહે છે તથા એવી બેંક ગેરેંટી જે ગ્રાહક જો નાણાંના ચૂકવી શકે તો તે ચૂકવી આપવાની બાહેધરી આપે એને આર્થિક બાહેધરી કહેવામાં આવે છે.

કોઈક વખત બેંકના ગ્રાહકે ખરીદેલી વસ્તુ જેમ કે મશીનરી, પર હમ્પાની નાણાં ચૂકવાવનો વેચનાર સાથે કરાર કરવામાં આવે છે, તો આ સમયે વેચનાર આ હમ્પાની ચુકવણી માટે પણ બેંક ગેરેંટીની માંગ કરી શકે છે તો આ સમયે ગ્રાહકની આવી માંગનો સ્વીકાર કરી બેંક હમ્પા ચુકવણી પર પણ બાહેધરી આપી શકે છે. આમ, નોન ફંડ આધારિત કાર્યશીલ મૂડી પૂરી પાડવા માટે બેંક ઉપર જણાવ્યા મુજબની ગ્રાહકની જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે જેમાં બેંકની સીધી નાણાકીય જવાબદારી ઊભી થતી નથી અને જો ગ્રાહક તે નાણાં ચૂકવી શકે તેમ ન હોય તો જ બેંક ત્રીજી વ્યક્તિને નાણાં ચૂકવવા જવાબદાર બને છે.

7.6 સ્વાધ્યાય

● સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો

1. કાર્યશીલ મૂડીના લક્ષણો જણાવો.
2. બેંકનોન ફંડ આધારિત કાર્યશીલ મૂડીની જોગવાઈ કઈ રીતે કરે છે?
3. બેંકોની કાર્યશીલ મૂડીના વિવિધ પ્રકારો જણાવો.

● ટૂંકા પ્રશ્નો

1. ધંધામાં કાર્યશીલ મૂડી કેમ જરૂરી છે?
2. કાર્યશીલ મૂડીના અર્થ સમજાવો.
3. ધંધાનું કદ અને પ્રકાર કાર્યશીલ મૂડીને કઈ રીતે અસર કરે છે?
4. બેંક ગેરેંટી એટલે શું?
5. ઈન્વોઈસ ફેક્ટરિંગ વિષે સમજાવો.

● બહુવૈકલ્પિક પ્રશ્નો

1. કાર્યશીલ મૂડી એટલે _____
 - a. ચાલુ મિલકતોનો ચાલુ દેવા પરનો વધારો
 - b. ચાલુ દેવાનો ચાલુ મિલકતો પરનો વધારો
 - c. કુલ મિલકતોનો કુલ દેવા પરનો વધારો
 - d. કુલ દેવાનો કુલ મિલકતો પરનો વધારો
2. કાર્યશીલ મૂડી એ _____ નાણાંમાં રૂપાંતરિત થાય છે.
 - a. સમયાંતરે
 - b. વાર્ષિક
 - c. સતત
 - d. ધંધાની નીતિ પ્રમાણે
3. બેંકોની કાર્યશીલ મૂડીના પ્રકારો માં _____ નો સમાવેશ થતો નથી.
 - a. કેશ ક્રેડિટ અને બેંક ઓવરડ્રાફ્ટ
 - b. બેંક ગેરેંટી
 - c. બિલ વટાવ
 - d. લોન

: રૂપરેખા :

- 8.1 પ્રસ્તાવના, અર્થ
- 8.2 બેન્કિંગકાર્યોને લગતા ફોડ
- 8.3 બેન્કિંગકાર્યોને લગતા ફોડમાં ઈન્ટરનેટની ભૂમિકા
- 8.4 બેન્કિંગકાર્યોને લગતા ફોડના ઉકેલ તરીકે ઈન્ટરનેટ
- 8.5 ઈન્ટરનેટનું યોગદાન - બેન્કિંગફોડ ઘટાડવા
- 8.6 ઈન્ટરનેટનું યોગદાન - બેન્કિંગના વિકાસમાં
- 8.7 ઈન્ટરનેટનું યોગદાન - બેન્કિંગના સુધારામાં
- 8.8 સ્વાધ્યાય

8.1 પ્રસ્તાવના અને અર્થ:

● પ્રસ્તાવના

પહેલાના સમયમાં કહેવામાં આવતું કે માણસની પ્રાથમિક ત્રણ જરૂરિયાત છે: રોટી, કપડાં અને મકાન. પરંતું, અત્યારના સમયમાં જોઈએ તો એમાં આપણે ઈન્ટરનેટ ચોક્કસથી ઉમેરવું પડે ! આપણી પેઢીને અત્યારે મોબાઈલ અને ઈન્ટરનેટ વગરના જીવનની કલ્પના કરવાનું કહો તો એ અઘરું તો શું કલ્પના પણ ન થઈ શકે કારણ કે ઈન્ટરનેટ એ આપણા જીવનના તમામ પાસાઓમાં એકદમ જટિલ રીતે વણાઈ ગયેલું છે. તેના ચોક્કસ પણે ફાયદાઓ છે જ કારણ કે ઘણા બધા કાર્યો ઈન્ટરનેટની મદદથી સરળ બની ગયા છે.

દેશના અર્થતંત્રને ફરતું અને સમૃદ્ધ રાખનાર એક વ્યવસ્થા એટલે બેન્કિંગ વ્યવસ્થા. તે દેશમાં નાણાંનું સંચાલન કરે છે અને દેશના લોકોની આર્થિક જરૂરિયાત પૂરી કરે છે. પરંપરાગત રીતે બેન્કિંગ વ્યવસ્થા ચોપડા અને પછી કમ્પ્યુટર દ્વારા ચાલતી હતી પરંતુ સમયની સાથે બદલાવને અપનાવતા ઈન્ટરનેટના ઉપયોગની મદદથી બેન્કિંગ વ્યવસ્થા અને તેની કામગીરીમાં ઘણાં પરિવર્તનો આવ્યા છે.

● અર્થ

ઈન્ટરનેટની મદદથી બેન્કિંગ સેવા એટલે ઈન્ટરનેટ બેન્કિંગ. પહેલાના સમયમાં એટલે આમ તો 22-25 વર્ષ પહેલાં જ કોઈને નાણાં મોકલવા હોય તો આપણી પાસે બે જ વિકલ્પ રહેતા : રોકડા આપવા અથવા તો બેંકમાં ચેક જમા કરાવી એ ચેક ક્લિયર થાય ત્યાં સુધી રાહ જોવી. પરંતું આજે વિવિધ પ્રકારના પ્લેટફોર્મની મદદથી નાણાંકીય વ્યવહારો ખૂબ સરળ બન્યા છે. લાખો-કરોડો રૂપિયાના વ્યવહારો માત્ર આંગળીના ટેરવાંની મદદથી થઈ શકે છે. આ ઈન્ટરનેટ બેન્કિંગની જ સુખદ દેન છે!

એ.ટી.એમ.માંથી નાણાં ઉપાડવાથી શરૂ થયેલ ઈલેક્ટ્રોનિક બેન્કિંગની શરૂઆત હાલમાં મોબાઈલ ફોન, ઈન્ટરનેટ દ્વારા બીજા બિલની ચૂકવણી, ઈલેક્ટ્રોનિક ફંડ ટ્રાન્સફર, વગેરે જેવી વિવિધ સેવાઓમાં વિસ્તરણ પામ્યું છે. ઈ-કોમર્સ વ્યાપારમાં થયેલી વૃદ્ધિને કારણે ઈન્ટરનેટ

બેન્કિંગનો વપરાશ પણ બહોળો બન્યો છે. તેની સાથે સાથે આવા વ્યવહારો કરતી વખતે રાખવામાં આવતી સલામતીના કારણે વર્તમાન સમયમાં ઈન્ટરનેટ બેન્કિંગ મહત્વ વધ્યું છે.

8.2 બેન્કિંગ કાર્યોને લગતા ફોડ:

● પ્રાસ્તાવિક ખ્યાલ

નાણાકીય બજારમાં અને વ્યાપારના અન્ય ક્ષેત્રોમાં કરવામાં આવતા ખોટા કાર્યોને બે ભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય છે: ભૂલ અને ફોડ એટલે કે છેતરપિંડી.

- ભૂલ અજાણતા થાય છે, જ્યારે છેતરપિંડી એ જાણતા, ભાનમાં અને વ્યવસ્થિત આયોજનથી કરવામાં આવે છે.
- ભૂલમાં કોઈને નુકસાન પહોંચાડવાનો હેતુ નથી હોતો; જ્યારે છેતરપિંડીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કોઈના નુકસાન દ્વારા અનધિકૃત આનંદ મેળવવાનો હોય છે. માટે ભૂલ કરતા છેતરપિંડી એ વધારે જોખમી છે.

- બેંકના નાણાં, સંપત્તિ, અન્ય લોકોને સંપત્તિની માલિકી, અન્ય નાણાકીય સંસ્થાની માલિકીવગેરે પર કબજો લેવા માટે ભરવામાં આવતા સંભવિત ગેરકાનૂની પગલાઓ, તકનીકો અથવા માધ્યમો એટલે બેંક છેતરપિંડી.

- બેંક છેતરપિંડીમાં ઘણી વખત બેંકના કર્મચારીઓ પણ સંડોવાયેલા હોય છે તે માટે બેન્ક છેતરપિંડીને વાઈટ-કોલર' અપરાધ પણ માનવામાં આવે છે.

● છેતરપિંડીના પ્રકારો

1) હિસાબી છેતરપિંડી

- ગંભીર નાણાકીય સમસ્યાઓ છુપાવવી, વેચાણ ઊંચું બતાવવું, કંપનીનું મૂલ્યાંકન ઊંચું આંકવું, કંપનીમાં નુકસાન હોય ત્યારે પણ નફો બતાવવો વગેરે જેવી હિસાબી છેતરપિંડી જાણીતી છે.
- બેંકમાં પણ આવી હિસાબી છેતરપિંડી જોવા મળતી હોય છે. જેના તાજા ઉદાહરણો નીરવ મોદી કેસ કે વિજય માલ્યા કેસ વગેરે લઈ શકાય.
- તદ્દુપરાંત, વૈશ્વિક વ્યાપાર યુદ્ધના પરિણામે પણ અમુક દેશો કોઈ ચોક્કસ દેશ કે પ્રદેશ સાથે બેન્કિંગ અને નાણાકીય વ્યવહારો કરવા માટે પ્રતિબંધ લાદે છે. એવા સમયે જે-તે બ્રાન્ચનું પરિણામ સારું દેખાડવા માટે મુખ્ય બેંક તેને નાણાકીય સહાય કરે છે અને બ્રાન્ચ જ્યારે ખરેખર નુકસાનમાં હોય ત્યારે હિસાબી હવાલા દ્વારા તેને નફામાં બતાવવામાં આવે છે.

2) ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ છેતરપિંડી

- ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટની છેતરપિંડી માં મુખ્યત્વે બેંકના જ એક કે તેથી વધુ કર્મચારીઓ સંડોવાયેલા હોય છે કારણ કે આ બેંકની આંતરિક બાબત છે.
- આ પ્રકારની છેતરપિંડી માં સામાન્ય રીતે કર્મચારીઓ અમુક ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ બેન્કની નોંધમાંથી કાઢી નાખે છે અને કોઈ ગ્રાહકનું ખાતું ઉધાર કર્યા વિના જ તે ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટને ચૂકવવા પાત્ર ગણવામાં આવે છે.
- આ છેતરપિંડી જ્યારે દરેક બ્રાન્ચના હિસાબોની મેળવણી કરવામાં આવે ત્યારે જ પકડાય છે જે સામાન્ય રીતે દર છ મહિને થતી હોય છે.

3) બનાવટી ચેક

- ઘણી વખત ચૂકવણી કરતાં આદેશ પ્રમાણે ટેલિફોન અથવા ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરીને એમ.આઈ.સી આર. કોડ જેવી જરૂરી માહિતી આપીને ગ્રાહક ચેકને અધિકૃત કરે છે. આવા ચેકમાં ગ્રાહકની સહી નથી હોતી પરંતુ તેના પર લખવામાં આવે છે કે – “Authorized by drawer”.
- ચેકમાં હસ્તાક્ષરનો અભાવ હોવાથી છેતરપિંડી થવાનું જોખમ વધી જાય છે.
- આ પ્રકારની છેતરપિંડીને અમેરિકામાં ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ છેતરપિંડી તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

4) માહિતીની નકલ કરવી અથવા બેન્કકાર્ડની માહિતીનું સંપાદન

- આ પ્રકારની છેતરપિંડી સંખ્યાબંધ સ્વરૂપે થાય છે.
- ઘણી વખત વેપારીઓ દ્વારા ગ્રાહકોના ક્રેડિટ કાર્ડની અથવા ડેબિટ કાર્ડની માહિતી અનઅધિકૃત રીતે એકઠી કરવામાં આવે છે અને તેનું સંપાદન કરી તે માહિતીનો ઉપયોગ ગેરકાયદેસર પ્રવૃત્તિઓ કરવા માટે થાય છે.
- તેના માટે ચુંબકીય પટ્ટી માંથી છુપાયેલા કેમેરાઓ ચૂકવણી કાર્ડની બધી માહિતી મેળવી લે છે.
- ઘણી વખત ATMમાં પણ અનઅધિકૃત રીતે કેમેરા છૂપાવવામાં આવે છે. તેના દ્વારા ગ્રાહકોની ખાનગી અને સંવેદનશીલ માહિતીઓની ચોરી કરવામાં આવે છે.

5) કપટપૂર્ણ રીતે લીધેલી લોન

- ઘણી વખત બેંકના કર્મચારીઓ અથવા તેમને ઓળખીતા લોકો સીધી રીતે લોન લઈ શકતા નથી.
- તે માટે તેઓ અથવા તેમની સાંઠગાંઠ ધરાવતા લોકો બીજા કોઈના નામે અથવા તેમના અલગ ધંધાના નામે બેંકમાંથી લોન લે છે. એક વખત પૈસા મળી ગયા બાદ લોન લેનાર નાદારી જાહેર કરી દે છે. આ રીતે તેમના દ્વારા બેંકના પૈસા ઉપયોગમાં આવી જાય છે. અને તેની ચૂકવણી વખતે નાદારીનો ધાવવામાં આવેલી હોવાથી બેંક તે નાણાં પરત મેળવી શકતી નથી. આ રીતે પણ બેંક સાથે છેતરપિંડી કરવામાં આવે છે.

6) કર્મચારીઓ દ્વારા કરવામાં આવતા ફોડ

- બેન્ક સિસ્ટમમાં કર્મચારીઓ પાસે ગ્રાહકની સંવેદનશીલ માહિતી હોય છે.
- ઘણી વખત કર્મચારીઓ આ માહિતી અધિકારનો દુરુપયોગ કરીને પોતાના અંગત વપરાશ માટે ફોડ કરતા હોય છે.
- આવા ફોડમાં ડોર્મન્ટ ખાતાંઓમાંથી પોતાના વપરાશ માટે કે અન્ય સાંઠગાંઠ કરી પૈસા ઉપાડવા, લોનની ખોટી રકમ રજૂ કરવા, ગ્રાહકોના દસ્તાવેજોમાં ફેરફાર કરી તેની સાથે છેડછાડ કરવી; વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

7) ફિશિંગ અથવા ઈન્ટરનેટ છેતરપિંડી

- ફિશિંગ કે જેને ઈન્ટરનેટ છેતરપિંડી તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.
- આ છેતરપિંડીમાં ગ્રાહકોને બનાવટી ઈ-મેઈલ મોકલીને અથવા અલગ-અલગ લિંક મોકલીને તેમના બેંક ખાતાની સંવેદનશીલ માહિતી એકત્ર કરવામાં આવે છે.

- ત્યારબાદ તેનો ઉપયોગ અલગ-અલગ છેતરપિંડી કરવા માટે થાય છે.

8.3 બેંકિંગ કાર્યોને લગતા ફોડમાં ઈન્ટરનેટની ભૂમિકા:

વર્તમાન સમયમાં ઈ-કોમર્સના વપરાશ સાથે સાથે બેન્કિંગ એટલે ઈન્ટરનેટ બેન્કિંગનો વપરાશ પણ વધ્યો છે. સંપૂર્ણ બેન્કિંગ અત્યારે આપણી આંગળીના ટેરવે હોય છે.

‘જે પોષતું તે મારતું’ ના નિયમ પ્રમાણે, ઈન્ટરનેટ બેંકિંગથી થતી સરળતાની સમાંતર ઈન્ટરનેટ બેન્કિંગને લગતી છેતરપીંડીનું પ્રમાણ પણ વધતું ગયું છે.

“ઈન્ટરનેટ બેન્કિંગ છેતરપિંડી એટલે ગેરકાયદેસર રીતે ખાતાધારકની જાણ વિના તેના બેંક ખાતામાંથી પૈસા ટ્રાન્સફર કરવા.”

● ફિશિંગ –

- ફિશિંગ દ્વારા કોઈ એક વ્યક્તિની વ્યક્તિગત નાણાકીય સંવેદનશીલ વિગતો છેતરપિંડી કરનારા લોકો એકઠી કરે છે.
- તેમાં તેઓ પોતાની જાતને બેન્ક તરીકે જ રજૂ કરે છે અને બેંક દ્વારા થતાં અલગ-અલગ સંવાદો જેમકે ઈ-મેઈલ, મેસેજ વગેરે કરતા હોય છે. તેનાથી ખાતાધારકને એવું લાગે કે આ વ્યવહાર બેંક તરફથી જ કરવામાં આવેલ છે.
- જ્યારે ગ્રાહક એ લિંક પર ક્લિક કરે કે એ મેસેજનો જવાબ આપે ત્યારે તે લોકો આ માહિતી એકત્રિત કરી તેને સંપાદિત કરે છે અને ત્યારબાદ તેમના ખાતા નંબર અને પાસવર્ડનો ઉપયોગ કરી તેમની જાણ વિના તેમના ખાતામાંથી નાણાંકીય વ્યવહાર કરી લે છે.
- આ તકનીકનો ઉપયોગ ઈ-મેઈલ દ્વારા ઓનલાઈન હરાજી કરતી અથવા નાણાં ચૂકવતી સંસ્થાઓ પર ખાસ કરવામાં આવે છે.
- તેમાં ચોર ગ્રાહકને વ્યક્તિગત બેંક ખાતાની વિગતોને અપડેટ કરવા માટે કોઈ એક લિંક અનુસરવાનું રહેશે. જો ગ્રાહક તે લિંકને અનુસરીને આ પ્રોગ્રામને ડાઉનલોડ કરે છે તો તેની બેન્કની વિગતો કબજે થઈ જાય છે અને તેનો ગેરકાયદેસર રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

● સ્પામ –

- સ્પામ ઈલેક્ટ્રોનિક જંક ઈ-મેઈલ અથવા તો ઈ-મેઈલ એકાઉન્ટમાં આવતા અનિચ્છનીય સંદેશાઓ છે.
- તેમાં મુખ્યત્વે વ્યવસાયિક પ્રકારના સંદેશાઓનો સમાવેશ થાય છે.
- તેઓ ઉત્પાદન અથવા કોઈ સેવા ખરીદવા માટેની વેબસાઈટની લિંક આપી ગ્રાહકને તેના તરફ આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
- ત્યાર બાદ તેમાંથી તેઓ બેન્ક એકાઉન્ટ અથવા ક્રેડિટ કાર્ડની વિગતો અનઅધિકૃત રીતે એકત્ર કરતા હોય છે.

● નાઈજિરિયન સ્કેમ –

- નાઈજિરિયન છેતરપિંડી 409 અથવા 419 એ મૂળભૂત લોટરી કૌભાંડ છે. જેમાં કેટલાક વિદેશી વ્યક્તિઓ ગ્રાહકોને નજીવી ફી પર સારી રકમ લોટરી તરીકે આપવાનું વચન આપે છે.

- તે ફીની ચૂકવણી બેંક દ્વારા કરવાનું કહેવામાં આવે છે. એક વખત ગ્રાહક દ્વારા ચૂકવણી થઈ ગયા પછી તેમને ખરેખર કોઈ લોટરી આપવામાં આવતી નથી પરંતુ તેમની પાસેથી ફી ઉઘરાવવામાં આવે છે અને તેની સાથે-સાથે તેમની બેન્કની વિગતો પણ ચોરી કરવામાં આવે છે.
- સ્પાઈવેર –
- સ્પાઈવેર જેવા કે, ટ્રોજન હોર્સ તેને સોફ્ટવેર તરીકે માનવામાં આવે છે અને તેને ગ્રાહકોના કમ્પ્યુટરમાં ગુપ્ત રીતે ઈન્સ્ટોલ કરી દેવામાં આવે છે.
- ત્યારબાદ તે સોફ્ટવેર વપરાશકર્તાની પરવાનગી વિના જ તેમની વ્યક્તિગત, વ્યવસાયિક અને સંવેદનશીલ માહિતીઓ ચોરીને બીજા પક્ષકારને આપે છે.
- એક વખત આ સોફ્ટવેર ઈન્સ્ટોલ થયા બાદ તેમાં વિવિધ પ્રકારના ઈ-મેઈલ અથવા તો લિંક આવે છે અને એ લિંકને એક વખત ક્લિક કરવાથી તે લોકો કમ્પ્યુટર સિસ્ટમ માં રહેલી બેન્ક વિશેની તેમજ અન્ય નાણાકીય સંવેદનશીલ માહિતીને રેકોર્ડિંગ કરી તેની ચોરી કરી લે છે. ત્યારબાદ તેનો અનઅધિકૃત રીતે વપરાશ કરવામાં આવે છે.

8.4 બેન્કિંગકાર્યોને લગતા ફોડના ઉકેલ તરીકે ઈન્ટરનેટ:

ઓનલાઈન બેન્કિંગથી થતી છેતરપિંડીથી બચવા માટે નીચેના ઉપાયો કરી શકાય:

1) તમારા બેંક ખાતાને સુરક્ષિત કરો –

બેંકના કોઈ વ્યવહાર કરવા હોય ત્યારે અસુરક્ષિત wi-fi પરથી ઓનલાઈન બેન્કિંગ કરવાનું ટાળવું જોઈએ. ફક્ત ઘરના કે જાણીતા અને સુરક્ષિત ઈન્ટરનેટ પરથી જ વ્યવહાર કરવા જોઈએ.

તદુપરાંત ક્યારેય કોઈ પાસવર્ડ જાહેર ન કરવા જોઈએ. કાગળના ટુકડા પર પણ ન રાખવા જોઈએ ફક્ત તેને યાદ જ રાખવા જોઈએ.

બેંક દ્વારા ક્યારેય ઈ-મેઈલ દ્વારા વ્યક્તિગત વિગતો પૂછવામાં આવતી નથી હોતી તેથી જો કોઈ ઈ-મેઈલ અથવા લિંક આવે તો તેનો પ્રત્યુત્તર ઈ-મેઈલ દ્વારા ન આપવો જોઈએ.

2) વેબસાઈટનું યુ.આર.એલ. તપાસવું જોઈએ –

બેંક સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે હંમેશા વેબસાઈટનું યુ આર એલ એટલે કે વેબ એડ્રેસ તપાસવું જોઈએ. તેમાં કાયમ સુરક્ષા માટે <https://> પ્રોટોકોલ જ હોય તે તપાસવું જોઈએ. ઘણી વખત ચોર બેંકના એડ્રેસને ભળતું એડ્રેસ નાખીને બેન્કની વિગતો ચોરી કરવા માટે પ્રયત્ન કરતા હોય છે.

તમે યોગ્ય વેબસાઈટ પર છો તેની ખાતરી કર્યા વગર ક્યારેય સંવેદનશીલ માહિતી દાખલ ન કરવી જોઈએ. તદુપરાંત email માં આવેલી બેંક લિંક પર ક્યારે ક્લિક ન કરવી જોઈએ. તેના કરતાં બ્રાઉઝરમાં જઈને તે બેંકની વેબસાઈટ ખોલી તેમાંથી જ વ્યવહાર કરવાનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ.

3) પાસવર્ડ

નિયમિત અંતરાલમાં ઓનલાઈન બેન્કિંગના પાસવર્ડ બદલવા જોઈએ. સરળતાથી અનુમાન લગાવી શકાય જેમ કે, ખાતાના પ્રથમ આંકડાઓ જન્મતારીખ, બાળકો-પત્નીની જન્મતારીખ, તેમના નામ, ટેલિફોન નંબર વગેરે જેવા પાસવર્ડ રાખવાનું ટાળવું

જોઈએ. જો તમારી પાસે એક કરતા વધારે બેન્ક એકાઉન્ટ છે તો દરેક બેંક એકાઉન્ટના પાસવર્ડ અલગ અલગ હોવા જોઈએ.

ઈ-મેઈલ અને ઓનલાઈન બેંકિંગના પાસવર્ડ ક્યારેય સરખા ન રાખવા જોઈએ. બન્ને અલગ-અલગ જ હોવા જોઈએ. તેમાં મૂળાક્ષરો અને સંખ્યાઓનો સમન્વય કરીને આલ્ફાન્યૂમેરિક પાસવર્ડ રાખવો જોઈએ.

4) છેલ્લું login તપાસવું

લગભગ દરેક બેંકની વેબસાઈટ એવો વિકલ્પ આપે છે કે આ ખાતામાં તમે છેલ્લે ક્યારે લૉગ ઇન કર્યું હતું. જો એ બાબતમાં તમને ક્યાંય ગેરરીતિ દેખાય તો તરત જ બેંકમાં જાણ કરવી જોઈએ અને પાસવર્ડ બદલવો જોઈએ.

ધારો કે, એ બેંક ખાતામાં તમે બે દિવસ પહેલા login થયા હતા પરંતુ વેબસાઈટમાં દેખાડે છે કે તમે આજે સવારે જ login કર્યું હતું — તો આ બાબતની તાકીદ જાણ નજીકની બેંકમાં કરવી જોઈએ.

5) બેંક સૂચનાઓને અનુસરો

ઓનલાઈન બેંકિંગથી થતાં જોખમ ઘટાડવા માટે બેન્ક પણ સમયાનુસાર તેમના આઈટી વિભાગ દ્વારા ગ્રાહકો સાથે સંવાદ કરતી રહેતી હોય છે. જોખમ વ્યવસ્થાપન ના ભાગરૂપે જ ઘણી વખત બેંક દ્વારા ઈ-મેઈલ કે મેસેજથી સૂચના આવતી હોય છે જેનાથી હેકર્સ દ્વારા બચી શકાય. જો તમને પણ બેંક દ્વારા આવી અધિકૃત સૂચના મળે તો તેનું તાત્કાલિક ધોરણે પાલન કરવું જોઈએ.

6) સંરક્ષણ

ઓનલાઈન છેતરપિંડીથી બચવા માટે તમારે તમારી વિગતો સુરક્ષિત રીતે રાખવી જોઈએ. કમ્પ્યુટરને એન્ટીવાયરસ સોફ્ટવેર, એન્ટી સ્પાઈવેર અથવા માલવેર જેવા હાનિકારક તત્વોથી સુરક્ષિત રાખવું જોઈએ અને સમયાનુસાર આ સિસ્ટમને અપડેટ કરી દેવી જોઈએ.

8.5 ઈન્ટરનેટનું યોગદાન - બેંકિંગ ફ્રોડ ઘટાડવા:

ગ્રાહકની નાણાકીય માહિતીની સુરક્ષા ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. તેના વિના કોઈ પણ બેંક ઓનલાઈન બેંકિંગ તરીકે સફળતાપૂર્વક કામ કરી શકતી નથી. ગ્રાહકોની માહિતી અને સુરક્ષાની સાથે-સાથે બેંકો માટે પણ બજારમાં તેમની શાખ જાળવવાનું કામ મહત્વનું છે.

ગ્રાહકોની માહિતીના અનઅધિકૃત વપરાશને રોકવા માટે દરેક બેન્ક અલગ-અલગ પ્રક્રિયાઓ અનુસરતી હોય છે તેમની અમુક આ પ્રમાણે છે.

- સલામત વેબસાઈટનો ઉપયોગ એટલે કે <https://> પ્રોટોકોલ વાળી વેબસાઈટનો ઉપયોગ સમગ્ર વિશ્વમાં અપનાવવામાં આવ્યો છે.
- ઓનલાઈન બેંકિંગ મા સલામતી માટે બે પદ્ધતિઓ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે PIN એટલે કે પર્સનલ આઈડેન્ટિફિકેશન નંબર કે જે પાસવર્ડનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને તે ગ્રાહક કોઈપણ વ્યવહાર કરવા માટે દાખલ કરે છે.
- બીજું છે TAN, એટલે કે ટ્રાન્ઝેક્શન ઓથેન્ટિકેશન નંબર. આ નંબર ગ્રાહકે શરૂ કરેલા વ્યવહારને પ્રમાણિત કરવા માટે હોય છે અને તે વન-ટાઈમ પાસવર્ડ (OTP) તરીકે રજૂ થાય છે. આ નંબર દ્વારા બેંક વ્યવહારને પ્રમાણિત કરે છે અને આ રીતે એક જ

વ્યવહારની બંને રીતથી તપાસ કરવામાં આવે છે તેમજ તેને અધિકૃત જાહેર કરવામાં આવે છે.

- ઓનલાઇન બેન્કિંગ ની સુરક્ષા માટે બીજી રીત એ છે કે ટ્રાન્ઝેક્શન ઓથેન્ટિકેશન નંબર ને જે તે ગ્રાહકના મોબાઇલ ફોન પર એસએમએસ દ્વારા મોકલો. આ એસ.એમ.એસ.માં વ્યવહારની રકમ, વ્યવહારની વિગતો દર્શાવવામાં આવે છે અને તે ખૂબ ટૂંકા ગાળા માટે માન્ય હોય છે.
- તદઉપરાંત, ઈન્ટરનેટની મદદથી બેન્ક આંતરિક વ્યવસ્થા માટે સુરક્ષિત વ્યવસ્થા ઉભી કરી શકે છે જેનાથી કર્મચારીઓ પાસે મર્યાદિત માહિતી રહે, દરેક આંતરિક ગતિવિધિ પર ધ્યાન રાખી શકાય અને ફોડ અટકાવી શકાય.
- મજબૂત આંતરિક અંકુશ વ્યવસ્થા (Internal Control System) વિકસાવવામાં ઈન્ટરનેટનું યોગદાન મહત્ત્વવનું ગણી શકાય.

આ રીતે ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરીને ગ્રાહકોની સંવેદનશીલ નાણાંકીય માહિતીની સુરક્ષા કરી શકાય છે. જો કે અંતે ગ્રાહકે જ સાવચેત રહેવું પડે છે અને છેતરપિંડીથી બચવા માટે પોતાની માહિતીને સુરક્ષિત રાખવી પડે છે.

8.6 ઈન્ટરનેટનું યોગદાન - બેન્કિંગના વિકાસમાં:

ઈન્ટરનેટની મદદથી થતા ઓનલાઇન બેન્કિંગ દ્વારા ગ્રાહકને ઘણી સરળતા રહે છે. તેને મળતા વિવિધ ફાયદાઓ જોઈએ :

બિનવ્યવહારિક કાર્ય

- બેંક ખાતાની સિલક જોવી,
- તાજેતરના બેંક વ્યવહારો જોવા,
- બેન્ક સ્ટેટમેન્ટ ડાઉનલોડ કરવા,
- ચૂકવણી કરેલા ચેકની છબીઓ જોવી,
- ઓનલાઇન અરજી કરી ચેક બૂક મંગાવવી,
- સમયાંતરે એકાઉન્ટ સ્ટેટમેન્ટ ડાઉનલોડ કરવા,
- મોબાઇલ બેન્કિંગ, ઈ-બેન્કિંગ વગેરે એપ્લિકેશન મોબાઇલ ફોનમાં ડાઉનલોડ કરવી વગેરે

વ્યવહારિક કાર્ય

- ગ્રાહકના જોડાયેલા ખાતાઓ વચ્ચે નાણાં ટ્રાન્સફર કરવા,
- અન્ય પક્ષકારોને નાણાંની ચૂકવણી કરવી,
- રોકાણનું ખરીદ-વેચાણ,
- લોન માટેની અરજી તેમજ તેની ચૂકવણી વગેરે જેવા વ્યવહારો,
- ક્રેડિટ કાર્ડની એપ્લિકેશન કરવી,
- નાણાંકીય સંસ્થાઓ સાથે વહીવટ કરવા, વગેરે

આમ, બેન્કિંગ ક્ષેત્રના વિકાસમાં ઈન્ટરનેટનું આગવું યોગદાન છે.

8.7 ઈન્ટરનેટનું યોગદાન - બેંકિંગના સુધારામાં

ગ્રાહક હંમેશા બજારનો રાજા રહ્યો છે. એમાં પણ ખાસ કરીને અત્યારના સ્પર્ધાત્મક યુગમાં ગ્રાહક જ ભગવાન છે. બેંકિંગ ક્ષેત્ર પણ આમાંથી બાકાત નથી. ઈન્ટરનેટ ના વપરાશ દ્વારા બેંક ક્ષેત્રમાં પણ ઘણા સુધારાઓ આવ્યા છે:

- ઓનલાઇન બેન્કિંગએ સમગ્ર બેન્કિંગ વ્યવસ્થા ને વપરાશકર્તા માટે સરળ બનાવી છે.
- ગ્રાહકો માટે આ વધુ સુલભ છે કારણ કે તેઓ ગમે તે સમયે વિશ્વના કોઈ પણ ખૂણામાંથી તેમના બિલની ચૂકવણી કરી શકે છે અને જરૂરી રકમ કોઈપણ પ્રકારના ખાતામાં ટ્રાન્સફર કરી શકે છે.
- બેંક નાણાકીય વ્યવહાર કરવા માટે કોઈ પણ લાઇનમાં નથી ઊભું રહેવું પડતું અને તે કર્મચારીનો તેમજ ગ્રાહક - એમ બંનેનો સમય બચાવે છે.
- ઓનલાઇન બેન્કિંગ દ્વારા ગ્રાહકો બેંકિંગ સેવા લેતા પહેલા દરેક બેંકમાં ઉપલબ્ધ વિકલ્પોની ચકાસણી કરી તેમના તફાવત અંગેનું વિશ્લેષણ કરે છે. આ સમયમાં બેંકે બજારમાં ટકી રહેવા માટે અને ગ્રાહકોનો વિશ્વાસ જીતવા માટે સતત, સારી, સરળ અને વપરાશકર્તાને ઉપયોગી સેવાઓ આપવી જોઈએ. તેના કારણે બેન્કિંગના કાર્યો અને બેંકની આંતરિક વ્યવસ્થામાં પણ સુધારો થયો છે.
- ઓનલાઇન બેન્કિંગની મદદથી બેન્કના તમામ વ્યવહારો પર નજર રાખી શકાય છે અને કોઈ અસામાન્ય વ્યવહાર થાય તો તેની તરત જાણ બેંકમાં કરી શકાય છે.

આમ,

- નાણાકીય સેવાઓમાં વધારો,
- સેવામાં વૈવિધ્યકરણ,
- આંતરિક સેવામાં સુધારો,
- પારદર્શિતતા,
- બેંક કર્મચારી અને ગ્રાહકો વચ્ચે ઘટેલું અંતર,
- આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓમાં સુધારો,

વગેરે જેવી બાબતોમાં થયેલો સુધારો એ જ બેન્કિંગ ક્ષેત્રના વિકાસમાં ઈન્ટરનેટનું મજબૂત યોગદાન દર્શાવે છે.

8.8 સ્વાધ્યાય:

● સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો

1. બેન્કિંગકાર્યોને લગતી છેતરપીંડીના પ્રકારો સમજાવો.
2. બેન્કિંગકાર્યોને લગતી છેતરપીંડીમાં ઈન્ટરનેટની ભૂમિકા સમજાવો.
3. ઈન્ટરનેટની ભૂમિકા:
 - અ) બેન્કિંગફોડ ઘટાડવા
 - બ) બેંકિંગના સુધારામાં.

● ટૂંકા પ્રશ્નો

1. ઈન્ટરનેટ બેંકિંગનો અર્થ આપો.

2. ભૂલ અને છેતરપિંડી વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.
3. બેન્કિંગના વિકાસમાં ઇન્ટરનેટનું યોગદાન સમજાવો.
4. ફિશિંગ એટલે શું?
5. કર્મચારીઓ દ્વારા સામાન્ય રીતે કયા ફોડ આચરવામાં આવે છે?

● બહુવૈકલ્પિક પ્રશ્નો

1. PIN એટલે _____
 - A. Personal information number
 - B. Private information number
 - C. Personal Identification number
 - D. Private identification number
2. TAN એટલે _____
 - A. Transaction authorization number
 - B. Transaction authenticity number
 - C. Tax authorization number
 - D. Transaction authenticity numeric code.
3. બેંકમાં ઇન્ટરનેટ છેતરપિંડી __ રીતે કરવામાં આવે છે.
 - A. ફિશિંગ
 - B. સ્પાયવેર
 - C. સ્પામ
 - D. ઉપરના તમામ
4. _____ વધુ જોખમી છે
 - A. ભૂલ
 - B. છેતરપીડી
 - C. બંને
 - D. ઇન્ટરનેટ બેન્કિંગ
5. _____ વ્યવહારિક કાર્ય છે
 - A. તાજેતરના બેંક વ્યવહારો જોવા,
 - B. બેન્ક સ્ટેટમેન્ટ ડાઉનલોડ કરવા,
 - C. ક્રેડિટ કાર્ડની એપ્લિકેશન કરવી,
 - D. ચૂકવણી કરેલા ચેકની છબીઓ જોવી,

જવાબ :- [(1-C), (2-A), (3-D) (4-B), (5-C)]

: રૂપરેખા :

- 9.1 પ્રસ્તાવના, અર્થ
- 9.2 નામાંકનની પ્રક્રિયા
- 9.3 નામાંકનની કંપની કાયદામાં જોગવાઈ
- 9.4 નામાંકનથી થતાં લાભ
- 9.5 નામાંકનની બેંક વિકાસમાં જોગવાઈ
- 9.6 સ્વાધ્યાય

9.1 પ્રસ્તાવના અને અર્થ:

● પ્રસ્તાવના

તમે બેંકનું કોઈ ફોર્મ, ભરો શેર બજારનું ફોર્મ ભરો, કોઈ મિલકત અંગેનું ફોર્મ ભરો, વીમા માટે નું ફોર્મ ભરો કે અન્ય કોઈ નાણાંકીય વ્યવહારમાં દાખલ થાઓ ત્યારે અલગ-અલગ નાણાંકીય સેવાઓનો લાભ લેતી વખતે તમને એક વસ્તુ જરૂરથી પૂછવામાં આવે છે અને તે છે : નામાંકન. દરેક ફોર્મ ભરતી વખતે તમારે નામાંકનની વિગતો ભરવાની હોય છે.

આ પ્રકરણમાં આપણે નામાંકન નો અર્થ, તેની પ્રક્રિયા, વિવિધ ક્ષેત્રમાં તેનો ઉપયોગ અને તેના ફાયદાઓ વિશે વિગતે સમજીશું.

● અર્થ

નામાંકન એ એક એવી વ્યવસ્થા છે કે જેમાં ખાતાધારક કોઈ વ્યક્તિને અથવા તો કોઈ સંસ્થાને તેના અવસાન બાદ નાણાં લેવા માટે અધિકૃત કરવામાં આવે છે.

નામાંકન એ ખાતાધારકને આપવામાં આવતી સગવડ છે કે જેમાં તે એક વ્યક્તિને અથવા તો સંસ્થાને અધિકૃત કરે છે કે જેને તે ખાતાધારકના મૃત્યુ બાદ ખાતામાં રહેલી તમામ રકમ અને એ સિવાયના નાણાંકીય દાવા અંગેની રકમ એ નામાંકન કરેલા વ્યક્તિને ચૂકવવા-પાત્ર થાય છે. નામાંકનના નાણાં માત્ર અને માત્ર ખાતેદારના મૃત્યુ બાદ જ નામાંકિતને મળે છે.

અહીં એ બાબત નોંધવી મહત્વની છે કે, નામાંકન એ માત્ર વ્યક્તિની તરફેણમાં જ નથી થતું. તે કોઈ સંસ્થાની તરફેણમાં પણ થઈ શકે છે. ધારો કે, સામાજિક કાર્યો માટે

એક ટ્રસ્ટ ચાલી રહ્યું છે. તેના ટ્રસ્ટી નામાંકન માટે તેમના પરિવારના સદસ્યો ને બદલે ટ્રસ્ટનું નામ પણ લખી શકે છે. બેંક ખાતેદાર દ્વારા જેની તરફેણમાં નામાંકન કરવામાં આવે છે તેને નામાંકિત અથવા નામદાર કહેવામાં આવે છે.

9.2 નામાંકનની પ્રક્રિયા:

બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ, 1949 ની જોગવાઈઓ માં બેન્કિંગ કાયદા (સુધારા), 1983 દ્વારા બે નવી કોલમ 45 ZA અને 45 ZFનું ઉમેરણ કરવામાં આવ્યું છે જે નીચેની બાબતો અંગે સૂચન કરે છે

- ખાતાધારકના મૃત્યુ બાદ તેના ખાતામાં જમા રહેલી રકમ નામાંકિતને આપવી,
- ખાતાધારકના મૃત્યુ બાદ બેંકના સલામત કબજામાં રહેલી વસ્તુઓને રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની માર્ગદર્શિકા પ્રમાણે નામાંકિતને પરત કરવી,
- સલામતી લોકરમાં રહેલી સામગ્રીની સૂચિ બનાવ્યા બાદ આ લોકર ભાડે લેનાર નામદારને સલામતી લોકરમાં રહેલી વસ્તુઓ રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાની માર્ગદર્શિકા પ્રમાણે પરત કરવી.

બેંકમાં નામાંકન વિવિધ સેવાઓ માટે કરવામાં આવે છે. જેમ કે,

- બચત ખાતું,
- પેન્શન ખાતું,
- થાપણો માટેનું નામાંકન,
- બેન્કના સલામત કબજામાં રહેલી વસ્તુઓ, વગેરે.

આ તમામ સેવાઓમાં નામાંકન કરાવવા માટે એક ફોર્મ ભરવાનું હોય છે જેમાં ખાતેદારની અને નામાંકિતની તમામ વિગતોનો સમાવેશ છે:

- ખાતેદારનું નામ,
- નામાંકિતનું નામ,
- જાતિ અને ઉંમર,
- વર્તમાન સરનામું,
- સંપર્ક વિગતો,
- નામાંકિત અને ખાતેદાર વચ્ચેનો સંબંધ.

બેન્કિંગની કામગીરી

એક વખત આ વિગતો ભર્યા પછી તેમાં ફેરફાર કરવો હોય અથવા તો નામાંકનને રદ કરવું હોય તો તેના માટે પણ બેંકમાં અલગ અલગ ફોર્મ ભરવાના હોય છે.

જો બેંકમાં કોઈ ખાતેદારનું સંયુક્ત ખાતું હોય તો નામાંકનના ફોર્મમાં તમામ ખાતેદારની સહી હોવી ફરજિયાત છે.

નામાંકન થઈ ગયા બાદ બેંકે આવા નામાંકનની સંપૂર્ણ વિગતોનું વિગતે રજિસ્ટર બનાવવું જોઈએ અને તેને ચોકકસપણે અલગથી દર્શાવવા જોઈએ. તદુપરાંત, આ નામાંકનની વિગતો ખાતેદારને પણ જણાવવી જોઈએ.

નામાંકન માટેની માત્ર અરજી એ નામાંકનને કાર્યરત બનાવતું નથી. તેના માટે ઉપર દર્શાવેલી પ્રક્રિયા ફરજિયાતપણે અનુસરવી પડે છે.

અહીં, અમુક વસ્તુઓ નોંધવી જોઈએ કે,

- નામાંકિત થનાર વ્યક્તિ કોઈપણ હોઈ શકે છે.
- ખાતેદાર અને નામાંકિત વ્યક્તિ વચ્ચેનો સંબંધ લોહીનો સંબંધ હોવો જરૂરી નથી. એટલે કે, નામાંકન કરવા માટે તે બે વ્યક્તિઓ સગા હોય તે જરૂરી નથી.
- નામાંકન એ નિર્જીવની તરફેણમાં પણ કરી શકાય છે. જેમ કે ટ્રસ્ટ , મંદિર વગેરે.
- જો નામાંકિતની ઉંમર 18 વર્ષ થી ઓછી હોય તો જ્યાં સુધી તે પુત્ર થાય એટલે કે 18 વર્ષની ઉંમર ઓળંગે ત્યાં સુધી નામાંકનમાંથી મળવાપાત્ર રકમ એ તેનું ધ્યાન રાખવા માટે નીમવામાં આવેલા લોકો પાસે રાખવામાં આવે છે.
- નામાંકન કરવા માટે નામાંકિતની મંજૂરી જરૂરી નથી. તેના માટે માત્ર ખાતેદારની ઈચ્છા જ મહત્વની છે.
- નામાંકન ઓછામાં ઓછાં એક અને વધુમાં વધુ ત્રણ વ્યક્તિઓની તરફેણમાં કરી શકાય છે.
- જ્યારે એકથી વધુ વ્યક્તિની તરફેણમાં નામાંકન કરવામાં આવ્યું હોય ત્યારે ખાતેદારના મૃત્યુ પછી તેમને મળવાપાત્ર રકમ એ નામાંકનનું ફોર્મ ભરતી વખતે ખાતેદારે નક્કી કરેલા અને ફોર્મમાં દર્શાવેલા ગુણોત્તર પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.
- પરંતુ, જો ફોર્મ ભરવાના સમયે ખાતેદાર દ્વારા કોઈ ગુણોત્તર નક્કી કરવામાં ન આવ્યો હોય તો એ પરિસ્થિતિમાં દરેક નામાંકિતને મળવાપાત્ર રકમ સરખા હિસ્સામાં ચૂકવવામાં આવે છે.

- નામાંકનની કોઈપણ વિગતોમાં કોઈપણ સમયે ખાતેદાર દ્વારા ફેરફાર કરી શકાય છે.

9.3 નામાંકનની કંપની કાયદામાં જોગવાઈ:

બેંકની સાથે-સાથે જામીનગીરીમાં પણ નામકરણ કરવું જરૂરી છે તેના માટે કંપની કાયદા 2013 માં અમુક પ્રાવધાનો કર્યા છે:

- રોકાણકાર કોઈ કંપનીની જામીનગીરી માટે કોઈપણ સમયે ફોર્મ નંબર SH 13 ભરીને કોઈ વ્યક્તિને નામાંકિત કરી શકે છે કે જેને નિવેશકના મૃત્યુ પછી જામીનગીરી આપવામાં આવે.
- નિવેશક દ્વારા નામાંકન માટે કરવામાં આવેલી અરજીને કંપનીએ બે મહિનાની અવધિમાં નોંધવાની રહેશે અને જામીનગીરી રજીસ્ટરમાં તે વિગતો ઉમેરવાની રહે છે.
- એકથી વધુ લોકો સંયુક્ત રીતે જામીનગીરી ધારણ કરતા હોય તો ફોર્મ નંબર SH 13 માં તે તમામ ની મંજૂરી હોવી જરૂરી છે.
- જ્યારે નિવેશકનું મૃત્યુ થાય ત્યારે સંચાલક મંડળ નામાંકિત વ્યક્તિ ને જામીનગીરી ધારક તરીકે પોતાને નોંધાવવા અથવા તો જામીનગીરીનું વેચાણ કરવા માટે વિનંતી કરે છે.
- ઉપરોક્ત વિકલ્પમાં જો નામાંકિત વ્યક્તિ જામીનગીરી ધારણ કરવાનું નક્કી કરે છે તો તેણે લેખિતમાં પોતાની સહી કરેલી અરજી કંપનીને મોકલવાની રહેશે.
- નિવેશકને મળવાપાત્ર તમામ લાભ તે નામાંકિત વ્યક્તિ ને પણ મળે છે.
- નામાંકન રદ કરવા માટે અથવા તો તેમાં ફેરફાર કરવા માટે જામીનગીરી ધારકે ફોર્મ SH-14 માં અરજી કરવાની હોય છે.

બેન્કિંગની કામગીરી

ફોર્મ SH 13 અને ફોર્મ SH 14 નીચે પ્રમાણે હોય છે:

ફોર્મ નંબર- SH 13				
(કંપનીધારા 2013 ની કલમ 72 અને કંપનીઝ (શેરમૂડી અને ડિબેન્યર્સ) નિયમો 2014 ના નિયમ 19(1) અનુસાર)				
પ્રતિ, કંપનીનું નામ: કંપનીનું સરનામું :				
હું/અમે જામીનગીરી ધારક(ઓ) જેની વિગતો અહીં આપવામાં આવે છે તે ઉમેદવારી નોંધાવવા માંગે છે અને અહીં નીચેની વ્યક્તિઓને નિયુક્ત કરે છે કે જેમાં મારી/અમારી મૃત્યુની ઘટનામાં આવી જામીનગીરીના સંદર્ભમાં તમામ હકો આપવામાં આવશે.				
(1) જામીનગીરીઓ અંગેની વિગત (કે જે અંગે નામાંકન કરવાનું હોય)				
જામીનગીરીઓનો પ્રકાર	પાના નં.	જામીનગીરીઓની સંખ્યા	પ્રમાણપત્ર ક્રમાંક	વિશિષ્ટ ક્રમાંક
(2) નામનિયુક્તિ અંગેની વિગત-				
(અ) નામ: (બ) જન્મ તારીખ: (ક) પિતા/માતા/જીવનસાથીનું નામ: (ડ) વ્યવસાય: (ઈ) નાગરિકતા: (ફ) સરનામું : (ગ) ઈ-મેલ આઈડી : (હ) જામીનગીરી ધારક સાથેનો સંબંધ :				
(3) જો નામનિયુક્તિ પામનાર વ્યક્તિ સગીર હોય - (અ) જન્મ તારીખ : (બ) પુષ્કવય પ્રાપ્ત કરેલ તારીખ : (ક) પાલક/વાલીનું નામ : (ડ) પાલક/વાલીનું સરનામું :				
સહી : જામીનગીરી ધારકનું નામ : સાક્ષી (નામ અને સરનામા સાથે) :				

ફોર્મ નંબર- SH 14				
નામનિયુક્તિ અંગે રદબાતલ કે સુધારા				
(કંપનીધારા 2013 ની કલમ 72(3) અને કંપનીઝ (શેરમૂડી અને ડિબેન્યસી) નિયમો 2014 ના નિયમ 19(9) અનુસાર)				
પ્રતિ, કંપનીનું નામ: કંપનીનું સરનામું :				
હું/અમે નીચે આપેલ જામીનગીરીના સંદર્ભમાં(નામાંકિતનું નામે સરનામું)ની તરફેણમાં/મારા દ્વારા કરેલા નામાંકનને રદ કરીએ છીએ.				
અથવા હું/અમે આથી નીચેની વ્યક્તિને ની જગ્યાએ નામ આપીએ છીએ કારણ કે નામાંકન નીચે જણાવેલ જામીનગીરીનો આ સાથે છે જેમાં કોની પાસે રહેશે અને મારા/અમારા મૃત્યુની ઘટનામાં આવી જામીનગીરીના સંદર્ભમાં તમામ હકનો સમાવેશ કરો.				
(1) જામીનગીરીઓ અંગેની વિગત (કે જે અંગે નામાંકનમાં સુધારો કે રદબાતલ કરવાનું હોય)				
જામીનગીરીઓનો પ્રકાર	પાના નં.	જામીનગીરીઓની સંખ્યા	પ્રમાણપત્ર ક્રમાંક	વિશિષ્ટ ક્રમાંક
(2) નામનિયુક્તિ અંગેની વિગત-				
(અ) નામ:				
(બ) જન્મ તારીખ:				
(ક) પિતા/માતા/જીવનસાથીનું નામ:				
(ડ) વ્યવસાય:				

બેન્કિંગની કામગીરી

(ઈ) નાગરિકતા: (ફ) સરનામું : (ગ) ઈ-મેલ આઈડી : (હ) જામીનગીરી ધારક સાથેનો સંબંધ :
(૩) જો નામનિયુક્તિ પામનાર વ્યક્તિ સગીર હોય - (અ) જન્મ તારીખ : (બ) પુષ્પવય પ્રાપ્ત કરેલ તારીખ : (ક) પાલક/વાલીનું નામ : (ડ) પાલક/વાલીનું સરનામું :
સહી : જામીનગીરી ધારકનું નામ : સાક્ષી (નામ અને સરનામા સાથે) :

9.4 નામાંકનથી થતાં લાભ

- બેંક નામાંકનથી થતો મુખ્ય ફાયદો એ છે કે, ખાતાધારકના મૃત્યુ બાદ બેંક તેના ખાતામાં જમા રહેલ રકમ નામાંકિતને પરત કરી શકે છે અને તેના માટે
 - ઉત્તરાધિકાર પ્રમાણપત્ર (વારસનું પ્રમાણપત્ર),
 - વહીવટી પત્ર અથવા તો
 - કોર્ટના ચુકાદાની જરૂર પડતી નથી.
- નામાંકન દ્વારા ખાતેદાર તેના મૃત્યુ બાદ ભવિષ્યમાં જેને રકમ ચૂકવવી હોય તેની કાયદાકીય રીતે નિમણૂંક કરી શકે છે અને ભવિષ્યમાં ઊભી થતી કાયદાકીય વિવાદો અને પ્રક્રિયાને નિવારી શકે છે.
- નામાંકન અન્ય તમામ કાયદાકીય બાબતોમાં પ્રાધાન્ય ધરાવે છે.

9.5 નામાંકનની બેન્ક વિકાસમાં જોગવાઈ

બેંકમાં નામાંકન બેંકિંગ કંપની (નામાંકન) નિયમો, 1985 મુજબ કરવામાં આવે છે.

આ નામાંકન

- થાપણ માટે નામાંકન, (Nomination for deposits)
- કબજામાં રહેલી વસ્તુઓ માટે નામાંકન (Articles left in safe custody of banking company) અને
- safety lockers માટે નામાંકન

આમ મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે.

1) થાપણ માટે નામાંકન:

- આ નામાંકન ખાતેદાર અથવા તો સંયુક્ત ખાતેદારો દ્વારા ફોર્મ નંબર DA1 ભરીને જે તે વ્યક્તિની તરફેણમાં કરવામાં આવે છે.
- આ નામાંકન કોઈ એક વ્યક્તિની તરફેણમાં જ કરવામાં આવે છે.
- આ નામાંકન માત્ર ખાતેદારની માલિકીની થાપણમાં જ કરવામાં આવે છે પરંતુ જો તે ખાતેદાર કોઈ કંપનીની અધિકૃત માણસના હોદ્દાએ થાપણ ધરાવતો હોય તો તે થાપણ પર નામાંકન જે તે ખાતેદાર દ્વારા કરી શકાતું નથી.
- જો નામાંકન 18 વર્ષથી નાની ઉંમરના વ્યક્તિની તરફેણમાં કરવામાં આવતું હોય નામાંકનના સમયે જ ખાતેદારે એક બીજા વ્યક્તિની પણ નિમણૂંક કરવી પડે છે કે જે 18 વર્ષથી મોટી હોય. નામાંકિત વ્યક્તિ 18 વર્ષની પુખ્ત વય ધારણ ન કરે ત્યાં સુધી તમામ કાળજી તેના દ્વારા લેવામાં આવે છે.
- આ નામાંકન ને રદબાતલ કરવા માટે ફોર્મ નંબર DA 2 માં અરજી કરવામાં આવે છે.
- નામાંકનની વિગતોમાં ફેરફાર કરવા માટે ફોર્મ નંબર DA 3 માં અરજી કરવામાં આવે છે.
- નામાંકન થયા બાદ બેંકિંગ કંપનીએ લેખિતમાં ખાતેદારને આ નામાંકન વિષે જાણ કરવી જોઈએ અને રજિસ્ટરમાં આ વિગતો ઉમેરવી જોઈએ.

બેન્કિંગની કામગીરી

ફોર્મ DA 1							
બેન્કિંગ નિયમનધારો, 1949 ની કલમ 45ZA અને બેન્કિંગ કંપનીઝ (નામાંકન) નિયમો, 1985 ના નિયમ 2(1) અંતર્ગત બેન્ક થાપણો અંગેનું નામાંકન							
હું/અમે, (નામ(ઓ) અને સરનામા, નીચે આપેલ વ્યક્તિને નિયુક્ત કરો જેમને મારા/અમારા/સગીરના મૃત્યુની સ્થિતિમાં થાપણોની રકમ, વિગતો જેમાં નીચે આપેલ છે, દ્વારા પરત આપી શકાશે (શાખા/ઓફિસનું નામ અને સરનામું જેમાં થાપણ રાખવામાં આવે છે) :							
થાપણ				નામનિયુક્ત પામનાર વ્યક્તિ			
પ્રકાર	વિશિષ્ટ ક્રમાંક	વધારાની માહિતી (જો હોય તો)	નામ	સરનામું	થાપણદાર સાથેનો સંબંધ જો હોય તો	ઉંમર	જો નામનિયુક્ત પામનાર વ્યક્તિ સગીર હોય તો તેની જન્મ તારીખ
2. આ તારીખે નામાંકિત સગીર હોવાથી, હું/અમે શ્રી/ શ્રીમતી/ કુમારી નીમું છું (નામ, સરનામું અને વય) ની રકમ મેળવવા માટે મારા/અમારા/સગીરના લઘુમતીના મૃત્યુની ઘટનામાં નામનિયુક્ત વતી થાપણ.							
સ્થળ							
તારીખ							
સાક્ષીઓના નામ, સહી અને સરનામા				થાપણદારોની સહી અથવા અંગુઠાનું નિશાન			
1. જો નામનિયુક્ત પામનાર વ્યક્તિ સગીર ન હોય તો નંબર 2 ને ચેકી નાખવું.							
2. જ્યારે થાપણ સગીર વયના વ્યક્તિના નામે મુકવામાં આવેલી હોય ત્યારે નામાંકન સગીર વયના વ્યક્તિ વતી જે એના કાયદેસરના વાલી હોય તેમની સહી થકી થશે.							
3. બે સાક્ષીઓના અંગુઠાના નિશાન લેવા.							

ફોર્મ DA 2	
બેન્કીંગ નિયમનધારો, 1949 ની કલમ 45ZA અને બેન્કીંગ કંપનીઝ (નામાંકન) નિયમો, 1985 ના નિયમ 2(5) અંતર્ગત બેન્ક થાપણો અંગેનું નામાંકનને રદબાતલ કરવું.	
હું/અમે,..... (નામ) અને સરનામું(ઓ), આ દ્વારા ની તરફેણમાં મારા દ્વારા / અમારા દ્વારા કરેલા નામાંકનને રદ કરો (નામ અને સરનામું) (થાપણની વિગતો આપો).	
સ્થળ	
તારીખ	
સાક્ષીઓના નામ, સહી અને સરનામા	થાપણદારોની સહી અથવા અંગુઠાનું નિશાન
<p>1. જ્યારે થાપણ સગીર વયના વ્યક્તિના નામે મુકવામાં આવેલી હોય ત્યારે નામાંકન સગીર વયના વ્યક્તિ વતી જે એના કાયદેસરના વાલી હોય તેમની સહી થકી થશે.</p> <p>2. બે સાક્ષીઓના અંગુઠાના નિશાન લેવા.</p>	

બેન્કિંગની કામગીરી

ફોર્મ DA 3							
બેન્કિંગ નિયમનધારો, 1949 ની કલમ 45ZA અને બેન્કિંગ કંપનીઝ (નામાંકન) નિયમો, 1985ના નિયમ 2(6) અંતર્ગત બેન્ક થાપણો અંગેનું નામાંકનમાં સુધારા માટે.							
હું/અમે,..... (નામ) અને સરનામાં,ની તરફેણમાં મારા દ્વારા / અમારા દ્વારા કરવામાં આવેલ નામનિયુક્તિ રદ કરો અને આ દ્વારા નીચે આપેલ વ્યક્તિને નામનિયુક્તિ કરો જેમને નામ/અમારા/સગીરના મૃત્યુની સ્થિતિમાં થાપણની રકમ, વિગતો જેમાં નીચે આપેલ છે, દ્વારા પરત આપી શકાશે. (શાખા/ઓફિસનું નામ અને સરનામું જેમાં થાપણ રાખવામાં આવે છે.)							
થાપણ				નામનિયુક્તિ પામનાર વ્યક્તિ			
પ્રકાર	વિશિષ્ટ ક્રમાંક	વધારાની માહિતી (જો હોય તો)	નામ	સરનામું	થાપણદાર સાથેનો સંબંધ જો હોય તો	ઉંમર	જો નામનિયુક્તિ પામનાર વ્યક્તિ સગીર હોય તો તેની જન્મ તારીખ
2. આ તારીખે નામાંકિત સગીર હોવાથી, હું/અમે શ્રી/ શ્રીમતી/ કુમારી નીમું છું (નામ, સરનામું અને વય) ની રકમ મેળવવા માટે મારા/અમારા/સગીરના લઘુમતીના મૃત્યુની ઘટનામાં નામનિયુક્તિ વતી થાપણ.							
સ્થળ							
તારીખ							
સાક્ષીઓના નામ, સહી અને સરનામા				થાપણદારોની સહી અથવા અંગુઠાનું નિશાન			

2) કબજામાં રહેલી વસ્તુઓ માટે નામાંકન:

- આ નામાંકન ખાતેદાર અથવા તો સંયુક્ત ખાતેદારો દ્વારા ફોર્મ નંબર SC 1 ભરીને જે તે વ્યક્તિની તરફેણમાં કરવામાં આવે છે.
- આ નામાંકન કોઈ એક વ્યક્તિની તરફેણમાં જ કરવામાં આવે છે.
- આ નામાંકન ને રદબાતલ કરવા માટે ફોર્મ નંબર SC 2 માં અરજી કરવામાં આવે છે.
- જો નામાંકન 18 વર્ષથી નાની ઉંમરના વ્યક્તિની તરફેણમાં કરવામાં આવતું હોય નામાંકનના સમયે જ ખાતેદારે એક બીજા વ્યક્તિની પણ નિમણૂક કરવી પડે છે કે જે 18 વર્ષથી મોટી હોય. નામાંકિત વ્યક્તિ 18 વર્ષની પુષ્પ વય ધારણ ન કરે ત્યાં સુધી તમામ કાળજી તેના દ્વારા લેવામાં આવે છે.
- નામાંકનની વિગતોમાં ફેરફાર કરવા માટે ફોર્મ નંબર SC 3 માં અરજી કરવામાં આવે છે.
- નામાંકન થયા બાદ બેંકિંગ કંપનીએ લેખિતમાં ખાતેદારને આ નામાંકન વિષે જાણ કરવી જોઈએ અને રજિસ્ટરમાં આ વિગતો ઉમેરવી જોઈએ.

બેન્કિંગની કામગીરી

ફોર્મ SC 1							
બેન્કિંગ નિયમનધારો, 1949 ની કલમ 45ZA અને બેન્કિંગ કંપનીઝ (નામાંકન) નિયમો, 1985ના નિયમ 3(1) અંતર્ગત બેન્ક થાપણો અંગેનું નામાંકન							
હું/અમે, (નામ(ઓ) અને સરનામા, નીચે આપેલ વ્યક્તિને નિયુક્ત કરો જેમને મારા/અમારા/સગીરના મૃત્યુની સ્થિતિમાં થાપણોની રકમ, વિગતો જેમાં નીચે આપેલ છે, દ્વારા પરત આપી શકાશે (શાખા/ઓફિસનું નામ અને સરનામું જેમાં થાપણ રાખવામાં આવે છે) :							
થાપણ				નામનિયુક્ત પામનાર વ્યક્તિ			
પ્રકાર	વિશિષ્ટ ક્રમાંક	વધારાની માહિતી (જો હોય તો)	નામ	સરનામું	થાપણદાર સાથેનો સંબંધ જો હોય તો	ઉંમર	જો નામનિયુક્ત પામનાર વ્યક્તિ સગીર હોય તો તેની જન્મ તારીખ
2. આ તારીખે નામાંકિત સગીર હોવાથી, હું/અમે શ્રી/ શ્રીમતી/ કુમારી નીમું છું (નામ, સરનામું અને વય) ની રકમ મેળવવા માટે મારા/અમારા/સગીરના લઘુમતીના મૃત્યુની ઘટનામાં નામનિયુક્ત વતી થાપણ.							
સ્થળ							
તારીખ							
સાક્ષીઓના નામ, સહી અને સરનામા				થાપણદારોની સહી અથવા અંગુઠાનું નિશાન			
1. જો નામનિયુક્ત પામનાર વ્યક્તિ સગીર ન હોય તો નંબર 2 ને ચેકી નાખવું.							
2. જ્યારે થાપણ સગીર વયના વ્યક્તિના નામે મુકવામાં આવેલી હોય ત્યારે નામાંકન સગીર વયના વ્યક્તિ વતી જે એના કાયદેસરના વાલી હોય તેમની સહી થકી થશે.							
3. બે સાક્ષીઓના અંગુઠાના નિશાન લેવા.							

ફોર્મ DA 2	
બેન્કીંગ નિયમનધારો, 1949 ની કલમ 45ZA અને બેન્કીંગ કંપનીઝ (નામાંકન) નિયમો, 1985ના નિયમ 2(5) અંતર્ગત બેન્ક થાપણો અંગેનું નામાંકનને રદબાતલ કરવું.	
હું/અમે,..... (નામ) અને સરનામું(ઓ), આ દ્વારા ની તરફેણમાં મારા દ્વારા / અમારા દ્વારા કરેલા નામાંકનને રદ કરો (નામ અને સરનામું) (થાપણની વિગતો આપો).	
સ્થળ	
તારીખ	
સાક્ષીઓના નામ, સહી અને સરનામા	થાપણદારોની સહી અથવા અંગુઠાનું નિશાન
<p>1. જ્યારે થાપણ સગીર વયના વ્યક્તિના નામે મુકવામાં આવેલી હોય ત્યારે નામાંકન સગીર વયના વ્યક્તિ વતી જે એના કાયદેસરના વાલી હોય તેમની સહી થકી થશે.</p> <p>2. બે સાક્ષીઓના અંગુઠાના નિશાન લેવા.</p>	

બેન્કિંગની કામગીરી

ફોર્મ DA3							
બેન્કિંગ નિયમનધારો, 1949 ની કલમ 45ZA અને બેન્કિંગ કંપનીઝ (નામાંકન) નિયમો, 1985 ના નિયમ 2(6) અંતર્ગત બેન્ક થાપણો અંગેનું નામાંકનમાં સુધારા માટે.							
હું/અમે,..... (નામ) અને સરનામાં,ની તરફેણમાં મારા દ્વારા / અમારા દ્વારા કરવામાં આવેલ નામનિયુક્તિ રદ કરો અને આ દ્વારા નીચે આપેલ વ્યક્તિને નામનિયુક્તિ કરો જેમને નામ/અમારા/સગીરના મૃત્યુની સ્થિતિમાં થાપણની રકમ, વિગતો જેમાં નીચે આપેલ છે, દ્વારા પરત આપી શકાશે. (શાખા/ઓફિસનું નામ અને સરનામું જેમાં થાપણ રાખવામાં આવે છે.)							
થાપણ				નામનિયુક્તિ પામનાર વ્યક્તિ			
પ્રકાર	વિશિષ્ટ ક્રમાંક	વધારાની માહિતી (જો હોય તો)	નામ	સરનામું	થાપણદાર સાથેનો સંબંધ જો હોય તો	ઉંમર	જો નામનિયુક્તિ પામનાર વ્યક્તિ સગીર હોય તો તેની જન્મ તારીખ
2. આ તારીખે નામાંકિત સગીર હોવાથી, હું/અમે શ્રી/ શ્રીમતી/ કુમારી નીમું છું (નામ, સરનામું અને વય) ની રકમ મેળવવા માટે મારા/અમારા/સગીરના લઘુમતીના મૃત્યુની ઘટનામાં નામનિયુક્તિ વતી થાપણ.							
સ્થળ							
તારીખ							
સાક્ષીઓના નામ, સહી અને સરનામા				થાપણદારોની સહી અથવા અંગુઠાનું નિશાન			

3) સુરક્ષિત લોકરમાં નામાંકન

- આ નામાંકન ખાતેદાર અથવા તો સંયુક્ત ખાતેદારો દ્વારા કરવામાં આવે છે.
 - જો નામાંકન કોઈ એક વ્યક્તિની તરફેણમાં હોય તો ફોર્મ નંબર SC 1 માં અરજી કરવામાં આવે છે અને
 - જો નામાંકન એકથી વધુ વ્યક્તિની સંયુક્ત તરફેણમાં હોય તો ફોર્મ નંબર SC 1A માં અરજી કરવામાં આવે છે.
- આ નામાંકન કોઈ એક કે તેથી વધુ વ્યક્તિની સંયુક્ત તરફેણમાં કરવામાં આવે છે.
- આ નામાંકન ને રદબાતલ કરવા માટે ફોર્મ નંબર SL 2 માં અરજી કરવામાં આવે છે.
- જો નામાંકન 18 વર્ષથી નાની ઉંમરના વ્યક્તિની તરફેણમાં કરવામાં આવતું હોય નામાંકનના સમયે જ ખાતેદારે એક બીજા વ્યક્તિની પણ નિમણૂક કરવી પડે છે કે જે 18 વર્ષથી મોટો હોય. નામાંકિત વ્યક્તિ 18 વર્ષની પુષ્પ વય ધારણ ન કરે ત્યાં સુધી તમામ કાળજી તેના દ્વારા લેવામાં આવે છે.
- નામાંકનની વિગતોમાં ફેરફાર કરવા માટે
 - જો નામાંકન કોઈ એક વ્યક્તિની તરફેણમાં હોય તો ફોર્મ નંબર SC 3 માં અરજી કરવામાં આવે છે અને
 - જો નામાંકન એકથી વધુ વ્યક્તિની સંયુક્ત તરફેણમાં હોય તો ફોર્મ નંબર SC 3A માં અરજી કરવામાં આવે છે.
- નામાંકન થયા બાદ બેંકિંગ કંપનીએ લેખિતમાં ખાતેદારને આ નામાંકન વિષે જાણ કરવી જોઈએ અને રજિસ્ટરમાં આ વિગતો ઉમેરવી જોઈએ.

બેન્કિંગની કામગીરી

ફોર્મ SL1						
બેન્કિંગ નિયમનધારો, 1949 ની કલમ 45ZE અને બેન્કિંગ કંપનીઝ (નામાંકન) નિયમો, 1985 ના નિયમ 4(1) અંતર્ગત સેફ્ટી લોકરના એકમેવ ભાડે રાખનાર						
હું (નામ અને સરનામાંઓ) નીચે આપેલ વ્યક્તિએ નોમિનેટ કરો જેમને મારા/સગીરના મૃત્યુની ઘટનામાં (શાખા/ ઓફિસનું નામ અને સરનામું જેમાં લોકર લીધેલ છે) લોકરને ખોલી શકે છે અને લોકરની સામગ્રીને દૂર કરવાની સ્વતંત્રતા, જેની વિગતો નીચે આપેલ છે :						
લોકર			નામનિયુક્તિ પામનાર વ્યક્તિ			
વિગત	વિશિષ્ટ નિશાની ક્રમાંક	વધારાની માહિતી જો હોય તો,	નામ	સરનામું	ભાડે રાખનાર સાથે સંબંધ જો હોય તો	ઉંમર
સ્થળ						
તારીખ						
સાક્ષીઓના નામ, સરનામા અને સહી				ભાડે રાખનારની સહી અથવા અંગુઠાનું નિશાન		
<p>1. જ્યારે લોકર સગીર વયના વ્યક્તિના નામે ભાડે રાખવામાં આવેલું હોય ત્યારે નામાંકન સગીર વયના વ્યક્તિ વતી જે એના કાયદેસરના વાલી હોય તેમની સહી થકી થશે.</p> <p>2. બે સાક્ષીઓના અંગુઠાના નિશાન લેવા.</p>						

ફોર્મ SL 1A						
બેન્કીંગ નિયમનધારો, 1949 ની કલમ 45ZE અને બેન્કીંગ કંપનીઝ (નામાંકન) નિયમો, 1985ના નિયમ 4(2) અંતર્ગત સેફ્ટી લોકરના સંયુક્ત ભાડે રાખનાર						
અમે (નામ અને સરનામાંઓ, નામનિયુક્તિ કરો નીચે આપેલ વ્યક્તિ(ઓ) જેમને આપણા એક અથવા વધુ લોકોના મૃત્યુની ઘટનામાં (શાખા/ ઓફિસનું નામ અને સરનામું જેમાં લોકર આવેલું છે) લોકરની સામગ્રીને દૂર કરવા માટે લોકર અને સ્વતંત્ર રીતે ખોલી શકે છે, જેમાની વિગતો નીચે આપેલા, આપણામાંથી બચેલા અથવા બચેલા લોકો સાથે સંયુક્ત રીતે.						
લોકર			નામનિયુક્તિ પામનાર વ્યક્તિ			
વિગત	વિશિષ્ટ નિશાની કે ક્રમાંક	વધારાની માહિતી જો હોય તો,	નામ	સરનામું	ભાડે રાખનાર સાથે સંબંધ જો હોય તો	ઉંમર
સ્થળ						
તારીખ						
સાક્ષીઓના નામ, સરનામા અને સહી				ભાડે રાખનારની સહી અથવા અંગુઠાનું નિશાન		
1. બે સાક્ષીઓના અંગુઠાના નિશાન લેવા.						

બેન્કિંગની કામગીરી

ફોર્મ SL 3A						
બેન્કિંગ નિયમનધારો, ૧૯૪૯ ની કલમ 45ZA અને કલમ પર તેમજ બેન્કિંગ કંપનીઝ (નામાંકન) નિયમો, 1985 ના નિયમ ૪(૭) અંતર્ગત સેફ્ટી લોકરના સંયુક્ત ભાડે રાખનારને લગતા સુધારાઓ						
<p>અમે (નામ અને સરનામાંઓ, ની તરફેણમાં મારા દ્વારા / અમારા દ્વારા કરવામાં આવેલ નામનિયુક્તિ રદ કરો. (નામ) અને સરનામું અને આ દ્વારા નીચેના વ્યક્તિને નામનિયુક્તિ કરો જેમની પાસે આપણા એક અથવા વધુના મૃત્યુની ઘટનામાં (શાખા/કચેરીનું નામ અને સરનામું જેમાં લોકર સ્થિત છે) લોકરની સામગ્રીને દૂર કરવા માટે લોકર અને સ્વતંત્ર રીતે લોકર ખોલી શકે છે, જેનો વિગતો નીચે આપેલ છે, સંયુક્ત રૂપે આપણામાંથી બચેલા અથવા બચેલા લોકો સાથે.</p> <p>નામનિયુક્તિ કરો નીચે આપેલ વ્યક્તિ(ઓ) જેમને આપણા એક અથવા વધુ લોકોના મૃત્યુની ઘટનામાં (શાખા/ ઓફિસનું નામ અને સરનામું જેમાં લોકર આવેલું છે) લોકરની સામગ્રીને દૂર કરવા માટે લોકર અને સ્વતંત્ર રીતે ખોલી શકે છે, જેમાની વિગતો નીચે આપેલા, આપણામાંથી બચેલા અથવા બચેલા લોકો સાથે સંયુક્ત રીતે.</p>						
લોકર			નામનિયુક્તિ પામનાર વ્યક્તિ			
વિગત	વિશિષ્ટ નિશાની કે ક્રમાંક	વધારાની માહિતી જો હોય તો,	નામ	સરનામું	ભાડે રાખનાર સાથે સંબંધ જો હોય તો	ઉંમર
સ્થળ						
તારીખ						
સાક્ષીઓના નામ, સરનામા અને સહી				ભાડે રાખનારની સહી અથવા અંગુઠાનું નિશાન		
1. બે સાક્ષીઓના અંગુઠાના નિશાન લેવા.						

સ્વાધ્યાય

સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો

1. નામાંકનની પ્રક્રિયા સમજાવી નામાંકન કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવામા આવતી બાબતો જણાવો.
2. નામાંકનની કંપની કાયદામાં જોગવાઈ દર્શાવો.
3. નામાંકનની બેંક વિકાસમાં જોગવાઈ દર્શાવો.

ટૂંકા પ્રશ્નો

1. નામાંકન એટલે શું?
2. નામાંકનની મહત્તા સમજાવો.
3. નામાંકિત થયેલ વ્યક્તિ 18 વર્ષથી ઓછી ઉંમરની હોય તો શું કરવામાં આવે છે?
4. બેંકમાં કરવામાં આવતા નામાંકનને ક્યાં વિભાગોમાં વિભાજીત કરવામાં આવે છે?
5. બેંકમાં નામાંકન કરતી વખતે ખાતેદારની અને નામાંકિતની કઈ કઈ વિગતોનો સમાવેશ છે?

બહુવૈકલ્પિક પ્રશ્નો

1. નામાંકનના કાયદા પ્રમાણે પુખ્ત વય ___ વર્ષને ગણવામાં આવે છે.
A. 18 B. 21
C. 20 D. 17
2. બેંકિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ ____
A. 1950 B. 1982
C. 1983 D. 1949
3. બેંકમાં નામાંકનની જોગવાઈ ____ દ્વારા કરવામાં આવી છે.
A. બેંકિંગ કંપની (નામાંકન) નિયમો, 1983
B. બેંકિંગ કંપની (નામાંકન) નિયમો, 1984
C. બેંકિંગ કંપની (નામાંકન) નિયમો, 1985
D. બેંકિંગ કંપની (નામાંકન) નિયમો, 1949

બેન્કિંગની કામગીરી

4. રોકાણકાર કોઈ કંપનીની જામીનગીરી માટે કોઈપણ સમયે ફોર્મ નંબર _____ ભરીને કોઈ વ્યક્તિને નામાંકિત કરી શકે છે.
- A. SH 12 B. SH 13
C. SH 14 D. SH 11
5. નામાંકનમાં નામાંકિતને નાણાં ક્યારે મળે છે?
- A. ખાતેદારની સૂચના મુજબ
B. અગાઉથી નક્કી કરેલ સમયે
C. ખાતેદારના મૃત્યુ બાદ
D. નામાંકિતને જરૂર હોય ત્યારે

જવાબ :- [(1-A) (2-D) (3-C) (4-B) (5-C)]

એકમ : 10 બેન્કિંગ કંપનીનાં વાર્ષિક હિસાબોનું વિશ્લેષણ

: રૂપરેખા :

- 10.1 અર્થ
- 10.2 બેન્કિંગ કંપનીનાં કાર્યો
- 10.3 બેન્કિંગ કંપનીની હિસાબી જોગવાઈઓ
- 10.4 બેન્કિંગ કંપનીનાં લક્ષણો
- 10.5 બેન્કિંગ કંપનીનાં ખાતાંઓ / ચોપડાઓ
- 10.6 આવકનું સંપાદન
- 10.7 બેન્કિંગ કંપનીના વાર્ષિક હિસાબોનું વિશ્લેષણ કરવાની રીત
- 10.8 ઉદાહરણો
- 10.9 સ્વાધ્યાય

10.1 અર્થ :

બેન્કિંગ એક્ટ – 1949 માં બેન્કિંગની વ્યાખ્યા.

“નાણાં ધીરવા માટે કે રોકાણના હેતુ માટે જાહેર પ્રજા પાસેથી થાપણ પર નાણાં સ્વીકારવા અને માંગણી થતાં તરત જ કે બીજી રીતે નાણાં પરત કરવા, જે ચેક, ડ્રાફ્ટ, હુકમ, કે બીજી રીતે ઉપાડી શકાય ”

RBI એક્ટ 1934ની કલમ 42(6) બેન્કોને બે ભાગ માં વહેંચવામાં આવી છે.

(અ) શિડયુલ બેન્કો :

RBI કાયદામાં બીજા પરિશિષ્ટમાં જે બેન્કોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે તેને શિડયુલ બેન્કો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમાં બેન્કો રૂ. 5 લાખથી વધુ પોતાની ભરપાઈ મૂકી અને અનામતો રાખવી પડે છે. ઉપરાંત આવી બેન્કોને RBI કેટલીક વધારાની સવલતો પૂરી પાડે છે જેની સામે કેટલીક જવાબદારીઓ અને આદેશોનું પાલન કરવાનું રહે છે.

(બ) નોન શિડયુલ બેન્કો :

જે બેન્કો નો સમાવેશ રિઝર્વે બેન્ક ના બીજા પરિશિષ્ટ માં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી તેને નોન- શિડયુલ બેન્ક કહેવાય. જેમાં બેન્કો રૂ. 5 લાખથી ઓછી ભરપાઈ

બેન્કિંગની કામગીરી

મૂડી અને અનામતો હોય છે. આરબીઆઈની માન્ય યાદી નામ હોતું નથી. જેથી લોકો ઓછો વિશ્વાસ રાખે છે.

10.2 બેંકના કાર્યો :

- ધિરાણ કરવું.
- નાણાંનું રોકાણ કરવું.
- નાણાંની હેરફેર
- શાખ પત્ર
- સેફ ડિપોઝિટ વોલ્ટની સેવા.
- ગ્રાહકોને એજન્ટ તરીકે સેવા
- વેપારી શાખની માહિતી.
- વેપારી શાખની માહિતી
- વિદેશી વેપારને મદદ
- વિદેશી હુંડિયામણના સોદા
- કંપનીના શેરના મેનેજર તરીકે સેવા

3. બેંકિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ 1949ની જોગવાઈ :

કલમ 8	વેપાર પર પ્રતિબંધ
કલમ 9	નોન બેન્કિંગ મિલકતો અને તેનો નિકાલ
કલમ 10	સંચાલનું
કલમ 11 & 12	શેર મૂડી
કલમ 15	ડિવિડંડ ચૂકવવા પર ના નિયંત્રણો
કલમ 17	અનામત ભંડોળ
કલમ 18	રોકડ અનામત
કલમ 19	અન્ય કંપનીના શેર મેળવવા પરના નિયંત્રણો
કલમ 20	લોન ધિરાણ પરના નિયંત્રણો
કલમ 22	બેન્કિંગ ધંધા માટે પરવાનો
કલમ 24	પ્રવાહિતતાના ધોરણો
કલમ 26	નહીં મંગાવેલ ડિપોઝિટ

કલમ 29 થી 34 હિસાબો અને ઓડિટ

હવે બેન્કિંગ નિયમન ધારાની જોગવાઈઓ વિગતે જોઈએ.

(એ) વેપાર પર પ્રતિબંધ :- (કલમ- 8)

કોઈપણ રીતે એટલે કે સીધી કે આડકતરી રીતે માલસામાન ખરીદી — વેચાણ કે વિનિમય વેપાર હેતુસર કરી શકશે નહીં, પરંતુ ધિરાણના બદલામાં મળેલ જામીનગીરીઓ અથવા તેણે ધારણ કરેલા જામીનગીરીઓના નિકાલ માટે તે તેમ કરી શકશે. પરંતુ આ મુજબ અન્ય વતી પણ વેપાર માટે ખરીદી, વેચાણ કે વિનિમય કરી શકતી નથી.

કલમ- 6 માં દર્શાવ્યા મુજબ દર્શાવેલ નિયમ મુજબ બેન્ક કોઈના ટ્રસ્ટ્રી કે વહીવટીકર્તા તરીકે કામ કરી શકે છે અને કેન્દ્ર સરકારનાં સત્તાવાર ગેઝેટમાં જણાવેલ કાર્યો કરી શકે છે.

બેન્ક વેપારના હેતુસર માલસામાનનું વેચાણ-ખરીદી કે વિનિમયના સોદા કરી શકે નહીં પરંતુ લોન ધિરાણ બદલ મળેલ જામીનગીરીનાં નિકાલ અંગે વેચાણ- વિનિમયનું કાર્ય કરી શકશે.

(બી) નોન — બેન્કિંગ મિલકતો અને તેનો નિકાલ. કલમ-9

બેન્કિંગ નિયમન ધારા — 1979ની કલમ- 9Lke જોગવાઈ અનુસાર કોઈપણ બેન્ક માત્ર પોતાના ઉપયોગ માટે જ સ્થિર મિલકતો ખરીદી શકે છે. અન્ય કોઈપણ હેતુસર બેન્ક સ્થિર મિલકતોની ખરીદી કરી શકતી નથી.

એક વાત સમજો કે જો કોઈપણ બેન્ક કે જેણે આપેલ નિર્ણય બદલ જો કોઈ સ્થિર મિલકતો મેળવી હોય આવી મિલકતો નોન-બેન્કિંગ મિલકતો ગણાય છે. આમ આવી નોન-બેન્કિંગ મિલકતો બેન્કે પ્રાપ્ત કર્યાની તારીખથી 7 વર્ષ નાં સમયમાં તેનો નિકાલ કરવો પડે છે. પરંતુ કેટલીકવાર જો રિઝર્વ બેન્કને યોગ્ય લાગે તે વખતે 7 વર્ષની મુદતમાં વધારો કરી શકે છે.

સંચાલન કલમ- 10 (Management)

બેન્કિંગ નિયમન ધારા કલમ- 10 (a) માં જણાવ્યા અનુસાર

- બેન્કનાં સંચાલન મંડળનાં ઓછામાં ઓછા 51%સભ્યોને નીચે દર્શાવેલ વિષયમાંથી એક કે વધુમાં વિશિષ્ટ જ્ઞાન કે અનુભવ હોવો આવશ્યક છે. અથવા હોવો જોઈએ.
- જેમ કે (1) નામાંપદ્ધતિ(2) કૃષિ અને ગ્રામ્ય અર્થતંત્ર (3) બેન્કિંગ (4) સહકાર (5) અર્થશાસ્ત્ર (6)નાણાકીય(7) કાયદો (8) નાના પાયાના ઉદ્યોગો.

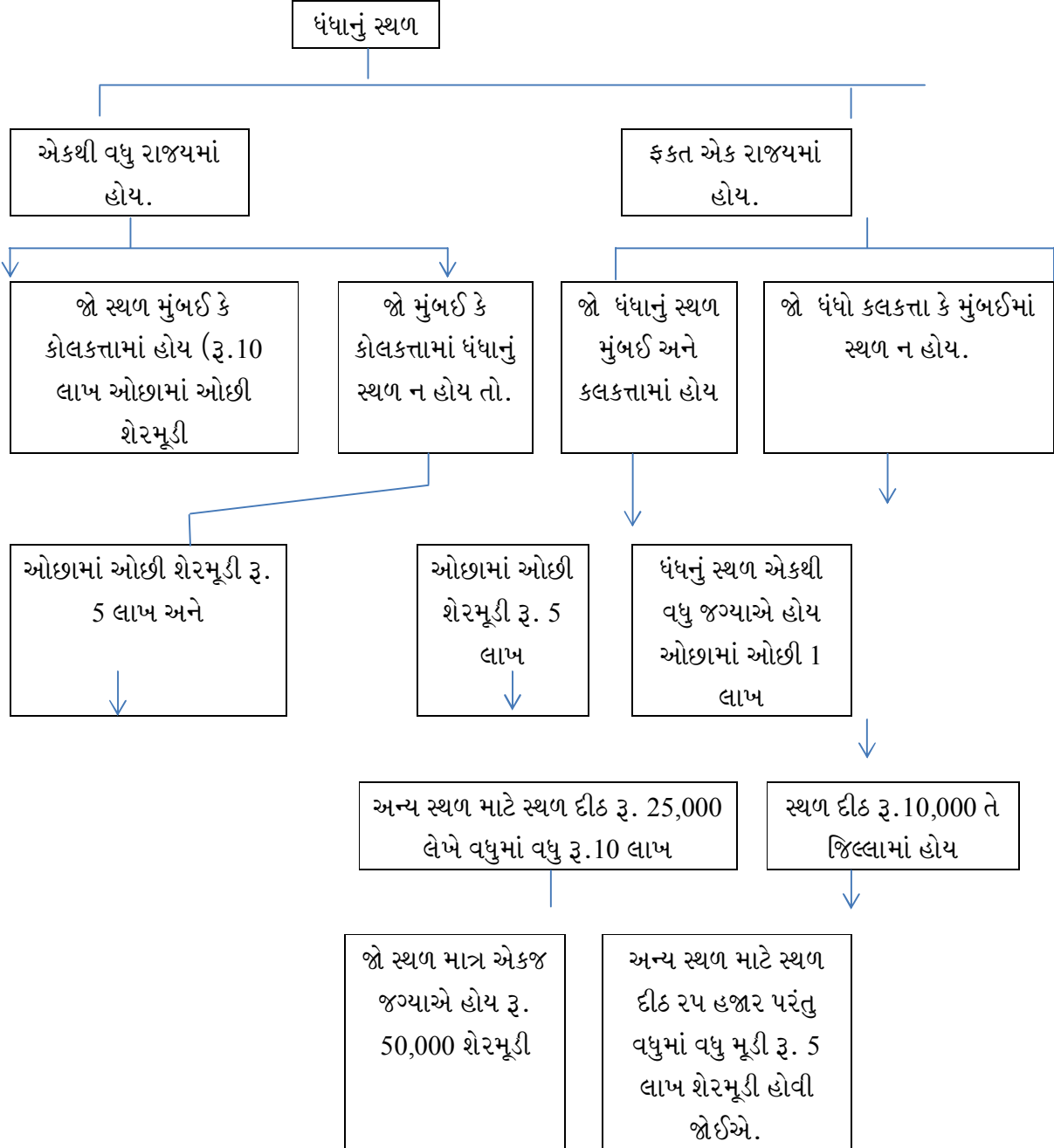
બેન્કિંગની કામગીરી

- દરેક સંચાલન મંડળમાંથી એક ચેરમેન હોવા જોઈએ. જે ચેરમેન પૂર્ણ સમયનાં હોવાં જોઈએ. જે બેન્કનો વહીવટ સંપૂર્ણપણે ચલાવતા હોવાં જોઈએ. ચેરમેનને ઉપરોક્ત 8 વિષયોમાંથી એકનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ.
- ચેરમેન સિવાયના અન્ય કોઈ પણ સંચાલન આઠ વર્ષથી વધુ સમય માટે હોદ્દા પર સેવા આપી શકશે નહીં.
- બેન્કમાં ચેરમેન માટે નીચે દર્શાવેલ વ્યક્તિને નિમણૂક આપી શકાય :
 - (1) અન્ય કોઈ કંપનીમાં સંચાલક હોય.
 - (2) કંપની સાથે પાંચ વર્ષથી વધુ સમય માટે સંચાલન કોન્ટ્રાક્ટ કરેલ હોય.
 - (3) એવી વ્યક્તિ કે જે અન્ય ધંધામાં રોકાયેલ હોય.

શેર મૂડી કલમ 11 અને 12 (Share Capital)

બેન્કિંગ નિયમન ધારા 1979ની કલમ-11 મુજબ.

- (1) ભારત બહાર નોંધાયેલી (11) ભારત બહાર નોંધાયેલી હોય.

- નોંધ :- (A) મુંબઈ કે કોલકત્તામાં ધંધો કરતી હોય તો ઓછામાં ઓછી શેરમૂડી રૂ. 20 લાખ.
- (B) મુંબઈ કે કલકત્તા સિવાયના સ્થળે ધંધો કરતી હોય તો ઓછામાં ઓછી શેરમૂડી 15 લાખ.

બેન્કિંગની કામગીરી

કલમ- 12:-

બેન્કિંગ નિયમન ધારાની કલમ 12 અનુસાર :

- જો કોઈ બેન્કિંગ કંપની ભારતમાં ધંધો કરતી હોય તો કંપનીની સત્તાવાર મૂડી કરતા ભરપાઈ મૂડી અડધી હોવી જોઈએ.
- ભરપાઈ શેરમૂડી કરતા તેની વસૂલ આપેલી શેરમૂડી અડધી હોવી જોઈએ.
- બેન્કિંગ કંપનીનાં શેરહોલ્ડરને બેન્કિંગ કંપનીના કુલ મતનાં 1% થી વધુ આપવાનો અધિકાર નથી.
- બેન્કિંગ કંપની માત્ર ઈકિવટી શેર (બહાર પાડી શકે છે). (1 લી જુલાઈ 1984 પહેલા પ્રેફરન્સ શેરમાં બહાર પાડ્યા હોય તે)
- કોઈ પણ બેન્કિંગ કંપની પોતાની શેરમૂડી બહાર પાડતી વખતે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ, કમિશન, દલાલી, મહેનતાણુ વગેરે 2.5% થી વધુ આપી શકે નહિ.

ડિવિડન્ડ ચૂકવવા અંગે નિયંત્રણો – કલમ- 13

બેન્કિંગ નિયમન ધારા 1949ની કલમ- 13 મુજબ / અનુસાર :-

- (1) કોઈ પણ બેન્કિંગ કંપની તેના મૂડી ખર્ચા જેવા કે પ્રાથમિક ખર્ચા, શેર વેચાણ કમિશન, દલાલી વગેરે સંપૂર્ણપણે માંડી વાળવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ડિવિડન્ડ ચુકવી શકાય નહિ.
- (2) કોઈ પણ બેન્કિંગ કંપની તેના શેર, ડિબેન્ચર્સ અથવા બોન્ડની કિંમતમાં થયેલ ઘટાડો (માન્ય જામીનગીરી સિવાય).
- (3) માન્ય જામીનગીરીની કિંમતમાં થયેલો ઘટાડો.
- (4) ધાલખાદ્ય
- (5) ઉપરોક્ત બાબતો માટે બેન્કના ઓડિટરને સંતોષ થાય તેવી જરૂરી જોગવાઈ હોવી જોઈએ.

23 એપ્રિલ 2004 નાં RBI નો સરકયુલર મુજબ.

RBILke પૂર્વ મંજૂરી વિના ડિવિડન્ડ રજૂ કરવા અંગે.		RBILke પૂર્વ મંજૂરી સાથે ડિવિડન્ડ ડિક્લેર કરવા અંગે.	
દરેક બેન્કે નીચેના નિયમો અનુસરવા જોઈએ.		દરેક બેન્કે નીચેનાનાં નિયમો અનુસરવા જોઈએ.	
1	RBI નો દર છેલ્લા બે વર્ષમાં 11% હોવો જોઈએ.	1	ડિવિડન્ડ પે. આઉટ ગુણોત્તર 33.33% થી વધવો જોઈએ નહિ.
2	ચોખ્ખી CRAR 3% થી ઓછી હોવી જોઈએ.	2	સૂચિત ડિવિડન્ડ ચાલું વર્ષના નફામાંથી ચુકવાયેલ હોવું જોઈએ.
3	બેન્કિંગ એક્ટ 1949ની કલમ 15 અને 17નું પાલન થયું હોવું જોઈએ.	3	ડિવિડન્ડ ચુકવણી ગુણોત્તર ચાલું વર્ષનાં નફાના અધારે ગણાયેલ હોવો જોઈએ.
4	RBIની પ્રવર્તતી જોગવાઈ કે માર્ગદર્શિકાનું પાલન થવું જોઈએ. (જેમાં મિલકત નાશ અંગે સ્ટાફ રિટાયરમેન્ટ લાભ, કાનૂની અનામત વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.)	4	નફો ગણતી વખતે વધારાની વિગતો બાદ કરીને પે- આઉટ ગુણોત્તર 33% હોવો જોઈએ.

કાનૂની અનામતો :- (કલમ-17)

- દરેક બેન્કિંગ કંપનીએ પોતાનાં ધંધાનું સ્થળ ભારતમાં હોય તો કલમ- 29 હેઠળ નફા-નુકસાન ખાતું પ્રગટ કરતી વખતે દરેક બેન્કિંગ કંપનીએ પોતાના નફામાંથી દર વર્ષે ઓછામાં ઓછી 20% જેટલી અનામત ભંડોળ ખાતે લઈ જવી પડે છે. જેને કાયદેસરનું કે કાનૂની અનામત (Statutory Resave) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- રિઝર્વ બેન્ક દ્વારા દરેક બેન્કોને કાયદેસરના અનામત ખાતે ચોખ્ખા નફાનાં 25% રકમ ફાળવવા અંગેનો આદેશ મળેલ છે.
- જ્યારે આવી અનામતાં અને જામીનગરી પ્રીમિયમની રકમ બેન્કની વસૂલ આવેલ શેરમૂડી જેટલી ન થાય ત્યાં સુધી અનામત ખાતે ફાળવણી કરવામાં આવે છે. ત્યારેબાદ રિઝર્વ બેન્કને જો યોગ્ય લાગે તો આવી બેન્કોને લેખિત ઓર્ડર દ્વારા અનામત ભંડોળ ખાતે રકમમાંથી ફાળવણી અંગે મૂક્તિ આપી શકે છે.
- જો કોઈ બેન્કિંગ કંપની કાયદેસરના અનામત ભંડોળમાંથી કોઈ રકમની અન્ય જગ્યાએ ફાળવણી કરે કે વાપરે તો તેની જાણ આ ફાળવણીનાં 21 દિવસમાં રિઝર્વ બેન્કને કારણો અને સંજોગો સહિત કરવી પડશે.

બેન્કિંગની કામગીરી

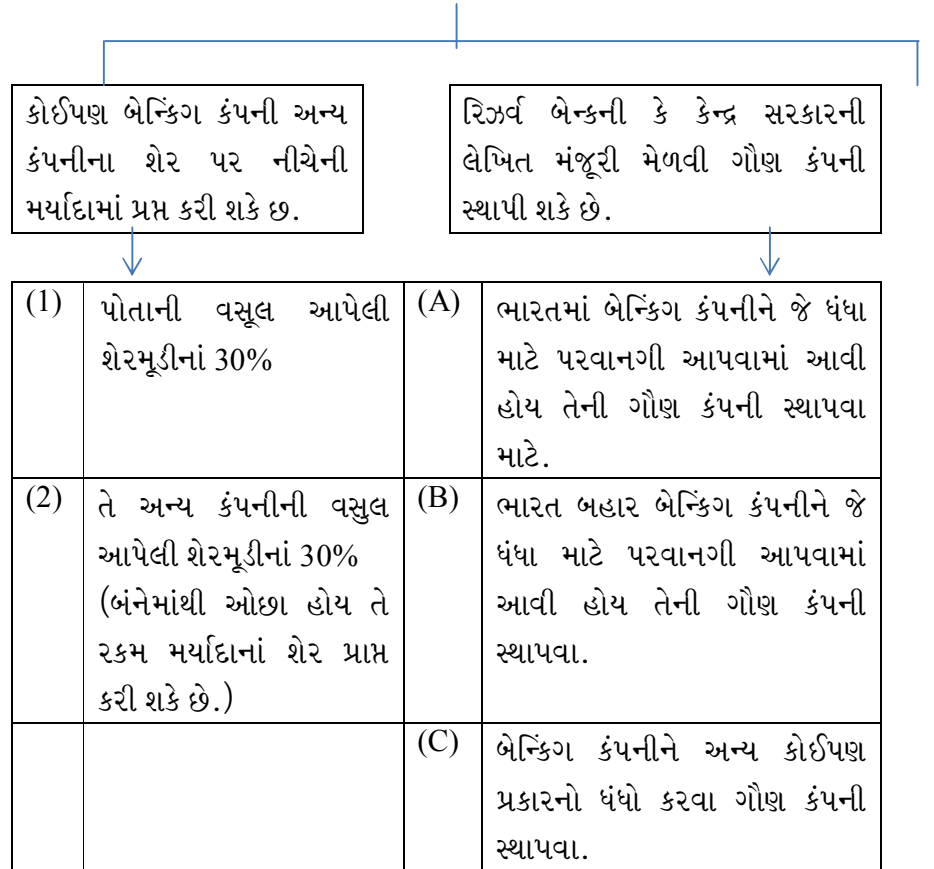
રોકડ અનામત (કલમ- 18)

બેન્કિંગ એક્ટ 1949ની કલમ- 18 અનુસાર 2008 પહેલાં દરેક નોન- શિડયુલ બેન્ક (બિન-અનુસૂચિત બેન્કો) અને તેની મુદતી અને તરત પડે તવી જવાબદારીની રકમ 3% રોકડ અનામત રાખવી પડતી હતી. પરંતુ 1લી ઓગસ્ટ 2008 થી કુલ માંગ એ મુદતી જવાબદારીનો 9%લેખે રોકડ અનામત રાખવી પડશે. જે રોકડ અથવા રિઝર્વ બેંક પાસે થાપણ સ્વરૂપે રાખવી પડશે. દર મહિનાનાં બીજા શુક્રવારે (દર પંદર દિવસે) બેન્ક પાસે મુદતી અને તાત્કાલિક ચુકવવા પાત્ર કેટલી જવાબદારી છે. તેની માહિતી રિઝર્વ બેન્કને પત્રક (Retan) સ્વરૂપે મોકલવી પડે છે. બેન્કો નેRBI દ્વારા આવી અનામતો પર 6% લેખે વ્યાજ પણ મળે છે.

- દરેક બેન્કો એ CRR ને જાળવી રાખવા 22 ઓક્ટોબર – 1997 પછી મુદતી અને તાત્કાલિક ચુકવવાપાત્ર દેવા (જેવા કે રોકડ તેનું, અને જામીનગીરી) માટે 25% લેખે SLM જાળવી રાખે છે.

કલમ - 19 અન્ય કંપનીનાં શેર મેળવવા પરનાં નિયંત્રણો :-

બેન્કિંગ કંપની એક્ટ 1949 મુજબ કલમ- 19 અનુસાર.

કલમ- 20 લોન અને ધિરાણ પર નિયંત્રણ અંગે :-

બેન્કિંગ નિયમન ધારા- 1949ની કલમ- 20 અનુસાર નીચે મુજબ જોગવાઈ છે.

- (૧) કોઈપણ બેન્કિંગ કંપની પોતાના જ શેરની જામીનગીરી સાથે લોન કે ધિરાણ આપી શકે નહિ.
- (૨) કોઈપણ બેંક નીચે દર્શાવેલ શર્ષો કે તેઓ વતી લોન કે ધિરાણ મંજૂર કરી શકે નહીં.
- (A) બેન્કનાં કોઈપણ ડિરેક્ટરને
- (B) એવી ભાગીદારી પેઢી કે જે બેન્કનાં કોઈપણ ડાયરેક્ટભાગીદાર, મેનેજર, કર્મચારી તરીકે કાર્ય કરતા હોય તેવી ભાગીદારી પેઢી.
- (C) એવી કંપની કે જેમાં બેન્કનાં કોઈ ડિરેક્ટર તે કંપનીમાં ડિરેક્ટર, મેનેજર, કર્મચારી કે ગેરેટંર હોય કે કોઈ સંગીન હિત ધરાવતા હોય તેવી કંપની.
- (D) એવી કોઈપણ વ્યક્તિ કે એવી વ્યક્તિના બેન્કનાં ડિરેક્ટર ગેરેટંર કે ભાગીદારી હોય.

કલમ- ૨૨ બેન્કિંગ ધંધા માટે પરવાનો :-

બેન્કિંગ કંપનીએ ભારતમાં બેન્કિંગનો ધંધો કરવા રિઝર્વ બેન્ક પાસેથી લાયસન્સ મેળવવું પડે છે. રિઝર્વ બેન્ક દ્વારા લાયસન્સ આપતા પહેલા અમુક શરતો પુર્ણ કર્યા અંગેની ચકાસણી થાય છે.

- (A) બેન્કિંગ કંપનીની વર્તમાન અને ભવિષ્યની આર્થિક સ્થિતિ જેથી થાપણદારોને થાપણની સલામતી મળે.
- (B) બેન્કનું સંચાલન જાહેર હિત અને થાપણદારોના હિતમાં કાર્ય કરે તેવું હોવું જોઈએ.
- (C) બેન્કિંગ કંપની પાસે આદર્શ મૂડી માળખું અને કમાણીની યોજના હોવી જોઈએ.

આમ રિઝર્વ બેંક ભારતમાં બેન્કિંગ ધંધો કરવા તેની શરતોના પાલન કરવાની સાથે લાયસન્સ આપે છે. ભારત બહાર બેન્કિંગ કંપનીએ ધંધો કરવા રિઝર્વ બેંક પાસેથી મંજૂરી મેળવવી પડે છે.

બેન્કિંગની કામગીરી

કલમ- 24 - પ્રવાહિતતાનાં ધોરણો :-

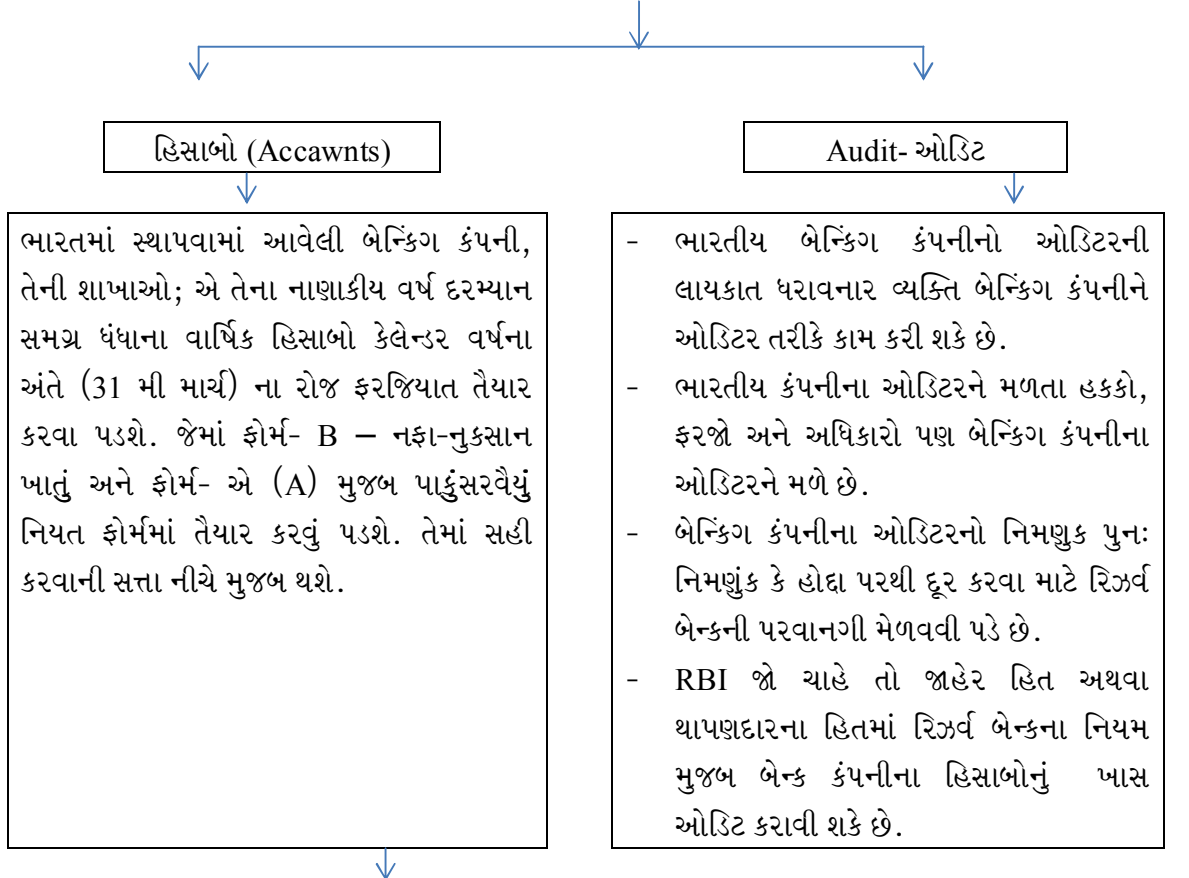
કલમ- 24 મુજબ મુજબ પ્રવાહિતતા (SLR) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બેન્કિંગ કંપનીઓએ તેની મુદતી અને તરત જ ચુકવી પડે તેની જવાબદારીઓના 9% જેટલી અનામત રાખવી પડે છે. તે મુજબ મુદતી અને તરત જ ચુકવવી પડે તેવી જવાબદારીઓ 25% જેટલી રકમ અલગ રાખવી પડે છે.

કલમ- 26. નહિ મંગાવેલ ડિપોઝિટ :-

બેન્કિંગ નિયમન ધારા- 1949ની કલમ- 26 મુજબ દરેક બેન્કિંગ કંપનીએ પોતાના બેન્કના ખાતાં જેમાં છેલ્લા 10 વર્ષથી કોઈપણ વ્યવહારો થયો ન હોય તેવા ખાતાંની માહિતી કેલેન્ડર વર્ષનાં અંતે નિયત ફોર્મમાં ભરીને રિઝર્વ બેન્કને મોકલવી પડે છે. જો ફિક્સડ ડિપોઝિટ હોય તો તે પાકું તારીખથી 10 વર્ષ પછીની મુદત ગણવામાં આવશે.

કલમ- 29 થી 34 એ બેન્કિંગ હિસાબો અને ઓડિટ અંગે :-

બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ 1949 થી કલમ- 29 થી 34 – A માં બેન્કિંગ કંપનીના હિસાબો અને ઓડિટ અંગે મહત્વની જોગવાઈઓ દર્શાવવામાં આવી છે. જે પ્રમાણે –

1. ભારતમાં નોંધાયેલ બેન્કિંગ કુ.માં મુખ્ય અધિકારી.
2. ભારતમાં નોંધાયેલ બેન્કિંગ કુ.માં ત્રણથી વધારે ડિરેક્ટર હોય તો ત્રણ ડિરેક્ટર અને ત્રણથી વધુ ઓછા ડિરેક્ટર હોય તો બધાજ.

10.4 બેન્કિંગ હિસાબોની મુખ્ય લખણો : (અસર કરતા પરિબળો)

1. સ્લીપપદ્ધતિ અઢવા વૌચારો પરથી હિસાબો : નાણાં ઉપાડવાની કે નાણાં જમા કરવાની સ્લીપો, વીજ જમા કરવાની સ્લીપોના આધારે બેન્કો પોતાના હિસાબો રાખે છે. બેન્કોમાં મૂળ ચોપડો હોતો નથી.
2. વાઉચર્સ પરના સારાંશ : વાઉચર્સની નોંધ પછી સારાંશ પત્રકો તૈયાર થાય છે. જેનો સરવાળો સામાન્ય ખાતાવહીના નિયંત્રણ ખાતાંઓમાં લખાય છે.
3. દૈનિક કાર્યું સરવૈયું : સામાન્ય ખાતાવહીનું કાર્યું સરવૈયું દરરોજ તૈયાર કરવામાં આવે છે. અને તે રોજ રોજ મેળવવામાં આવે છે.
4. સતત અંકુશ : વાઉચર્સની નોંધ અને પત્રકો અને સામાન્ય ખાતાવહીનું કાર્યું સરવૈયું થયા પછી એવા કર્મચારીઓની ચેકિંગ થાય છે જેમને આ પ્રક્રિયા કે કામગીરીમાં રસ લીધો નથી. જેના માટે ઘણા કર્મચારીઓની મદદ લેવામાં આવે પરિણામે જે તે દિવસે થયેલી ભૂલો બીજા દિવસે શરૂ થયાના પહેલા મળી જાય.
5. નિયંત્રણ ખાતાં : સામાન્ય ખાતાવહીમાં અન્ય બધીજ ખાતાવહીઓ અંગે નિયંત્રણ ખાતાંઓ રાખવામાં આવે છે.
6. ડબલ વાઉચર પદ્ધતિ : જેમાં રોકડ સિવાય ના તમામ વ્યવહારોની નોંધ એ પદ્ધતિ અપાય છે એક ઉધાર અને બીજી જમા.

10.5 બેન્કના હિસાબો માટેના ચોપડાઓ / ખાતાંઓ :-

સામાન્ય ખાતાવહી (general ledger)	વ્યક્તિઓની ખાતાવહી (Personal ledger)	હૂંડી રજિસ્ટર	નાણાં મેળવનારની કેશિયરની રોકડ નોંધ
નફા- નુકસાન (loss ledger)	રોકાણ ખાતાવહી (investment ledger)	આપેલ ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ રજિસ્ટર	નાણાં ચુકવનારની કેશિયરની રોકડ નોંધ.
		મળેલ ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ રજિસ્ટર	મુખ્ય રોકડમેળ
		શાક પત્રકનું રજીસ્ટર	રોકડ સિલક મેલ
		ગેરંટીનું રજીસ્ટર	ચેક કલીયરિંગ બુક

(A) મુખ્ય ચોપડા

(1) સામાન્ય ખાતાવહી	આ ખાતામાંથી બેન્કનાં મુખ્ય બધાજ ખાતાં સમાવવામાં આવે છે. જેવાં કે વ્યક્તિગત ખાતાં, ઉપજ ખર્ચ ખાતાં, માલ-મિલકતના ખાતાં જેના પરથી પાકું સરળતાથી બનાવી શકાય છે.
(2) નફા-નુકસાન ખાતાવહી	બેન્કનાં આવકો અને ખર્ચની વિગતો માટે નફા- નુકસાન ખાતાવહી તૈયાર કરવામાં આવે છે, જેમાં બેન્કની બધી આવકો અને ખર્ચના ખાતાં બનાવેલા છે, આ ખાતાવહીની આવકનો સરવાળો સામાન્ય ખાતાવહીમાં બનાવેલ ઉપજ ખર્ચ ખાતાંમાં ઉપજ ખર્ચના સરવાળાને ખર્ચ બાજુ નોંધવામાં આવે છે.

(B) ગૌણ ચોપડા

(1) વ્યક્તિઓની ખાતાવહી :	બેન્ક સાથે સંબધ ધરાવતાં વ્યક્તિઓના ખાતાંની નોંધ આ ખાતાવહીમાં કરવામાં આવે છે. જેમાં બચત ખાતાં, ચાલું ખાતાં, બાંધી મુદતના ખાતાં, કેશ કેડિટ, બેન્ક ઓવર ડ્રાફ્ટ અને લોનની ખાતાવહી હોય છે.
(2) રોકાણ ખાતાવહી :	બેન્ક જાહેર જનતાની નાણાં થાપણો સ્વરૂપે મેળવે છે. અને લોન- ધિરાણ સ્વરૂપે આપે છે. તે પૈકી અમુક રકમનું માન્ય જામીનગીરીઓમાં રોકાણ કરવામાં આવે છે. આ અંગે બેન્ક રોકાણ ખાતાવહી તૈયાર કરે છે. જેમાં રોકાણોની દાર્શનિક કિંમત મૂડી કિંમત અને વ્યાજ – ડિવિડન્ડની નોંધ થાય છે.

(C) અન્ય ગૌણ પત્રક

(1) હૂંડી રજીસ્ટર :	બેન્ક દ્વારા હૂંડીઓના વ્યવહારો કરવામાં આવે છે. જેના માટે બેન્ક હૂંડી રજીસ્ટર બનાવે છે. હૂંડી રજીસ્ટર ખરીદેલ હૂંડી, વટાવેલી હૂંડીઓ અને અન્ય વ્યક્તિને તરફેણને તરફેણ હૂંડીઓ વગેરેના જુદાજુદા રજીસ્ટર રાખવામાં આવે છે.
(2) આપેલ ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ રજીસ્ટર :	નાણાંની સરળતાથી હેરફેર કરવાનું સાધન ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ છે. આ રજીસ્ટરમાં બેન્ક દ્વારા આપવામાં આવેલા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ નોંધવામાં આવે છે.
(3) મળેલ ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ રજીસ્ટર :	આ રજીસ્ટરમાં બેન્કને મળેલા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટની નોંધ કરવામાં આવે છે.
(4) શાખ પત્રકનું રજીસ્ટર	બેન્ક દ્વારા વેપારીઓને વિદેશ વેપાર અંગે શાખ પત્ર

:	આપે છે. જે અંગે શાખા પત્રનું રજીસ્ટર તૈયાર કરવામાં આવે છે.
(5) ગેરંટીનું રજીસ્ટર :	બેન્ક ગ્રાહકો વતી ગેરંટી આપે છે. જે અંગે ગેરંટીનું રજીસ્ટર તૈયાર કરવામાં આવે છે.

(D) અન્ય નોંધ બુક

(1) નાણાં મેળવનાર કેશિયર રોકડ નોંધ :	ગ્રાહક દ્વારા બેન્કમાં રોકડ નાણાં ભરવામાં આવે ત્યારે કેશિયર મળેલ રકમની નોંધ પોતાની રોકડ આવક નોંધ માં કરે છે.
(2) નાણાં ચુકવનાર કેશિયર રોકડ નોંધ :	ગ્રાહક દ્વારા બેન્કમાં રોકડ નાણાં ઉપાડવામાં આવે ત્યારે કેશિયર ચુકવેલ રકમની નોંધ પોતાની રોકડ જાવક નોંધ કરે છે.
(3) મુખ્ય રોકડ મેળ :	ગ્રાહક પાસેથી મળેલા અને ગ્રાહકોને ચુકવવામાં આવેલા નાણાંની નોંધ બેન્કના મુખ્ય રોકડ મેળ માં કરવામાં આવે છે.
(4) રોકડ સિલક મેળ :	ગ્રાહકની રોકડ આવક-જાવક અંગેની નોંધ માટે રોકડ સિલક મેળ તૈયાર કરવામાં આવે છે.
(5) ચેક કિલયરિંગ બુક :	રોકડ નાણાંને બદલે ચેક દ્વારા ગ્રાહકોનાં વ્યવહારો આ ચોપડામાં નોંધવામાં આવે છે. આ માટે કિલયરિંગ માટે મળેલા ચેકની બુક અને ચુકવણી માટે મળેલા ચેકની બુક તૈયાર કરવામાં આવે છે.

10.6 આવકનું સંપાદન :- (Income recognition) :-

સામાન્ય રીતે આવકનું સંપાદન વેપારી પદ્ધતિ હિસાબો રાખવામાં આવે ત્યારે જ્યારે આવક લેણી થાય ત્યારે તેનું સંપાદન થાય છે. તેનું સંપાદન થયેલું ગણાય. તેના આધારે વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર થાય છે.

બેન્કોના હિસાબોમાં પણ આજ રીતે પોતે કરેલ ધિરાણ પર કે રોકાણ પર પાક્યા તારીખે વ્યાજની આવક લેણી લેણી થયેલી ગણે છે. અને તેને નફા નુકસાન ખાતે જમા કરે છે.

જ્યારે વ્યાજની કુલ રકમ લેણી થાય ત્યારે

ગ્રાહક ખાતે ઉધાર

તે વ્યાજ ઉપલક ખાતે જમા થાય

બેન્કિંગની કામગીરી

જ્યારે વ્યાજની અમુક રકમ મળે અને બાકીની રકમ ના મળે ત્યારે
વ્યાજ ઉપલક ખાતેઉધાર

તે વ્યાજ ખાતે (મળેલ વ્યાજ)

તે (ગ્રાહક ખાતે (નહીં મળેલ વ્યાજ)

આમ નીચેના ગ્રાહકો ના ખાતામાં 90 દિવસ થી વધુ સમય માટે વ્યાજ ના ચૂકવાયું હોય અથવા એટલી રકમ જમા કરવામાં આવી હોય કે તેમાથી વ્યાજની વસૂલ રકમ થયી શકે એમ ના હોય ત્યારે તેને બિન ઉપજાઉ મિલકતો (NON-PERFORMING ASSETS) કહેવાય. અને તે રકમ ને વ્યાજ ખાતે લઈ જવાને બદલે વ્યાજ ઉપલક ખાતે લઈ જવાય.

નિશ્ચિત માટે ધિરાણ	મુદત લોન-	બેન્ક ઓવર ડ્રાફ્ટ કેશ કેડિટ	ખરીદેલ અને વટાવેલ હૂંડીઓ	અન્ય ખાતાં
90 દિવસથી વધુ દિવસ માટે બાકી હોય	આ ખાતાંમાં 90 દિવસથી વધુ દિવસ માટે કોઈ વ્યવહારના થયો હોય	90 દિવસથી વધુ દિવસ માટે કોઈ વ્યવહારના થયો હોય	બેન્કે ખરીદેલ અને વટાવેલ 90 દિવસ થી વધુ સમય માટે ચૂકવાઈ ના હોય	આ સિવાય બેન્કમાં અન્ય ખાતાંમાં 90દિવસ થી વધુ દિવસ માટે ચૂકવવા પત્ર હોય તેવી રકમ બાકી હોય

10.7 બેન્કનાં વાર્ષિક હિસાબોની રીત :-

સામાન્ય રીતે બેન્કનાં ચોપડે હિસાબો બેન્કિંગ નિયમન ધારા – 1949 મુજબ દરેક બેંક નિદ્ધારિત ફોર્મ માં પાકું સરવૈયું તૈયાર કરવામાં આવે છે. એક દ્રષ્ટિએ જો ઈતિહાસમાં નજર કરીએ તો ભારતમાં છેલ્લા 30 વર્ષમાં નાણાકીય પર્યાવરણમાં ઘણો ફેરફારો આવ્યા છે. જેમાં તાજેતરનાં સુધારામાં દેશમાં GST નોટબંધી IBC અને એવા અનેક કાયદામાં સુધારા થયા છે. બેન્કિંગ નિયમન ધારા 1949 માં નિયત કરવામાં આવેલા નફા- નુકસાન ખાતાં અને પાકાંસરવૈયાનો ફોર્મમાં સુધારા કરવાની સતત માંગ થતી રહી છે. RBI દ્વારા ડેપ્યુટી ગવર્નરશ્રી એ. ઘોષના અધ્યક્ષતાની રચાયેલી સમિતિ મુજબ બેંકોનાં વાર્ષિક હિસાબોમાં નીચે મુજબ ત્રણ બાબતો તપાસવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવેલ.

- (૧) પ્રગટીકરણની જરૂરિયાત.
- (૨) બેન્કોનું જાહેર ઉત્તરદાયિત્વ.

બેન્કિંગ કંપનીનાં વાર્ષિક હિસાબોનું વિશ્લેષણ

- (૩) બેન્કર અને ગ્રાહકો વચ્ચે ગુપ્તતા રાખવાની જરૂરિયાતના સંદર્ભમાં બેન્કોના પ્રગટવાતાં હિસાબોમાં વધુ પ્રમાણમાં અથવા સંપૂર્ણ પ્રગટીકરણ (Full disclosure) Lke ઈચ્છનીયતા તપાસનું કાર્ય.

આમ, રચાયેલ સમિતિ એ દ્વારા અમલમાં મુકેલ ઠરાવો નીચે મુજબ છે.

- (1) ભારત સરકારે 19-12-1991 ના રોજ જાહેર નામુ બહાર પાડ્યું.
- (2) ત્યારબાદ ત્રણ માસની મુદત પુરી થયા બાદ સમિતિએ સૂચવેલા નવા સુધારેલા ફોર્મ અંગે સરકાર દ્વારા ઈરાદો દર્શાવ્યો અને જાહેર કરવામાં આવ્યો.
- (3) 6-6-1992 ના રોજ RBI દ્વારા બધીજ વેપારી બેન્કોનાં મુખ્ય વહીવટી અધિકારીઓને એક પરિપત્ર પાઠવીને જણાવ્યું કે તેમણે 31 મી માર્ચ, 1992 ના રોજ પુરા થતાં હિસાબી વર્ષ માટે તથા ત્યાર પછીના વર્ષો માટે નવા સુધારેલા ફોર્મ જ પોતાના વાર્ષિક હિસાબો રજૂ કરવા પડશે.

બેન્કિંગ નિયમન ધારા – 1949 માં પરિશિષ્ટ-3 માં અને કલમ- 29 મુજબ દરેક બેન્કે તેમના વાર્ષિક હિસાબોમાં કામના છેલ્લા દિવસે નફા – નુકસાન ખાતાં (ફોર્મ-B) અને પાકુંસરવૈયું (ફોર્મ- A)માં રજૂ કરવામાં આવશે. એટલે દરેક બેંક નવા સુધારેલા ફોર્મ- A અને Bમાં ધંધાના વાર્ષિક હિસાબોનાં 31 મી માર્ચના રોજ ફરજિયાત હિસાબો તૈયાર કરવા પડશે.

હવે નીચે પાકા સરવૈયાનું ફોર્મ- B અને નફા નુકસાનનું ફોર્મ- B (પત્રકો અને પરિશિષ્ટ

(બેન્કનું નામ)	નું પાકું સરવૈયું	(૦૦૦ રક કરીને)
31મી માર્ચ	નાં રોજનું પાકું સરવૈયું	

વિગત	પરિશિષ્ટ નંબર	31-3 ના રોજ ચાલું વર્ષ	31-3- ---- ના રોજ પાછલું વર્ષ
મૂડી- દેવા			
મૂડી	1		
અનામત અને વધારો.	2		
થાપણો (ડિપોઝિટો)	3		
ઉછીના નાણાં	4		
અન્ય જવાબદારી અને જોગવાઈઓ	5		
કુલ.			
મિલકતો			
રોકડ અને RBI પાસે સિલક	6		
અન્ય બેંકો પાસે સિલક અને માગ પર કે ટૂંકી નોટિસે મળે એવા નાણાં	7		
રોકાણો	8		
ધિરાણ	9		
કાયમી મિલકતો	10		
અન્ય મિલકતો	11		
કુલ			
સંશિયત દેવા વસુલાત માટે મળેલ હૂંડીઓ			

ફોર્મ – B (નફા – નુકસાન ખાતાનું ફોર્મ)

----- બેંકનું 31 મી માર્ચ ના રોજ પુરા થતાં વર્ષનું નફા- નુકસાન ખાતું

	પરિશિષ્ટ નંબર	31-3 ના રોજ ચાલું વર્ષ	31-3- --- ના રોજ પાછલું વર્ષ
૧. આવક	13 14	✓	✓
કમાયેલ વ્યાજ		✓	✓
અન્ય આવક		✓	✓
કુલ			
૨. ખર્ચા	15 16	✓	✓
ખર્ચેલ વ્યાજ		✓	✓
સંચાલન ખર્ચા જોગવાઈઓ અને આકસ્મિકતાઓ		✓	✓
કુલ			
૩. નફો- નુકસાન		✓	✓
આગળના વર્ષથી ખેંચેલ નફો		✓	✓
કે નુકસાન + ચાલું વર્ષનો નફો (૧-૨)		✓	✓
૪. બાદ :			
ફાળવણી :		✓	✓
કુલ		✓	✓
૧. કાનૂની અનામત ખાતે ફેરબદલી		✓	✓
૨. અન્ય અનામતો ખાતે ફેરબદલી			
૩. સરકાર ખાતે કે સૂચિત ડિવિડન્ડ ખાતે ફેરબદલી			
બાકી પાકાસરવૈયાખાતે લઈ ગયા		X X X X	XXXX

નફા – નુકસાન ખાતાનાં પરિશિષ્ટની યાદી.

પરિશિષ્ટ – 13 કમાયેલ વ્યાજ

	31-3... ના રોજ ચાલું વર્ષ	31-3... ના રોજ પાછલું વર્ષ
1. ધિરાણ / હૂંડીનાં વ્યાજ અને વટાવ + શરૂનું વટાવેલ હૂંડીનું વળતર -- આખરનું વટાવેલ હૂંડીનું વળતર	✓	✓
2. રોકાણ પર આવક	✓	✓
3. RBI પાસેની બાકી તથા અન્ય આંતર બેન્કો પર ભંડોળનું વ્યાજ.	✓	✓
4. અન્ય	✓	✓
કુલ		

પરિશિષ્ટ – 14 અન્ય આવક

	31-3 ના રોજ ચાલું વર્ષ	31-3- --- ના રોજ પાછલું વર્ષ
1. કમિશન, વિનિમય અને દલાલી	✓	
2. જામીનગીર વેચાણ પર નફો – જા.વેચાણ ખોટ	✓	
3. રોકાણોનાં પુનઃ મૂલ્યાંકનનો નફો. -- રોકાણોનો પુનઃ મૂલ્યાંકનની ખોટ ----- -----	✓	
4. મકાન, જમીન અને અન્ય મિલકતો પર નફો બાદ : જમીન- મકાન અને અન્ય મિલકતો પર ખોટ	✓	
5. વિનિમય વ્યવહારમાં નફો બાદ : વિનિમય વ્યવહારોની ખોટ	✓	
6. ભારતમાંથી / ભારત બહારથી પ્રાપ્ત ડિવિડન્ડ સ્વરૂપે	✓	
7. પરચુરણ આવક	✓	
કુલ		

પરિશિષ્ટ - 15 ખર્ચેલ વ્યાજ

	31-3.... ના રોજ પુરા થતાંવર્ષનું (ચાલું વર્ષ)	31-3.....ના રોજ પુરા થતાં વર્ષનું (પાછલું વર્ષ)
1. થાપણોનું વ્યાજ	✓	✓
2. રિઝર્વ બેન્ક / આંતર બેન્કનાં ઉછીના નાણાંનું વ્યાજ	✓	✓
3. અન્ય	✓	✓

પરિશિષ્ટ - 16 સંચાલન ખર્ચાં

	31-3..... ના રોજ પુરા થતાં વર્ષનું (ચાલું વર્ષ)	31-3.....ના રોજ પુરા થતાં વર્ષનું (પાછલું વર્ષ)
1. કર્મચારીઓને ચુકવણી અને જોગવાઈઓ	✓	
2. ભાડું, કરવેરા અને વીજળી	✓	
3. છપામણી અને સ્ટેશનરી	✓	
4. જાહેરાત અને પ્રસિધ્ધિ ખર્ચાં	✓	
5. બેન્કની મિલકતો પર ઘસારો	✓	
6. સંચાલકની ફી, ભથ્થા અને ખર્ચાં	✓	
7. ઓડિટ ફી અને ખર્ચાં (શાખાઓ)	✓	
8. કાનૂની ખર્ચાં	✓	
9. તાર, ટપાલ અને ટેલિફોન ખર્ચાં	✓	
10. સમાર કામ અને નિભાવ ખર્ચાં	✓	
11. વિમાના ખર્ચાં	✓	
12. અન્ય ખર્ચાં	✓	

પરિશિષ્ટ – 1 મૂડી

	31-3... ના રોજ (ચાલુ વર્ષ)	31-3..... ના રોજ (પાછલું વર્ષ)
1. રાષ્ટ્રીય કૃત બેન્કો માટે મૂડી (કેન્દ્ર સરકારની સંપૂર્ણ માલિકીની)	✓	
2. ભારત બહાર નોંધાયેલી બેન્કો માટે (અ) જે તે બેન્કે RBIનાં નિયત કર્યા મુજબ બેન્ક જે શરૂની મૂડી લાવી હોય તે રકમ આ મથાળા હેઠળ દર્શાવવી) (બ) બેન્કિંગ નિયમન ધારો; 1949ની કલમ- 11 (2) હેઠળ RBI પાસે રાખેલી ડિપોઝિટની રકમ	✓	
3. અન્ય બેન્કો		
1. સત્તાવારથાપણ (દરેક ---- રૂ. એવા --- નો એક શેર)	✓	
2. બહાર પાડેલી મૂડી (દરેક ----- રૂ. નો એવા - ----- શેર)	✓	
3. ભરાયેલી મૂડી (દરેક ---- રૂ. નો એવા --- શેર)	✓	
4. મંગાવેલી મૂડી (દરેક ----- રૂ. નો એક એવા ----- શેર)	✓	

પરિશિષ્ટ - ૨ અનામત અને વધારો

વિગત				૩૧-૩ ના રોજ ચાલું વર્ષ			૩૧-૩ ---- ના રોજ પાછલું વર્ષ	
1	કાયદેસરનું અનામત							
	શરૂની બાકી	✓	✓	✓				
	+ વર્ષ દરમ્યાન વધારો	✓	✓	✓				
		X X X X						
	-વર્ષ દરમ્યાન ઘટાડો	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
		X X X X						
2	મૂડી અનામતો :-							
	શરૂની બાકી	✓	✓	✓				
	+ વર્ષ દરમ્યાન વધારો	✓	✓	✓				
		X X X X						
	-વર્ષ દરમ્યાન ઘટાડો	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
		X X X X						
3	શેર પ્રિમિયમ							
	શરૂની બાકી	✓	✓	✓				
	+ વર્ષ દરમ્યાન વધારો	✓	✓	✓				
		X X X X						
	-વર્ષ દરમ્યાન ઘટાડો	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
		X X X X						
4	મહેસુલી અને અનામતો :-							
	શરૂની બાકી	✓	✓	✓				
	+ વર્ષ દરમ્યાન વધારો	✓	✓	✓				
		X X X X						
	-વર્ષ દરમ્યાન ઘટાડો	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
		X X X X						
5	નફા - નુકસાન ખાતાંની બાકી			✓	✓	✓	✓	✓

પરિશિષ્ટ – ૩ થાપણો

વિગત		૩૧-૩----- ના રોજ ચાલું વર્ષ		૩૧-૩----- ના રોજ પાછલું વર્ષ	
(અ)	(૧) માંગ પર ચુકવવાપાત્ર થાપણો (ડિમાન્ડ ડિપોઝિટ) (૧) બેંકો પાસેથી (૨) અન્ય બેંક પાસેથી.	✓	✓	✓	✓
	(૨) બચત થાપણ	✓	✓	✓	✓
	(૩) મુદતી થાપણો (બાંધી મુદતની) (૧) બેન્કો પાસેથી (૨) અન્ય પાસેથી	✓	✓	✓	✓
(બ)	(૧) ભારતમાંથી શાખાઓની થાપણો	✓	✓	✓	✓
	(૨) ભારત બહારની શાખાની થાપણો	✓	✓	✓	✓
		X X X		X X X	

પરિશિષ્ટ – ૪ ઉછીના નાણાં

વિગત		૩૧-૩----- ના રોજ ચાલું વર્ષ	૩૧-૩----- ના રોજ પાછલું વર્ષ
(૧)	ભારતમાં ઉછીનાં નાણાં	✓	✓
	(૧) રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા	✓	✓
	(૨) અન્ય બેંકો	✓	✓
	(૩) અન્ય સંસ્થાઓ અને એજન્સીઓ	✓	✓
(૨)	ભારત બહારના ઉછીના નાણાં કુલ (1+2) ઉપરોક્ત (૧) અને (૨) માં તારણવાળા ના નાણાં	✓	✓
		✓	✓

પરિશિષ્ટ - 5 અન્ય જવાબદારીઓ અને જોગવાઈઓ.

		૩૧-૩----- ના રોજ ચાલું વર્ષ			૩૧-૩----- ના રોજ પાછલું વર્ષ		
(૧)	દેવી હૂંડીઓ	✓	✓	✓	✓	✓	✓
	ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ		✓	✓			
	ટેલિગ્રાફ ટ્રાન્સફર		✓	✓			
	પે ઓર્ડર		✓	✓			
(૨)	આંતર કચેરી હવાલા (ચોખ્ખા)						
(૩)	ચઢેલુ વ્યાજ		✓	✓			
(૪)	અન્ય (જોગવાઈઓ)						
	ટ્રાવેલ્સ ચેક		✓	✓			
	સ્ટાફ સલામતી ડિપોઝિટ		✓	✓			
	માર્જિન ડીપોઝિટ		✓	✓			
	TDS		✓	✓			
	બાકી ખર્ચા		✓	✓			
	પ્રોવિડન્ડ ફંડ		✓	✓			
	નહિ મંગાવેલ ડિવિડન્ડ		✓	✓			
	સૂચિત - ડિવિડન્ડ		✓	✓			
	વટાવેલી હૂંડીનું વળતર		✓	✓			
	રોકાણો પર (ઘસારાની) જોગવાઈ		✓	✓			
	ઘાલખાઘની જોગવાઈ		✓	✓			
	કરવેરાની જોગવાઈ		✓	✓			
			X	X	X	X	X

પરિશિષ્ટ - 6 - રોકડ અને રિઝર્વ બેન્ક પાસે સિલક

		૩૧-૩----- ના રોજ પુરા ચાલું વર્ષ		૩૧-૩----- ના રોજ પાછલું વર્ષ	
1.	હાથ પર રોકડ (વિદેશી ચલણી નોટ સહિત)	✓	✓	✓	✓
2.	રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા પાસે સિલક	✓	✓	✓	✓
	(1) ચાલું ખાતે				
	(2) અન્ય ખાતે				
	કુલ	X	X	X	X

બેન્કિંગની કામગીરી

પરિશિષ્ટ – 7 અન્ય બેન્કો પાસે સિલક અને માગ પર કે ટૂંકી નોટિસે મળે એવા નાણાં

		31-3----- ના રોજ પુરા ચાલું વર્ષ		31-3----- ના રોજ પાછલું વર્ષ		
1	ભારત (i) અન્ય બેન્કો પાસે સિલક (અ) ચાલું ખાતે (બ) અન્ય થાપણ ખાતે	✓	✓	✓	✓	
		✓	✓	✓	✓	
	(ii) માગ પર કે ટૂંકી નોટિસે મળે એવા નાણાં (અ) બેન્કો પાસે (બ) અન્ય સંસ્થાઓ પાસે					
		✓				
		✓				
	કુલ(i અને ii)		X X		X X	
	2	ભારત બહાર : (i)ચાલું ખાતે	✓		✓	
	(ii) અન્ય થાપણ ખાતે	✓		✓		
	(iii) માગ પર કે ટૂંકી નોટિસે મળે એવા નાણાં.	✓		✓		
	કુલ i, ii અને iii	X X X		X X X		
	કુલ	✓	✓	✓		

પરિશિષ્ટ – 8 રોકાણો :

		31-3----- ના રોજ ચાલું વર્ષ		31-3----- ના રોજ પાછલું વર્ષ	
1)	ભારતમાં રોકાણો :				
(i)	સરકારી જામીનગીરીઓમાં	✓	✓	✓	✓
(ii)	અન્ય માન્ય જામીનગીરીઓમાં	✓	✓	✓	✓
(iii)	શેરમાં / સોનુ	✓	✓	✓	✓
(iv)	ડિબેન્યર અને બોન્ડમાં	✓	✓	✓	
(v)	ગૌણ કંપનીઓ અને / અથવા સંયુક્ત સાહસોમાં				
(vi)	અન્યમાં (વિગતો આપવી)	XX X		XX X	

પરિશિષ્ટ – 9 ધિરાણો

		31-3----- ના રોજ ચાલું વર્ષ		31-3----- ના રોજ પાછલું વર્ષ	
(અ)	(1) ખરીદેલ અને વટાવેલી હૂંડીઓ.	✓	✓	✓	✓
	(2) માગ પર ચુકવવાપાત્ર કેશ કેડિટ, ઓવર ડ્રાફ્ટ અને લોન	✓	✓	✓	✓
	(3) મુદતી લોન	✓	✓	✓	✓
	કુલ	XX X		XX X	
(બ)	(1) મુર્ત મિલકતોના તારણ પર	✓	✓	✓	✓
	(2) બેન્કની સરકારની ગેરંટી દ્વારા આવરી લેવાયેલ	✓	✓	✓	✓
	(3) બિન સલામત	✓	✓	✓	✓
	કુલ	XX X		XX X	
(ક)	(i) ભારતમાં ધિરાણ :				
	(1) આગ્રહધારી વિભાગોને.	✓	✓	✓	✓
	(2) જાહેર વિભાગોને	✓	✓	✓	✓
	(3) બેન્કોને	✓	✓	✓	✓
	(4) અન્ય ને.	✓	✓	✓	✓
	કુલ	XX X		XX X	
	(ii) ભારત બહારનાં ધિરાણ :				
	(1) બેન્કો પાસે લેણાં	✓	✓	✓	✓
	(2) અન્ય પાસે લેણાં.	✓	✓	✓	✓
	(અ) ખરીદેલ અને વટાવેલી હૂંડીઓ	✓	✓	✓	✓
	(બ) જૂથ ને આપેલી લોન	✓	✓	✓	✓
	(ક) અન્ય	✓	✓	✓	✓
	કુલ	XX X		XX X	

પરિશિષ્ટ - 10 કાયમી મિલકતો :

			31-3----- ના રોજ ચાલું વર્ષ			31-3----- ના રોજ પાછલું વર્ષ			
મકાન : શરૂની બાકી (મુ. કિ) + વર્ષ દરમ્યાન વધારો	✓	✓							
	✓	✓							
	XX X								
- વર્ષ દરમ્યાન ઘટાડો બાદ : અત્યાર સુધી ઘસારો	✓	✓	✓	✓	✓				
	XX X								
	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		
અન્ય કાયમી મિલકતો:			✓	✓					
(ફર્નિચર એન્ડ ફિક્ચર્સ સહિત)									
પાછલા વર્ષ 31 માર્ચના રોજ મૂળ કિંમત	✓	✓	✓						
+ વર્ષ દરમ્યાન વધારો	✓	✓	✓						
- વર્ષ દરમ્યાન ઘટાડો	✓	✓	✓						
- આજ સુધીનો ઘસારો	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		
કુલ (1) અને (2) બંને									

પરિશિષ્ટ - 11 અન્ય મિલકતો

		31-3----- ના રોજ ચાલું વર્ષ		31-3----- ના રોજ પાછલું વર્ષ	
(1)	આંતર કચેરી હવાલાઓ (ચોખ્ખા)	✓	✓	✓	✓
(2)	ચઢેલું વ્યાજ	✓	✓	✓	✓
(3)	અગાઉ પી ચુકવેલ કર / મુળ સ્થાનેથી કપાયેલ કર	✓	✓	✓	✓
(4)	સ્ટેશનરી અને સ્ટેમ્પ	✓	✓	✓	✓
(5)	દાવા પટે પ્રાપ્ત થયેલ નોન-બેન્કિંગ મિલકતો	✓	✓	✓	✓
		XX X		XX X	
(6)	પરચુરણ મિલકતો				
(7)	દાવા પટે મળેલ મિલકતો, ટિકિટો				
(8)	રબર, સ્ટેમ્પ, નોન- બેન્કિંગ				
(9)	કપાયેલ કર				
(10)	ચાંદી				
		✓	✓	✓	✓

પરિશિષ્ટ – 12 સંશયિત દેવા.

		31-3----- ના રોજ ચાલુ વર્ષ		31-3----- ના રોજ પાછલું વર્ષ	
(1)	બેન્કોએ સ્વિકારેલ ન હોય તેવા દાવા	✓	✓	✓	✓
(2)	અધૂરાં ભરપાઈ રોકાણોની જવાબદારી	✓	✓	✓	✓
(3)	વાયદાના સોદા અંગે જવાબદારી	✓	✓	✓	✓
(4)	સભ્ય ગ્રાહકો વતી ગેરંટી (1) ભારતમાં	✓	✓	✓	✓
	(2) ભારત બહાર	✓	✓	✓	✓
(5)	સ્વિકારેલ, વેચાણ શેરોની લીધેલ જવાબદારી	✓	✓	✓	✓
(6)	અન્ય (બેંક માટે સંભવિત જવાબદારી હોય તે)	✓	✓	✓	✓
		XX X		XX X	

ઉદાહરણ – 1

ઉદાહરણો

ઉદા : 1 નીચે આપેલી વિગતો પરથી XY બેંક લિ.નું 31-3-2020 ના રોજ પુરા થતાં વર્ષનું બેન્કિંગ; કાયદા મુજબ પરિશિષ્ટ- 11 : અન્ય મિલકતો તૈયાર કરો.

વિગત	રૂપિયા
મકાન.	20,00,000
સોનું.	3,00,000
ચાંદી.	1,00,00
આંતર શાખા હવાલા (ઉધાર બાકી)	1,00,000
ફર્નિચર	90,000
દાવા પેટે મળેલ નોન- બેન્કિંગ મિલકતો	2,50,000
સ્ટેશનરી અને સ્ટેમ્પ	10,000
અગાઉથી ચૂકવેલ કરવેરા	15,000
રોકાણો પર ચઢેલ વ્યાજ	25,000
શેર	30,00,000
ડિબેન્યર્સ અને બોન્ડ્ઝ	5,00,000

જવાબ :

ચાંદી	1,00,000
આંતર શાખા હવાલા (ઉધાર બાકી)	1,00,000
દાવા પેટે મળેલ નોન- બેન્કિંગ મિલકતો	2,50,000
સ્ટેશનરી અને સ્ટેમ્પ.	10,000
અગાઉથી ચુકવેલ કરવેરા	15,000
રોકાણો પર ચઢેલ વ્યાજ	25,000
કુલ	5,00,000

જેમાં મકાન, સોનું, ફર્નિચર, શેર, ડિબેન્યર્સ અને બોન્ડ ધ્યાનમાં નહિ લેવાય.

ઉદાહરણ - 2

નીચેની માહિતી પરથી કિખા બેન્ક લિ.નું પરિશિષ્ટ - 16 સંચાલન ખર્ચ તૈયાર કરો.

(1)	પગાર અને ભથ્થાં.	50,225
(2)	ભાડું વેરા અને વીજળી	12,675
(3)	ડાયરેક્ટર ફી.	5,000
(4)	ઓડિટ ફી.	3,000
(5)	પોસ્ટેજ ટેલિફોન ખર્ચ	2,980
(6)	સ્ટેશનરી અને છપામણી	1,020
(7)	લોકરનું ભાડું.	14,000
(8)	ફેરબદલ	6,000

જવાબ : પરિશિષ્ટ - 16 સંચાલન ખર્ચ

પગાર અને ભથ્થા	50,225
ભાડું વેરા અને વીજળી	12,675
ડાયરેક્ટર ફી.	5,000
ઓડિટ ફી	3,000
પોસ્ટેજ ટેલિફોન ખર્ચ	2,980
સ્ટેશનરી અને છપામણી	1,020
કુલ	74,900

ઉદાહરણ : 3

નીચે આપેલી માહિતી ઉપરથી ધી આસ્થા બેન્ક લિમિટેડનું તા.31-3-2020 નાં રોજ પુરા થતાં વર્ષનું “ ફોર્મ -બી ” માં નફા- નુકસાન ખાતું તૈયાર કરો.

બેન્કિંગ કંપનીનાં વાર્ષિક હિસાબોનું વિશ્લેષણ

વિગત	રૂપિયા
ક્રમાયેલ વ્યાજ	16,00,000
સંચાલુન ખર્ચા	5,20,000
અન્ય આવકો	1,60,000
થાપણો	4,00,000
ખર્ચેલ વ્યાજ	6,40,000
જોગવાઈ અને આકસ્મિકતાઓ	2,40,000
ગયા વર્ષની નફા- નુકસાન	
ખાતાંની જમા બાકી	3,20,000

કાયદા મુજબ ઓછોમાં ઓછી જરૂરી રકમ કાનૂની અનામત ખાતે લઈ જવાની છે.

જવાબ :-

31-3-2020 ના રોજ પુરા થતાં વર્ષનું ફોર્મમાં નફા- નુકસાન ખાતું :

વિગત	પરિશિષ્ટ	રૂપિયા
(1)ક્રમાયેલ વ્યાજ	13	16,00,000
(2) અન્ય આવક	14	1,60,000
(અ)		17,60,000
બાદ : ખર્ચો		
(1) ખર્ચેલ વ્યાજ	15	6,40,000
(2) સંચાલુન ખર્ચા	16	5,20,000
(3) જોગવાઈ અને આકસ્મિકતાઓ	-	1,20,000
(બ)		12,80,000
ચાલુ વર્ષનો નફો (અ-બ)		4,80,000
ઉમેરો : ગયા વર્ષની ન X નુ.		3,20,000
ખાતાંની જમા બાકી		8,00,000
બાદ : કાનૂની અનામ ખાતે – ચાલુ વર્ષનાં નફાનાં 20% લેખે (48,00,00 X 20%)		96,000
નફાની બાકી પાકાસરવૈયા લઈ ગયા		7,04,000

બેન્કિંગની કામગીરી

ઉદાહરણ :- 4.

ધી ADC બેંક લિ.ની તા. 31-3-2019 ના રોજની નીચે આપેલી બાકીઓ ઉપરથી નફા-નુકસાન ખાતું (ફોર્મ- B) અને પરિશિષ્ટ- 13 થી 16 તૈયાર કરો.

ક્રમ	બાકી	રૂપિયા
1	શેરમૂડી	30,00,000
2	પગાર અને ભથ્થાં	10,000
3	લોન પર વ્યાજ	4,00,000
4	કમિશન અને દલાલી	15,000
5	ભાડું અને વેરા	7,000
6	ઓડિટ ફી	10,000
7	ઓવરડ્રાફ્ટનું વ્યાજ	1,80,000
8	કેશ- કેડિટનું વ્યાજ	1,50,000
9	બચત ખાતાંનું વ્યાજ	70,000
10	ચાલુ ખાતાંનું વ્યાજ	70,000
11	વટાવેલી હૂંડીનું વળતર (1-4-18)	5,000
12	ન.નુ.ખાતાંની જમા બાકી (1-4-18)	1,50,000
13	પરચુરણ આવક	12,000
14	સેદફ, ડિપોઝિટ વોલ્ટનું ભાડું	26,200
15	પ્રિન્ટિંગ અને સ્ટેશનરી	8,400
16	રોકાણોના વેચાણ નો નફો	24,800
17	કાનૂની ખર્ચાં	15,000
18	ડિરેક્ટર ફી	28,700
19	મિલકત પર ઘસારો	10,800
20	હૂંડી પર મળેલ વટાવ	22,500
21	વીમા પ્રીમિયમ	17,600
22	વહીવટી ખર્ચાંઓ	18,500
23	ફિક્સ ડિપોઝિટનું ઝજ	21,500

❖ વધારાની માહિતી :-

1. તા.31-3-19 ના રોજ વટાવેલ હૂંડીના વળતરની બાકી 700
2. ઘાલખાઘ માટે રૂ. 8,000 અને કરવેરા માટે રૂ. 40,000ની જોગવાઈ કરવાની છે.
3. સુચિત ડિવિડન્ડ 10% છે.
4. કાયદા મુજબ જરૂરી રકમનું કાનૂની અનામત રાખવાનું છે.

જવાબ :-

ધી ADC બેંક લિ.નું તા. 31-3-2019 ના રોજ પુરા થતાં વર્ષનું નફા નુકસાન ખાતું- ફોર્મ-B

	પરિશિષ્ટ નં.	રૂપિયા
આવક :		
કમાયેલ વ્યાજ	13	7,50,500
અન્ય આવક	14	78,000
બાદ :		8,28,500
ખર્ચા : ચુકવેલ વ્યાજ	15	1,61,500
સંચાલન ખર્ચા.	16	1,26,000
જોગવાઈ અને આકસ્મિકતાઓ	-	18,000
		3,35,500
ચાલું વર્ષનો નફો		4,93,000
+ શરૂનું બાકી		1,50,000
બાદ : ફાળવણી		6,43,000
કાનૂની અનામત ખાતે(643000 X 20%)		1,28,600
સૂચિત ડિવિડન્ડ (30,00,000 X 10%)		3,00,000
બાકી પા X સ. માં લઈ ગયા.		2,14,400

પરિશિષ્ટ – 13 કમાયેલ વ્યાજ

(1)	લોનનું વ્યાજ	4,00,000
(2)	રોવર ડ્રાફ્ટનું વ્યાજ	1,80,000
(3)	કેશ કેડિટનું વ્યાજ	1,50,000
(4)	હૂંડી પર મળેલ વ્યાજ	--

બેન્કિંગની કામગીરી

વટાવેલી હૂંડીનું વળતર (શરૂની બાકી)	5,000	
રોકાણોનું મળેલ વ્યાજ / વટાવ	22, 500	
	7, 57, 500	
બાદ : વટાવેલી હૂંડી પર વળતર (આખરનું)	7,000	

પરિશિષ્ટ – 14 અન્ય આવક

કમિશન અને દલાલી	15,000
સેઈફ ડિપોઝિટ વોલ્ટનું ભાડું	26, 200
પરચુરણ આવક	12,000
રોકાણોના વેચાણ નફો	24,800
	78,000

પરિશિષ્ટ – 15 ચુકવેલ વ્યાજ

બાંધી મુદત થાપણોનું વ્યાજ	21,500
બચત ખાતાંનું વ્યાજ	70,000
ચાલુ ખાતાંનું વ્યાજ	70,000
	1,61,500

પરિશિષ્ટ – 16 સંચાલન ખર્ચા

પગાર અને ભથ્થાં	10,000
ભાડું અને વેરા	7,000
ઓડિટ ફી	10,000
પ્રિન્ટિંગ અને સ્ટેશનરી	8,400
કાનૂની ખર્ચા	15,000
ડિરેક્ટર ફી	28,700
મિલકત પર ઘસારો	10,800
વીમા પ્રીમિયમ	17,600
વહીવટી ખર્ચા.	18, 500
	1, 26,000

નોંધ : 1 જોગવાઈ અને આકસ્મિકતા

ઘાલખાદ્ય	8,000
+ કરવેરા જોગવાઈ	<u>40,000</u>
	48,000

ઉદાહરણ :5 :

વિજય બેંક લિ. ના ચોપડામાં 31-3-2017ની નીચે મુજબ બાકી હતી. બેન્કિંગ કાયદા મુજબ 31-3-2017 ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષ માટે ફોર્મ- B(ન.નુ ખાતાંનું ફોર્મ) અને પરિશિષ્ટ 13 થી 16 તૈયાર કરો.

ક્રમ	વિગત	(કરોડમાં) રકમ (રૂ.)
1	શેર મૂડી	1,000
2	પગાર અને ભથ્થાં	500
3	લોન પર વ્યાજ	2,500
4	ડિમાન્ડ ડિપોઝિટ પર વ્યાજ	2,085
5	ડિપોઝિટ	10,000
6	કમિશન અને દલાલી	200
7	સેફ ડિપોઝિટ વોલ્ટનું ભાડું	125
8	ભાડું અને વીજળી	100
9	પ્રિન્ટિંગ અને સ્ટેશનરી	60
10	ઓવર ડ્રાફ્ટ પર વ્યાજ	600
11	ટપાલ અને ટેલિફોન	20
12	કેશ કેડિટ પર વ્યાજ	300
13	ધિરાણ	9,000
14	ફિક્સ ડિપોઝિટ (મુદતી થાપણ) પર વ્યાજ	1,600
15	મિલકતો પર ઘસારો	200
16	મિલકતોના વેચાણ પર નફો	105
17	રોકાણ પર વ્યાજ	1,200
18	રોકાણોના વેચાણ પર ખોટ	5
19	ડિરેક્ટરની ફી	20
20	હૂંડી પર મળેલ વટાવ	500
21	ઓડિટ ફી	10
22	કાનૂની ખર્ચ	30

બેન્કિંગની કામગીરી

23	વીમા પ્રીમિયમ	50
24	આંતર બેન્ક ઋણ પર વ્યાજ	95
25	આંતર બેન્ક ભંડોળ પર વ્યાજ	10
26	વટાવેલી હૂંડી પર વળતર (1-4-16)	5
27	સમારકામ ખર્ચ	80
28	પરચુરણ આવકો	155
29	પરચુરણ ખર્ચ	200
30	કાનૂની અનામત	500
31	ન.નુ ખાતું (1-4-16)	50

1. 31-3-17 ના રોજ વટાવેલી હૂંડી પર વળતર રૂ. 15 કરોડ હતું.
2. શકમંદ લેણ માટે રૂ. 80 કરોડ અને કરવેરા માટે 100 રૂ. કરોડ જે કાયદા મુજબ જરૂરી રકમ કાનૂની અનામત ખાતે લઈ જાઓ.

જવાબ :

વિજય બેન્ક લિ.નું 31-3-2017 ના રોજ પુરા થતા વર્ષ નું

નફા – નુકસાન ખાતું

(કરોડા રૂપિયા)

વિગત	પરિશિષ્ટ	રૂપિયા
આવક		
કમાયેલ વ્યાજ	13	5,100
અન્ય આવક	14	580
કુલ (અ)		5,680
બાદ : ખર્ચ ચુકવેલ વ્યાજ	15	3,780
સંચાલન ખર્ચ	16	1,270
જોગવાઈ અને આકસ્મિકતાઓ	-	180
કુલ (બ)		5,230
ચાલું વર્ષનો નફો / નુકસાન		450
+ નફાની શરૂની બાકી		50
બાદ :		500
ફાળવણી :		
કાનૂની અનામત ખાતે લઈ ગયા (રૂ.450 કરોડ નાં 20%)		90
પા X સ. ખાતે બાકી આગળ લઈ ગયા		410

પરિશિષ્ટ – 13 કમાયેલ વ્યાજ

વિગત	રૂપિયા	રૂપિયા
લોન પર વ્યાજ		2,500
ઓવરડ્રાફ્ટ પર વ્યાજ		600
કેશ ક્રેડિટ પર વ્યાજ		300
રોકાણો પર વ્યાજ		1,200
વટાવેલી હૂંડીનું વળતર	500	
ઉમેરો : વટાવેલી હૂંડીનું વળતર (શરૂની બાકી)	05	
બાદ : વટાવેલી હૂંડીનું વળતર (આખર બાકી)	15	490
આંતર બેંક ભંડોળ પર વ્યાજ		10
		5,100

પરિશિષ્ટ – 14 અન્ય આવક

વિગત	રૂપિયા	રૂપિયા
કમિશન અને દલાલી		200
સેફ ડિપોઝિટ વોલ્ટનું ભાડું.		125
મિલકત વેચાણ પર નફો.		105
રોકાણોના વેચાણ પર ખોટ		(5)
પરચુરણ આવક		155
		580

પરિશિષ્ટ – 15 ખર્ચેલ વ્યાજ

ડિમાન્ડ ડિપોઝિટ પર વ્યાજ		2,085
બાંધી મુદતની થાપણ પર વ્યાજ		1,600
આંતર બેન્ક ઋણ પર વ્યાજ		95
		3,780

બેન્કિંગની કામગીરી

સંચાલન ખર્ચા.

વિગત	રૂપિયા	રૂપિયા
પગાર અને ભથ્થા		500
ભાડુંને વીજળી		100
પ્રિન્ટિંગ અને સ્ટેશનરી		60
પોસ્ટેજ અને ટેલિફોન		20
મિલકત પર ઘસારો		200
ડિરેક્ટર્સની ફી		20
ઓડિટ ફી		10
કાયદાકીય ખર્ચા		30
વીમા પ્રિમિયમ		50
સમારકામ ખર્ચા		80
પરચુરણ ખર્ચા		200
		1,270

નોંધ : 1 ગણતરી.

જોગવાઈ અને આકસ્મિકતાઓ :

શંકમદ લેણા જોગવાઈ 80 રૂ.

કરવેરા જોગવાઈ 100 રૂ.

રૂ. 180 કરોડ

ઉદાહરણ :- 6

તા. 31-3-20 ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષની નીચેની માહિતી પરથી હતી જેનું બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ પ્રમાણે ન.નુંખાતું ફોર્મ “ B ” તૈયાર કરો.

વિગત	રકમ
વટાવ અને વ્યાજ	2,63,000
રોકાણોની આવક	1,15,000
રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા પાસેની બાકી પર વ્યાજ	2,37,000
કમિશન અને દલાલી	1,77,500
રોકાણ વેચાણ નો નફો	57,500

બેન્કિંગ કંપનીનાં વાર્ષિક હિસાબોનું વિશ્લેષણ

ડિપોઝિટ પર વ્યાજ	94,500
રિઝર્વ બેન્ક ના ઋણનું વ્યાજ	35,500
કર્મચારીઓ નો પગારભથ્થા	78,000
ભાડું – વેરા અને વીજળી	15,000
સ્ટેશનરી અને છપામણી	10,000
જાહેરાત અને પ્રસિદ્ધિ	7,000
ઘસારો	20,000
ડિરેક્ટર ફી	15,000
ઓડિટ ફી	4,000
કાનૂની ખર્ચા	2,500
તાર- ટપાલ ટેલિફોન ખર્ચા	5,000
વીમો	5,500
સમારકામ અને નિભાવ ખર્ચા	3,000

વધારાની વિગતો :

- નીચેની વિગતોની જોગવાઈઓ કરવાની છે.

કરવેરાની જોગવાઈ	32,000
શકમંદ લેણાની જોગવાઈ	6,000
વટાવેલી હૂંડીના વળતર	17,000

- નફામાંથી નીચે પ્રમાણે ફાળવણી કરવાની છે.

કાયદેસરના અનામત ખાતે 20% (20%)

મહેસૂલી અનામત ખાતું 5%

હની બેન્ક લિ.નું 31-3-2020 ના રોજ પુરા થતાં વર્ષનું ફોર્મ-બી નફા – નુકસાન ખાતું.

વિગત	પરિશિષ્ટ	રકમ
આવકો :		
કમાયેલ વ્યાજ	13	6,15,000
અન્ય આવકો	14	2,35,000
કુલ (A)		8,50,000
બાદ : ખર્ચા, ખર્ચેલ વ્યાજ	15	1,30,000
સંચાલન ખર્ચા	16	1,65,000

બેન્કિંગની કામગીરી

જોગવાઈ અને આકસ્મિકતા (નોંધ-1)	-	55,000
કુલ (B)		3,50,000
ફાળવણી : ચાલું વર્ષનો નફો (A-B)		5,00,000
કાનૂની અનામત ખાતે(5,00,000 નો 20%)		1,00,000
મહેસુલી અનામત ખાતે(5,00,000 X5%)		25,000
બાકી (૦ પાકાસરવૈયામાં લઈ ગયા)		3,75,000

ગણતરી (નોંધ -1)

જોગવાઈ અને આકસ્મિકતાઓ :-

કરવેરા જોગવાઈ	32,000
+ શકમદ લેણા જોગવાઈ	6,000
+ વટાવેલી હૂંડી પર વળતર	<u>17,000</u>
	55,000 રૂ.

પરિશિષ્ટ – 13 કમાયેલ વ્યાજ

વિગત	રૂ.
વ્યાજ - વટાવ	2,63,000
રોકાણોની આવક	1,15,000
રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા પાસે બાકી પર વ્યાજ	2,37,000
કુલ	6,15,000

પરિશિષ્ટ – 14 અન્ય આવકો

વિગત	રૂ.
કમિશન અને દલાલી	1,77,500
રોકાણ વેચાણ નફો	57,500
કુલ	2,35,000

પરિશિષ્ટ – 15

ખર્ચેલ વ્યાજ

વિગત	રૂ.
ડિપોઝિટ પર વ્યાજ	94,500
RBI નો ઋણ પર વ્યાજ	35,500
કુલ	1,30,000

પરિશિષ્ટ – 16

સંચાલન ખર્ચાં.

વિગત	રૂ.
કર્મચારી – પગાર ભથ્થાં	78,000
ભાડું વેરા – વીજળી	15,000
સ્ટેશનરી છપામણી	10,000
જાહેરાત - પ્રસિદ્ધિ	7,000
ઘસારો	20,000
ડિરેક્ટર ફી	15,000
ઓડિટ ફી	4,000
કાનૂની ખર્ચાં	2,500
તાર – ટપાલ ટેલિફોન ખર્ચાં	5,000
વીમો	5,500
સમારકામ નિભાવ ખર્ચાં	3,000
કુલ	1,65,000

ઉદાહરણ - 7

MS બેન્ક ઓફ મહારાષ્ટ્રનું 31-3-2020 ના રોજનું પાકું સરવૈયા જરૂરી પરિશિષ્ટોને આધારે બનાવીને તૈયાર કરો. (કરોડમાં)

વિગત	રૂ. (હજારમાં)	રૂ. (હજારમાં)
શેરમૂડી		19,000
(19 લાખ શેર દરેક રૂ. 10 નો) કાયદેસરનું અનામ		23,000
ચો. નફો (ફાળવણી પહેલાનો)		15,000
ન. નુ ખાતું (શરૂઆતની બાકી)		42,000
કાયમી થાપણો		52,000
બચત ખાતાંની થાપણો		45,000
ચાલું ખાતાં	2,800	52,000
અન્ય બેન્કો પાસેથી ઉછીના લીધેલાંનાણાં	-	12,000

બેન્કિંગની કામગીરી

દેવીહૂંડીઓ	-	10
કેશ કેડિટ	81,200	
હાથ પરની રોકડ સિલક	16,000	
રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા પાસે રોકડ	3,800	
અન્ય બેન્કોમાં રોકડ	15,000	
બાંધી મુદતે મળે તેવા નાણાં	21,000	
સોનુ	6,000	
સરકારી જામીનગીરીઓ	11,000	
મકાનો	16,000	
ફર્નિચર	7,210	
મુદતી ધિરાણ	80,000	
	2,60,010	2,60,010

1. ધિરાણ ઉપર શકમંદ ધિરાણ માટે
 - દૂબત ધિરાણ રૂ. 8,00,000 ના 100% પ્રમાણે.
 - સબસ્ટાન્ડર્ડ ધિરાણ રૂ. 2,00,000 ના 10% પ્રમાણે.
2. કરવેરા અંગેની જોગવાઈ રૂ. 2,50,000
3. કાયદેસરનું અનામત કાયદાની જરૂરિયાત પ્રમાણે.

બેન્ક ઓફ કેરેલા લિ.નું તા.31-3-2020 ના રોજનું પાકું સરવૈયું.

મૂડી અને દેવા	પરિશિષ્ટ	રૂ.
શેરમૂડી	1	1,90,00,000
અનામત અને વધારો	2	7,37,50,000
થાપણો	3	14,90,00,00
ઉછીના લીધેલાં નાણાં	4	1,20,00,000
અન્ય જવાબદારીઓ અને જોગવાઈએ	5	12,60,000
કુલ		26,00,10,000
મિલકત		
રોકડ અને રિઝર્વ બેંક પાસે સિલક	6	1,98,00,000
અન્ય બેન્કો પાસે સિલક	7	3,60,00,000
રોકાણો	8	1,70,00,000
ધિરાણો	9	1,64,00,000
કાયમી મિલકતો	10	2,32,10,000
અન્ય મિલકતો	11	-
કુલ		26,00,10,00

નોંધ - 1

ગણતરી :

શકમદ લેણાં (ઘાલખાદ)ની જોગવાઈ.

ડુબત નિધિ (8,00,000 X 100%)	8,00,000
સબ સ્ટાન્ડર્ડ ધિરાણ (20,00,000 નાં 10%)	<u>2,00,000</u>
	10,00,000

જે નફામાંથી બાદ થશે

નોંધ - 2 નફાની આખર બાકી

■ ચોખ્ખો નફો (ફાળવણી પહેલાનો)	1,50,00,000
બાદ : નોંધ- 1 મુજબ -	
શકમદ લેણાં (ઘાલખાદ)ની જોગવાઈ	
+ સબ સ્ટાન્ડર્ડ ધિરાણની જોગવાઈ	10,00,000
કરવેરા જોગવાઈ	<u>2,50,000</u>
	1,37,50,000
+ નફા-નુકસાનની શરૂની બાકી	<u>4,20,00,000</u>
	5,57,50,000

પરિશિષ્ટ -1 શેરમૂડી

શેરમૂડી	1,90,00,000
	1,90,00,000

પરિશિષ્ટ -2 અનામત અને વધારો

કાયદેસરનું અનામત	2,30,00,000	2,30,00,000
+ વધારો		5,57,50,000
		7,87,50,000

પરિશિષ્ટ -3 થાપણો

કાયમી થાપણો	5,20,00,000
બચત ખાતાંની થાપણો	4,50,00,000
ચાલુ ખાતાંની થાપણો	5,20,00,000
	14,90,00,000

પરિશિષ્ટ - 4 ઉછીના નાણાં

અન્ય બેંકો પાસેથી ઉછીના લીધેલા નાણાં	1,20,00,000
	1,20,00,000

પરિશિષ્ટ -5 અન્ય જવાબદારીઓ અને જોગવાઈઓ.

દેવી હૂંડી આંતર કચેરી હવાલાઓ અન્ય (જોગવાઈઓ સહિત)	10,000
કરવેરા	2,50,000
શકમંદ લેણા જોગવાઈ	10,00,000
	12,60,000

પરિશિષ્ટ - 6 રોકડ અને રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા પાસે સિલક

હાથ પર રોકડ સિલક	1,60,00,000
રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા પાસે રોકડ	38,00,000
	1,98,00,000

પરિશિષ્ટ -7 અન્ય બેન્કો પાસે સિલક

અન્ય બેન્કોમાં રોકડ	1,50,00,000
માગી મુદતે મળે તેવાં નાણાં	2,10,00,000
	3,60,00,000

પરિશિષ્ટ -8 રોકાણો

સરકારી જામીનગીરીઓ	1,10,00,000
શેર	60,00,000
સોનું	
	1,70,00,000

પરિશિષ્ટ -9 ધિરાણો:

ખરીદેલ અને વટાવેલ હૂંડી	-
કેશ કેડિટ ઓવર ડ્રાફ્ટ અને મુદતી લોન (28,00,000 + 8,12,00,000 + 8,00,000,00)	16,40,00,000
	16,40,00,000

પરિશિષ્ટ -10 કાયમી મિલકતો

મકાનો	1,60,00,000
ફર્નિચર	72,10,000
	2,32,10,000

પરિશિષ્ટ -11 અન્ય મિલકતો

વિગતો નથી	-
-----------	---

ઉદાહરણ :- 8

C.A. (Inter) 1

નીચે આપેલી માહિતી પરથી આંતરરાષ્ટ્રીય બેન્ક લિમિટેડનું તા.31-03-2020 ના રોજ પુરા થતા વર્ષનું નફા- નુકસાનનું ખાતું અને તેજ તારીખનું પાર્કુ સરવૈયું જરૂરી પરિશિષ્ટ દર્શાવી તૈયાર કરો. (લાખ રૂ.)

વિગત	ઉધાર રૂ.	જમા રૂ.
શેરમૂડી (દરેક રૂ.10 નો એક એવા 19,80,000 શેર)	-	198.00
કાનૂની અનામત	-	231.00
ફાળવણી કર્યા પહેલાંનો નફો		150.00
નફા - નુકસાન ખાતું		412.00
બાંધી મુદતની થાપણો		517.00
બચત ખાતાંની થાપણો		450.00

બેન્કિંગની કામગીરી

ચાલું ખાતું	28.00	520.12
દેવીહૂંડીઓ	-	0.10
કેશ કેડિટ	812.10	-
બીજી બેન્ક પાસેથી ઉછીના લીધેલાંનાણાં	-	110.00
હાથ પર રોકડ	160.15	-
રિઝર્વ બેંક પાસે સિલક	37,88	-
બીજી બેન્કો પાસે સિલક	155.87	-
ટૂંકી મુદતે નોટિસ મળે તેવા નાણાં	210.12	-
સોનુ	55.23	
સરકારી જમીનગીરીમાં રોકાણ	110.17	
મકાનો	155.70	
ફર્નિચર	70.12	
મુદતી લોન	792.88	
કુલ	2588.22	2588.22

<u>વધારાની માહિતી</u>
વસુલાત માટેની હૂંડીઓ 18,10,000
સ્વીકારેલી, વેચાણશર અને અન્ય જવાબદારીઓ 14,12,000
બેન્ક સામેના દાવાઓ જેનાં દેવા તરીકે સ્વીકાર થયો નથી. 55,000
મકાન પર ઘસારો 1,10,000
ફર્નિચર પર ઘસારો. 78,000

આંતરરાષ્ટ્રીય બેન્ક લિમિટેડનું તા. 31-03-2020 ના રોજનું પાકું સરવૈયું

મૂડી અને દેવા	પરિશિષ્ટ	રૂપિયા
શેરમૂડી	1	198.00
અનામત અને વધારો	2	793.00
થાપણો	3	1487.12
ઉછીના લીધેલાંનાણાં	4	110.00
અન્ય જવાબદારીઓ અને જોગવાઈઓ	5	0.10
કુલ		2588.22
મિલકતો.		
રોકડ અને રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા પાસે સિલક	6	204.46

બેન્કિંગ કંપનીનાં વાર્ષિક હિસાબોનું વિશ્લેષણ

અન્ય બેન્કો પાસે સિલક અને માંગ પર કે ટૂંકી નોટિસ મળે એવા નાણાં.	7	359.26
રોકાણો	8	165.40
ધિરાણ	9	1632.98
કાયમી મિલકતો	10	225.82
અન્ય મિલકતો	11	-
કુલ		25.88
સંશયિત દેવા	-	14.67
વસૂલાત માટેની ડુંડીઓ	12	18.10

પરિશિષ્ટ - 1 શેરમૂડી (રૂ. લાખ)

ભરપાઈ થયેલી મૂડી	198.00
રૂ.10 નો એક એવા 19,80,000 શેર	
	198.00

પરિશિષ્ટ - 2 અનામત અને વધારો

(1) કાયદા મુજબ અનામત		
શરૂની બાકી	231.00	261.00
+ વર્ષ દરમ્યાન વધારો	30.00	532.00
	-----	-----
નફા-નુકસાન ખાતાંની બાકી		793.00

પરિશિષ્ટ - 6 રોકડ અને રિઝર્વ બેન્ક પાસે સિલક

(1) હાથ પર રોકડ	160.15
(2) રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા પાસે સિલક ચાલું ખાતે	44.61

	204.76

પરિશિષ્ટ - 7

અન્ય બેન્કો પાસે સિલક અને માંગ પર કે ટૂંકી નોટિસ મળે એવા નાણાં

(1) અન્ય બેન્કો પાસે સિલક - ચાલું ખાતે	149.14
(2) માંગ પર કે ટૂંકી નોટિસ મળે એવા નાણાં	210.12

	359.26

પરિશિષ્ટ - 8

રોકાણો

ભારતમાં રોકાણો : સરકારી જમીનગીરીઓમાં	110.17
અન્ય : સોનુ	55.23

	165.40

પરિશિષ્ટ - 9

ધિરાણો

(અ) (1) ખરીદેલ અને વટાવેલી હૂંડી.	840.10
(2) મુદતી લોન	792.88
(અ) (1)મૂર્ત મિલકતોના તારણ પર	1152.53
(2)બેન્કની કે સરકારની ગેરેંટી દ્વારા આવરી લેવાયેલ	386.94
(3) બિન સલામત	84.01

	1632.98

પરિશિષ્ટ - 10

કાયમી મિલકતો

(1)મકાનો : મૂળ કિંમતે	156.80
બાદ : આજ સુધીનો ઘસારો	1.10
(2)અન્ય કાયમી મિલકતો :	
ફર્નિચર	70.90
બાદ : આજ સુધીનો ઘસારો	0.78
કુલ (1+2)	225.82

પરિશિષ્ટ - 11 અન્ય મિલકતો નથી. કારણ કે વિગત.

પરિશિષ્ટ - 12

સંશયિત દેવા

(1) બેન્ક સામેના દાવાઓ, જેના દેવા તરીકે સ્વીકાર થયો નથી.	0.55
(2) સ્વીકાર, વેચાણ શેરો અને અન્ય જવાબદારીઓ	14.12

	14.67

સ્વાધ્યાય

અ/ સૈદ્ધાંતિક

- (1) બેન્કો સામાન્ય રીતે હિસાબના કયા ચોપડાઓ શબ્દ છે ?
- (2) બેન્કિંગ કાયદા 1949 ના હેઠળ નફા-નુકસાન ખાતું (ફોર્મ-બી) અને પાકાસરવૈયાના નવા સુધારેલાં ફોર્મના નમૂના આપો.
- (3) રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાની સૂચના મુજબ નુકસાન સામે જોગવાઈ કરવાના હેતુથી મિલકતની કામગીરીને આધારે બેન્ક ધિરાણનું વર્ગીકરણ કરો.
- (4) બેન્કની વ્યાખ્યા RBIACT મુજબ સમજાવો.
- (5) બેન્ક કાર્યો જણાવો.
- (6) બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ 1949ની જોગવાઈઓ સમજાવો.
- (7) બેન્કિંગ હિસાબોની મુખ્ય લક્ષણો સમજાવો.
- (8) બેન્કના હિસાબો માટે કયા કયા ચોપડાઓ દર્શાવવા.
- (9) બેન્કિંગના હિસાબી ચોપડા મુજબ “ આવકનું સંપાદન ” સમજાવો.
- (10) બેન્કિંગના કાયદામાં NPA કોને કહેવાય.

(બ) હેતુલક્ષી પ્રશ્નો :-

- (1) એક બેન્કની વસુલ આવેલ થાપણ રૂ.6,00,000 છે. કાયદેસરના અનામત ભંડોળની બાકી રૂ.2,50,000 ; પ્રાથમિક ખર્ચા અને બાંધધરી કમિશનની બાકી અનુક્રમે રૂ.30,000 અને રૂ.18,000 છે. જો ચાલું વર્ષે બેન્કનો નફો રૂ.1,50,000 થયો હોય તો બેન્ક વધુમાં વધુ -----
 (A) 25% ડિવિડન્ડ આપી શકશે
 (B) 20% ડિવિડન્ડ આપી શકશે
 (C) 17% ડિવિડન્ડ આપી શકશે
 (D) 12% ડિવિડન્ડ આપી શકશે.
- (2) બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ પ્રમાણે દર વર્ષે બેન્ક પોતાના નફામાંથી જેટલી રકમ અનામત ખાતે લઈ જવી જોઈએ.
 (A) 10% (B) 20%
 (C) 15% (D) 5%
- (3) વટાવેલી હૂંડીઓના વળતરના શરૂઆતની રકમ
 (A) જમા બાકી (B) ઉધાર બાકી હોય
 (C) જમા કે ઉધાર હોઈ શકે (D) ઉપર ત્રણેયમાંથી એકપણ નહીં.
- (4) બેન્કિંગ કાયદા મુજબ ધિરાણના વર્ગીકરણમાં સમાવેશ થતો નથી.
 (A) સ્ટાન્ડર્ડ મિલકતો (B) સબ સ્ટાન્ડર્ડ મિલકતો
 (C) ગીરવી મિલકતો (D) ગુમાવેલ મિલકતો

બેન્કિંગની કામગીરી

- (5) જાહેર હિતમાં રિઝર્વ બેંકે સૂચવેલા સ્પેશિયલ ઓડિટ અંગેનો ખર્ચ કોને ભોગવવાનો હોય છે ?
- (A) રિઝર્વ બેંક (B) બેન્કિંગ કંપનીએ
(C) ભારત સરકારે (D) CBIસેન્ટ્રલ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાએ.
- (6) બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ 1949ની જોગવાઈ પ્રમાણે બેન્કે નોન- બેન્કિંગ મિલકતોનો નિકાલ પ્રાપ્તિ પછીના કેટલા વર્ષમાં કરવો પડશે ?
- (A) 3 વર્ષ (B) 5વર્ષ
(C) 7 વર્ષ (D) 10 વર્ષ
- (7) ભારત બહાર નોંધાયેલી બેન્કિંગ કંપની મુંબઈ કે કલકત્તામાં ધંધો કરતી હોય તો ઓછામાં ઓછી શેર મૂડી કેટલી જરૂરી છે ?
- (A) રૂ. 5લાખ (B) રૂ. 10 લાખ
(C) રૂ. 15 લાખ (D) રૂ. 20 લાખ
- (8) પ્રવાહિતનાં ધોરણો અંગે બેન્કિંગ કાયદાની કઈ કલમમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે ?
- (A) કલમ-24 (B) કલમ- 18
(C) કલમ- 14 (D) એકેય નહિ
- (9) બેંકના હિસાબો માટે અને ઓડિટ માટે બેન્કિંગ કાયદાની કઈ કલમમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે ?
- (A) કલમ- 21 થી 34 (B) કલમ- 25 થી 29
(C) કલમ- 18 થી 24 (D) એકેય નહિ
- (10) ભારતમાં નોન- પરફોર્મિંગ મિલકત (NPA)ની સમય મર્યાદા કેટલી છે ?
- (A) 180દિવસ (B) 45 દિવસ
(C) 90 દિવસ (D) એકેય નહિ
- (11) નોન- પરફોર્મિંગ મિલકતોનાં મુખ્યત્વે કેટલા ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે.
- (A) 4 (B) 3
(C) 2 (D) 6
- (12) બિન- ઉપજાઉ મિલકતો બેંકના ચોપડે કયા ખાતે લઈ જવાય છે ?
- (A) વ્યાજ ખાતે (B) નફા-નુકસાન ખાતે
(C) વ્યાજ – ઉપલક ખાતે (D) એકેય નહિ
- (13) બિન ઉપજાઉ મિલકતો નીચેમાંથી કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે ?
- (A) મુદતી લોન
(B) કેશ કેડિટ – ઓવર ડ્રાફ્ટ
(C) ખરીદેલ અને વટાવેલા હૂંડીઓ
(D) ઉપરોક્ત બધાજ.

- (14) નોન બેન્કિંગ મિલકતોનો ઉલ્લેખ બેન્કિંગ કાયદાની કઈ કલમમાં ઉલ્લેખ થાય છે ?
- (A) કલમ- 9 (B) કલમ- 10
(C) કલમ- 11 (D) કલમ- 20
- (15) બેન્કિંગ કાયદાની કલમ- 20 માં નીચેનામાંથી કઈ બાબતોનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે ?
- (A) બેન્કિંગ કાયદાનો પરવાનો
(B) અનામત ભંડોળ
(C) લોન – ધિરાણ પર નિયંત્રણ
(D) એકેચ નહિ.
- (16) બેન્કિંગ કંપનીને વેપાર પર પ્રતિબંધ અંગે બેન્કિંગ કંપનીની કઈ કલમમાં ઉલ્લેખ જોવા મળે છે ?
- (A) કલમ- 5 (B) કલમ- 6
(C) કલમ- 8 (D) કલમ- 7
- (17) બેન્કિંગ ધંધા માટે પરવાના અંગે બેન્કિંગ ધારા- 1949 માં કઈ કલમ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.
- (A) કલમ- 22 (B) કલમ- 24
(C) કલમ- 2 (D) કલમ- 26
- (18) બેન્કિંગ કંપનીનાં શેર હોલ્ડર્સને બેન્કિંગ કંપનીના કુલ મતનાં-----% થી વધુ મત આપવાનો અધિકાર નથી.
- (A) 1% (B) 2%
(C) 2% (D) 5%
- (19) બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટની ----- કલમમાં બેન્કિંગનો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે.
- (A) 5(B) (B) 6(B)
(C) 7(B) (D) 4(B)
- (20) RBI Act 1934 માં બેન્કોને કેટલા ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે.
- (A) 2 (B) 3
(C) 4 (D) 6
- (21) બેન્કના ચોપડામાં, નીચેનામાંથી એકનો સમાવેશ મુખ્ય ચોપડામાં સમાવેશ થાય છે.
- (A) હૂંડી રજીસ્ટર (B) રોકડ મેળ
(C) ગેરેંટરનું રજીસ્ટર (D) નફા-નુકસાન ખાતાવહી
- (22) બેન્કનાં ચોપડામાં ગૌણ ચોપડામાં સમાવેશ થાય છે.
- (A) વ્યક્તિગત ખાતાવહી (B) રોકાણ ખાતાવહી
(C) મુખ્ય રોકડ મેળ (D) (A) અને (B) બંને

બેન્કિંગની કામગીરી

- (23) સામાન્ય ખાતાવહીમાં મુખ્યત્વે કયા ખાતાનો સમાવેશ થાય છે.
(A) વ્યક્તિઓનાખાતાં (B) ઉપજ ખર્ચખાતાં
(C) માલ મિલકતના ખાતાં (D) ઉપરોક્ત બધાજ.
- (24) બેન્કિંગ કંપનીઓનાં કેટલા ટકા અનામત ફાળવ્યા બાદ જ ડિવિડન્ડ જાહેર કરી શકે ?
(A) 20% (B) 30%
(C) 40% (D) 50%
- (25) નીચેનામાંથી કયું વિધાન સાચુ છે.
(A) ભારતમાં ધંધા કરતી બેન્કિંગ કંપનીની સત્તાવાર શેરમૂડી કરતાં ભરપાઈ મૂડી શેર મૂડી અડધી હોવી જોઈએ.
(B) ભારતમાં ધંધા કરતી બેન્કિંગ કંપનીની ભરપાઈ શેર મૂડી કરતા તેની વસુલ આવેલી શેરમૂડી અડધી હોવી જોઈએ.
(C) બેન્કિંગ કંપનીમાં ઈકિવટી શેર બહાર પાડી શકાશે.
(D) ઉપરોક્ત બધાજ.

જવાબો

(1)	D	(6)	C	(11)	A	(16)	C	(21)	D
(2)	B	(7)	D	(12)	C	(17)	A	(22)	D
(3)	A	(8)	A	(13)	D	(18)	A	(23)	D
(4)	C	(9)	A	(14)	A	(19)	A	(24)	A
(5)	B	(10)	A	(15)	C	(20)	A	(25)	D

C વ્યવહારિક

- (1) નીચેની માહિતી પરથી PQR બેન્ક લિ.નું 31-03-2020 ના રોજ થતાં વર્ષ માટે બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ પ્રમાણેનું ફોર્મ “ B” નફા-નુકસાન ખાતું તૈયાર કરો.

કમાયેલ વ્યાજ	24,52,000
અન્ય આવકો	3,81,000
ખર્ચેલ વ્યાજ	5,13,000
સંચાલન ખર્ચા	2,00,000
જોગવાઈઓ અને આકસ્મિકતાઓ	1,20,000

બેન્કિંગ કંપનીનાં વાર્ષિક હિસાબોનું વિશ્લેષણ

બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન કાયદા- ૧૯૪૯ મુજબ નફામાંથી પૂરતા પ્રમાણમાં કાયદેસર અનામત ખાતે રકમ ફેરબદલ કરવાની છે.

જવાબ : કાયદેસર અનામત રૂ. 4,00,000

પાકાસરવૈયામાં (નફાની બાકી) લઈ જવાની બાકી રૂ. 16,00,000

(૩) નીચેની માહિતી પરથી ૩૧-૦૩-૨૦૨૦ ના રોજ પૂરા થતા વર્ષની રાપર બેંકની છે તેના અધારે “પરિશિષ્ટ-૧૩ ” કમાયેલ વ્યાજ તૈયાર કરો.

વિગત	રૂપિયા
મળેલ કમિશન	60,000
રોકાણ વેચાણનો નફો	40,000
લોન પર વ્યાજ	1,60,000
વટાવેલી હૂંડી પર વ્યાજ	45,000
મિલકત વેચાણની ખોટ	12,000
રોકાણ પુનઃમૂલ્યાંકનનો નફો	16,000
ઓવર ડ્રાફ્ટનું વ્યાજ	1,17,000
કેશ કેડિટનું વ્યાજ	19,000

(બ) પરિશિષ્ટ- 13 નો સરવાળો રૂ. 3,41,000

(૩) નીચે આપેલી વિગતો પરથી શ્રીજી બેંક લિ.નું ૩૧-૦૩-૨૦૨૦ ના રોજ પુરા થતા વર્ષનું બેન્કિંગ કાયદા મુજબ પરિશિષ્ટ – ૧૬ સંચાલન ખર્ચા તૈયાર કરો.

	રૂપિયા.
પગાર અને ભથ્થાં	50,000
ભાડું, વેરા અને વીજળી	25,000
ડિરેક્ટર ફી	5,000
ઓડિટ ફી	7,500
ટપાલ અને ટેલિફોન ખર્ચ	5,000
લોકર ભાડું	10,000
ટ્રાન્સફર ફી	2,500
પ્રિન્ટિંગ અને સ્ટેશનરી ખર્ચા.	7,500

બેન્કિંગની કામગીરી

જવાબ : સંચાલન ખર્ચાનું પરિશિષ્ટનો સરવાળો રૂ. 1,00,000

- (4) નીચે આપેલી માહિતી પરથી દેના બેન્ક લિ.નું તા.31-03-2020 ના રોજ પુરા થતાં વર્ષનું બેંકનું કાયદા મુજબનું પરિશિષ્ટ- 13 કમાયેલ વ્યાજ તૈયાર કરો.

રૂપિયા

રોકાણોનો વેચાણ પર નફો	20,000
લોન પર વ્યાજ	4,00,000
કમિશન મળ્યું	40,000
મિલકત વેચાણનું નુકસાન	1,00,000
વટાવેલી હૂંડી પર વટાવ	3,00,000
ઓવર ડ્રાફ્ટ પર વ્યાજ	2,00,000
રોકાણોના પુનઃ મૂલ્યાંકનનો નફો	60,000
કેશ કેડિટ પર વ્યાજ	1,50,000

જવાબ :

કમાયેલ વ્યાજ = (લોન પર વ્યાજ + વટાવેલી હૂંડી પર વટાવ + ઓવર ડ્રાફ્ટ પર વ્યાજ + કેશ કેડિટ) = 10,50,000

- (5) પ્રિન્સ બેંક લિ. ના તા. 31-03-2018 ના કાચા સરવૈયા પરથી કેટલીક બાકીઓ લેવામાં આવેલી છે. તેના પરથી ફોર્મ “ બી ” (નવું) પ્રમાણે નફા-નુકસાન ખાતું બનાવો. આ માટે પરિશિષ્ટ-13 થી 16 બનાવો.

ક્રમ	બાકી	રકમ (રૂ.)
1	શેરમૂડી	48,00,000
2	લોનનું વ્યાજ	6,00,000
3	કાનૂની ખર્ચા	30,000
4	વહીવટ ખર્ચા	48,000
5	ઓડિટ ફી	18,000
6	ડિરેક્ટર ફી	30,000
7	ઓવર ડ્રાફ્ટનું વ્યાજ	1,80,000
8	કેશ- કેડિટનું વ્યાજ	1,50,000
9	મિલકતોનું સમારકામ ખર્ચ	18,000
10	બાંધી મુદતની થાપણો પર વ્યાજ	1,32,000
11	બચત ખાતાંની વ્યાજ	66,000
12	ચાલું ખાતાંનું વ્યાજ	4,800
13	હૂંડી પર મળેલ વટાવ	25,200

બેન્કિંગ કંપનીનાં વાર્ષિક હિસાબોનું વિશ્લેષણ

14	વટાવેલી હૂંડીનું વળતર (1-4-2017)	4,800
15	ન.નુ.ખાતાંની જમા બાકી (1-4-2017)	1,80,000
16	પરચુરણ આવકો	6,000
17	પરચુરણ ખર્ચા	10,800
18	ચૂકવેલ ભાડું - વેરા	7,200
19	સેઈફ ડિપોઝિટ વોલ્ટનું ભાડું	31,200
20	પગાર- ભથ્થાઓ	78,000
21	ગ્રાહકો પાસેથી વસુલ કરેલ ચાર્જિસ/કમિશન	33,000
22	રેવન્યુ સ્ટેમ્પ	2,500
23	પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ સ્ટેશનરી	20,000
24	રોકાણોનું મળેલ વ્યાજ	82,000
25	રોકાણો વેચાણનો નફો	30,000

● વધારાની વિગતો :-

1. તા.31-03-2018 ના રોજ વટાવેલ હૂંડીના વળતરની બાકી રૂ. 7,500 છે.
2. ઘાલખાઘ માટે રૂ.15,000 અને કરવેરા માટે રૂ.37,500ની જોગવાઈ કરવી.
3. સુચિત ડિવિડન્ડ 10% છે.
4. કાયદા મુજબ કાનૂની/ અનામતની જોગવાઈ કરવાની છે.

નફા- નુકસાન ખાતું

	પરિશિષ્ટ	રકમ (રૂ.)
આવકો : કમાયેલ વ્યાજ	13	10,34,500
અન્ય આવકો	14	1,00,000

કુલ (અ)		11,34,700
બાદ :		
ખર્ચા	15	2,02,800
ચૂકવેલ વ્યાજ	16	2,62,500
સંચાલન ખર્ચા	-	52,500
જોગવાઈઓ અને આકસ્મિકતા		-----
		5,17,800
કુલ (બ)		
ચાલું વર્ષનો નફો. (અ.બ)		6,16,900
+ ગયા વર્ષનો નફાની બાકી		1,80,000

		7,96,900
બાદ : ફાળવણી :		
		1,23,380

બેન્કિંગની કામગીરી

કાનૂની અનામત (6,16,900 X 20%)		4,80,000
સૂચિત ડિવિડન્ડ		-----
નફાની બાકી (પા X સ. મા લઈ ગયા)		1,93,520

- (6) ધી આલ્ફા બેન્ક લી.ની તા. 31-03-2020 ના રોજની નીચે આપેલી બાકીઓ ઉપરથી નફા-નુકસાન ખાતું (ફોમ-બી) અને પરિશિષ્ટ ૧૩ થી ૧૬ તૈયાર કરો.

ક્રમ	વિગત	રકમ (રૂ.)
1	ડિરેક્ટર ફી	84,500
2	બચત ખાતાનું વ્યાજ	1,56,000
3	શેરમૂડી	50,00,000
4	કાનૂની ખર્ચા	45,500
5	કેશ કેડિટનું વ્યાજ	3,25,000
6	વહીવટી ખર્ચા	1,17,000
7	પરચુરણ ખર્ચા	29,900
8	હૂંડી ઉપર મળેલ વટાવ	84,500
9	રોકાણો ઉપર મળેલ વ્યાજ	88,400
10	રેવન્યુ સ્ટેમ્પ	2,600
11	રોકાણોના વેચાણનો નફો	26,000
12	સ્ટેશનરી અને છપામણી	3,900
13	મિલકતોનો ઘસારો	4,29,000
14	પરચુરણ આવકો	23,400
15	ચૂકવેલુ ભાડું અને વેરા	35,100
16	સેઈફ ડિપોઝિટ વોલ્ટનુ ભાડું	41,600
17	પગાર અને ભથ્થા	2,34,000
18	કમિશન અને એક્સચેન્જ (હૂંડી પામણ)	97,500
19	ન.નુ ખાતાની જમા બાકી (1-4-2019)	6,50,000
20	વટાવેલી હૂંડીનુ વળતર (1-4-2019)	15,600
21	ચાલું ખાતાનું વ્યાજ	19,500
22	ઓવર ડ્રાફ્ટનું વ્યાજ	5,20,000
23	મિલકતોનું સમાજકામ ખર્ચ	58,500
24	લોનનું વ્યાજ	19,50,000
25	ઓડિટ ફી	78,000
26	બાંધી મુદતની થાપણો પર વ્યાજ	4,03,000

1. કાયદા- મુજબ અનામતોની જોગવાઈ કરવાની છે.
2. 31-3-2014 ના રોજ વટાવેલી હૂંડીના વળતરની બાકી રૂ.19,500 છે.
3. ઘાલખાદ અનામતના રૂ.2,86,000 અને ચોખ્ખા નફાના 50%ની કરવેરા જોગવાઈ કરો.

જવાબ : ધી આલ્ફા બેન્ક લિ.નું 31-3-2014ના રોજનું નફા-નુકસાન ખાતાનું ફોર્મ -B

વિગત	પરિશિષ્ટ	રૂ.
આવકો : કમાયેલ વ્યાજ	13	29,64,000
અન્ય આવકો	14	1,88,500

કુલ (A)		31,52,500
ખર્ચા યુકવેલ વ્યાજ	15	5,78,500
સંચાલન ખર્ચા	16	11,18,00
જોગવાઈ અને	-	8,71,000
આકસ્મિકતા		-----
કુલ (B)		25,67,500
ચાલુ વર્ષનો નફો (A - B)		5,85,000
+ શરૂની બાકી		6,50,000

		12,35,000
બાદ : કાનૂની અનામત ખાતે (5,85,000 ના 20)		1,17,000
બાકી (પાકાસરવૈયામાં લઈ ગયા)		11,18,000

- (7) ધારા બેન્ક લિ. ના તા.31-03-2020 ના કાચા સરવૈયા પરથી કેટલીક બાકીઓ આપેલી છે. તેના પરથી ફોર્મ-બી (નવું) પ્રમાણે ન.નુ.ખાતું બનાવો. આ માટે પરિશિષ્ટ 13 થી 16 બનાવો.

ક્રમ	વિગત	રકમ
1	પરચૂરણ આવકો	6,000
2	પરચૂરણ ખર્ચા	10,800
3	ચૂકવેલ ભાડું - વેરા	7,200
4	સેઈફ ડિપોઝિટ વોલ્ટનું ભાડું	31,200
5	પગાર ભથ્થાઓ	78,000
6	ગ્રાહકો પાસેથી વસૂલ કરેલ બેન્ક ચાર્જિટ (કમિશન)	33,000

બેન્કિંગની કામગીરી

7	ન.નુ ખાતાંની જમા બાકી (1-4-19)	1,80,000
8	વટાવેલ હૂંડી પર વળતર (1-4-19)	4,800
9	હૂંડી પર મળેલ વટાવ	25,000
10	ચાલું ખાતાનું વ્યાજ	4,800
11	બચત ખાતાનું વ્યાજ	66,000
12	બાંધી મુદતની થાપણોનું વ્યાજ	1,32,000
13	ડિરેક્ટર ફી	30,000
14	ઓડિટ ફી	18,000
15	વહીવટી ખર્ચાઓ	48,000
16	કાનૂની ખર્ચા	30,000
17	મિલકતોનું સમારકામ ખર્ચ	18,000
18	કેશ કેડિટનું વ્યાજ	1,50,000
19	ઓવર ડ્રાફ્ટનું વ્યાજ	18,000
20	લોનનું વ્યાજ	6,00,000
21	શેરમૂડી	48,00,000

● વધારાની વિગતો :-

- 31-03-2020 ના રોજ વટાવેલ હૂંડીના વળતરની બાકી રૂ. 6,000 છે.
- ઘાલખાદ માટે રૂ. 12,000 અને કરવેરા માટે રૂ. 30,000ની જોગવાઈ કરી છે.
- સૂચિત ડિવિડન્ડ 10% છે.

જવાબ : ધારા બેન્ક લિ.નાં 31-03-2020 ના રોજ પુરાં થતાં વર્ષનું બેન્કિંગ એક્ટ-
૧૯૪૯ ના ફોર્મ- બી મુજબ નફા-નુકસાનનું પત્રક.

વિગત	પરિશિષ્ટ	રૂ.
આવકો : કમાયેલ વ્યાજ	13	9,54,000
અન્ય આવકો	14	70,200

કુલ (A)		10,24,200
બાદ : ખર્ચા ખર્ચેલ વ્યાજ	15	2,02,800
સંચાલન ખર્ચા	16	2,40,000
જોગવાઈ અને		42,000
આકસ્મિકતાઓ		-----
કુલ (B)		5,84,800
નફાની બાકી :ચાલું વર્ષનો નફો		5,39,400

બેન્કિંગ કંપનીનાં વાર્ષિક હિસાબોનું વિશ્લેષણ

+ ગયા વર્ષની બાકી		1,80,000

		7,19,400
બાદ : ફાળવણી :		
કાનૂની અનામત (5,39,400 ના 20%)		1,07,880
સૂચિત ડિવિડન્ડ (48,00,000 ના 10%)		4,80,000
બાકી (પા X સ. માં લઈ ગયા)		1,31,500

- (8) શ્રી રામ બેન્ક લિ. ના તા. 31-03-2020 ના રોજ નીચેની બાકીઓ આપેલી છે.
તેના પરથી બેન્કનું ન.નુ ખાતું (ફોમ-બી) અને પરિશિષ્ટ 13 થી 16 તૈયાર કરો.

ક્રમ	વિગત	રકમ
1	વટાવેલી હૂંડીઓનું વળતર (1-4-2019)	8,000
2	પગાર અને ભથ્થા	1,20,000
3	ચૂકવેલ ભાડું અને વેરા	18,000
4	શેરમૂડી	50,00,000
5	વહીવટી ખર્ચા	60,000
6	પરચૂરણ ખર્ચા	15,000
7	રોકાણો પર વ્યાજ	46,000
8	બચત ખાતાંનું વ્યાજ	80,000
9	પરચૂરણ આવકો	12,000
10	હૂંડી પર મળેલ વટાવ	50,000
11	ન.નુ ખાતાં જમા બાકી (1-4-19)	3,75,000
12	ઓડિટ ફી	40,000
13	લોનનું વ્યાજ	10,00,000
14	મિલકતોનું સમારકામ ખર્ચ	30,000
15	ઓવર ડ્રાફ્ટનું વ્યાજ	3,00,000
16	ચાલુ ખાતાંનું વ્યાજ	10,000
17	કમિશન - હૂંડીયામણ	50,000
18	સેઈફ ડિપોઝિટ વોલ્ટનું ભાડું	25,000
19	ડિરેક્ટર ફી	50,000
20	બાંધી મુદતની થાપણોનું વ્યાજ	2,50,000
21	રોકાણોના વેચાણનો નફો	10,000
22	સ્ટેશનરી - છપામણી	2,000
23	મિલકતોનો ઘસારો	2,00,000
24	રેવન્યુ સ્ટેમ્પ	2,000
25	કેશ કેડિટનું વ્યાજ	2,00,000
26	કાનૂની ખર્ચા	25,000

બેન્કિંગની કામગીરી

● વધારાની માહિતી :-

1. કાયદા મુજબ કાનૂની અનામતની જોગવાઈ છે.
2. ઘાલખાઘ અનામત માટે રૂ.1,50,000ની જોગવાઈ કરો અને ચોખ્ખા નફાના 50% લેખે કરવેરા જોગવાઈ કરો.
3. તા.31-03-2020 ના રોજ વટાવેલી હૂંડીના વળતરની બાકી રૂ.10,000 છે.

વિગત	પરિશિષ્ટ	રૂ.
આવકો :		
કમાયેલ વ્યાજ	13	15,94,000
અન્ય આવકો	14	97,000
કુલ (અ)		16,91,000
બાદ :		
ચુકવેલ વ્યાજ	15	3,40,000
સંચાલન ખર્ચા	16	5,62,000
જોગવાઈ અને આકસ્મિકતાઓ	-	4,69,500
કુલ (બ)		13,71,500
ચાલુ વર્ષનો નફો		3,19,500
+ શરૂની બાકી		3,75,000
		6,94,500
બાદ : ફાળવણી :		
કાનૂની અનામત ખાતે (3,19,500 ના 20%)		63,900
બાકી (પાકાસરવૈયામાં લઈ ગયા)		6,30,600

- (૯) સેન્ટ્રલ બેન્ક લિ.ની તા.31-3-19 ના રોજની નીચે આપેલી બાકી ઉપરથી નફા-નુકસાન ખાતું (ફોમ-બી) અને પરિશિષ્ટ 13 થી 16 તૈયાર કરો.

ક્રમ	વિગત	રકમ
1	બાંધી મુદતની થાપણોનું વ્યાજ	3,10,000
2	ઓડિટ ફી	80,000
3	લોનનું વ્યાજ	10,00,000
4	મિલકતોનું સમારકામ ખર્ચ	25,000
5	ઓવર ડ્રાફ્ટનું વ્યાજ	9,00,000
6	ચાલુ ખાતાનું વ્યાજ	15,000
7	વટાવેલી હૂંડીનું વળતર (1-4-2019)	22,000
8	નફા-નુકસાન ખાતાની જમા બાકી (1-4-2019)	5,00,000

બેન્કિંગ કંપનીનાં વાર્ષિક હિસાબોનું વિશ્લેષણ

9	કમિશન અને એક્સચેન્જ (હુંડિયામણ)	75,000
10	પગાર અને ભથ્થા	1,80,000
11	સેફ ડિપોઝિટ વોલ્ટનું ભાડું	32,000
12	ચુકવેલુ ભાડું અને વેરા	27,000
13	પરચૂરણ આવકો	28,000
14	ડિરેક્ટર ફી	65,000
15	બચત ખાતાનું વ્યાજ	1,20,000
16	શેરમૂડી	75,00,000
17	કાનૂની ખર્ચા	35,000
18	કેશ ક્રેડિટ વ્યાજ	2,50,000
19	વહીવટી ખર્ચાઓ	90,000
20	પરચૂરણ ખર્ચાઓ	23,000
21	હૂંડી ઉપર મળેલ વટાવ	65,000
22	રોકાણો ઉપર મળેલ વ્યાજ	68,000
23	રેવન્યુ સ્ટેમ્પ	2,000
24	રોકાણોનાં વેચાણનો નફો	10,000
25	સ્ટેશનરી અને છપામણી	3,000
26	મિલકતોનો ઘસારો	3,30,000

1. ઘાલખાદ્ય અનામત માટે રૂ.2,20,000Lke જોગવાઈ કરો અને ચોખ્ખા નફાના 50% લેખે કરવેરા જોગવાઈ કરો.
2. તા.31-03-2020 ના રોજ વટાવેલી હૂંડીના વળતરની બાકી રૂ.15,000
3. કાયદા મુજબ કાનૂની અનામતની જોગવાઈ કરવાની છે.

જવાબ :

સેન્ટ્રલ બેન્કનું 31 મી માર્ચ 2020 ના રોજ પુરા થતાં વર્ષનું નફા-નુકસાન ખાતું.

વિગત	પરિશિષ્ટ	રૂ.
આવકો :		
કમાયેલ વ્યાજ	13	22,80,000
અન્ય આવકો	14	1,45,000
કુલ (અ)		24,25,000
ખર્ચા		
ચુકવેલ વ્યાજ	15	4,45,000
સંચાલન ખર્ચા	16	8,60,000
જોગવાઈ અને આકસ્મિકતાઓ	-	6,70,000
		19,75,000

બેન્કિંગની કામગીરી

કુલ (બ)		
નફો કે ખોટ		4,50,000
ચાલું વર્ષનો નફો		5,00,000
ગયા વર્ષની બાકી		-----
		9,50,000
<u>બાદ :</u>		
<u>ફાળવણી :</u>		90,000
કાયદેસર અનામત ખાતે (4,50,000 X20%)		
બાકી (પાકાસરવૈયામાં લઈ ગયા)		8,60,000

નોંધ : પરિશિષ્ટ વિદ્યાર્થીઓ જાતે તૈયાર કરવાના છે.

- (10) નીચે આપેલી વિગતો પરથી કાંકરેજ બેન્ક લિમિટેડનું તા.31-03-2020ના રોજનું પાકું સરવૈયું જરૂરી પરિશિષ્ટો દર્શાવી તૈયાર કરો.

વિગત	ઉધાર રૂ.	જમા રૂ.
શેરમૂડી (દરેક રૂ.10 નો એક એવા 2,47,500 શેર)	-	24,75,000
કાનૂની અનામત	-	28,87,500
ફાળવણી કર્યા પહેલાનો નફો	-	18,75,000
નફા-નુકસાન ખાતે	-	51,50,000
બાંધી મુદતની થાપણો	-	64,62,500
બચત ખાતાંની થાપણો	-	56,25,000
ચાલું ખાતે	3,50,000	65,01,500
દેવીહૂંડીઓ	-	1,250
કેશ કેડિટ	1,01,51,250	-
બીજી બેન્કો પાસેથી ઉછીના લીધેલા નાણાં	-	13,75,000
હાથ પર રોકડ	20,01,875	-
રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા પાસે સિલક	5,57,625	-
બીજી બેન્કો પાસે સિલક	18,64,250	-
ટૂંકી મુદતની નોટિસે મળે તેવા નાણાં	26,26,500	-
સોનુ	6,90,375	-
સરકારી જામીનગીરીઓમાં રોકાણો	13,77,125	-
મકાનો	19,46,250	-
ફર્નિચર	8,76,500	-
મુદતી લોન	99,11,000	-
	3,23,52,750	3,23,52,750

વધારાની માહિતીઓ.

વસુલાત માટેની હૂંડીઓ	2,26,250
સ્વીકાર, વેચાણ શેરો અને જવાબદારીઓ.	1,76,500
બેન્ક સામેના દાવાઓ જેનો દેવા તરીકે સ્વીકાર થયો નથી.	6,875
મકાન પર ઘસારો	13,750
ફર્નિચર પર ઘસારો	9,750

જવાબ : પાકાસરવૈયાનો સરવાળો : રૂ. 3,23,52,750.

પરિશિષ્ટ - 1 રૂ. 24,75,000 (શેરમૂડી)

પરિશિષ્ટ - 2 રૂ. 99,12,500 (અનામત અને વધારો)

પરિશિષ્ટ - 3 રૂ. 1,85,89,000 (થાપણો)

પરિશિષ્ટ - 4 રૂ. 13,75,000 (ઉછીના નાણાં)

પરિશિષ્ટ - 5 રૂ. 1,250 (અન્ય જવાબદારીઓ અને જોગવાઈઓ)

પરિશિષ્ટ - 6 રૂ. 25,59,500 (રોકડ અને રિઝર્વ બેન્ક પાસે સિલક)

પરિશિષ્ટ - 7 રૂ. 44,90,750 (અન્ય બેંકો પાસે સિલક અને માંગ પર ટૂંકી નોટિસે મળે એવા નાણાં)

પરિશિષ્ટ - 8 રૂ. 20,67,500 (રોકાણો)

પરિશિષ્ટ - 9 રૂ. 2,04,12,250 (ધિરાણો)

પરિશિષ્ટ - 10 રૂ. 28,22,550 (કાયમી મિલકતો)

પરિશિષ્ટ - 11 રૂ. શૂન્ય (અન્ય મિલકતો)

પરિશિષ્ટ - 12 રૂ. 1,83,375 (સંશયિત દેવા)

બેન્કિંગની કામગીરી

- (12) નીચેની વિગતો પરથી “ બેન્ક ઓફ બરોડા ”નું 31-03-2020 પુરાં થતાં વર્ષનું બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ પ્રમાણે “ પરિશિષ્ટ-11 ” અન્ય મિલકતો તૈયાર કરો.

મકાન	1,75,000
સ્ટેશનરી અને સ્ટેમ્પ	2,500
દાવા પેટે થયેલ નોન-બેન્કિંગ મિલકતો	1,20,000
આંતર કચેરી હવાલા (ચોખ્ખો)	9,000
ચઢેલ વ્યાજ	27,500
ફર્નિચર અને ફિડમર્સ	87,500
અગાઉથી ચુકવેલ વેરા	10,000
ચાંદી	35,000
સોનું	20,000

જવાબ :

પરિશિષ્ટ – 11 નો સરવાળો રૂ.2,00,000 થશે. (જેમાં મકાન, ફર્નિચર્સ અને સોનુ ધ્યાનમાં નહિ લેવાય)

युनिवर्सिटी गीत

स्वाध्यायः परमं तपः

स्वाध्यायः परमं तपः

स्वाध्यायः परमं तपः

शिक्षण, संस्कृति, सद्भाव, दिव्यबोधनुं धाम
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी नाम;
सौने सौनी पांण मणे, ने सौने सौनुं आत्म,
दशे दिशामां स्मित वडे छो दशे दिशे शुभ-लाभ.

अत्मण रडी अज्ञानना शाने, अंधकारने पीवो ?
कडे बुद्ध आंबेडकर कडे, तुं था तारो दीवो;
शारदीय अजवाणा पडोंच्यां गुर्जर गामे गाम
ध्रुव तारकनी जेम जणहणे अकलव्यनी शान.

सरस्वतीना मयूर तमारे इणिये आवी गहेडे
अंधकारने उडसेलीने उजसना झूल महेडे;
बंधन नहीं को स्थान समयना जवुं न धरथी दूर
घर आवी मा हरे शारदा दैन्य तिमिरना पूर.

संस्कारोनी सुगंध महेडे, मन मंदिरने धामे
सुषुप्ती टपाल पडोंचे सौने पोताने सरनामे;
समाज केरे दरिये हांकी शिक्षण केरुं वडाण,
आवो करीये आपण सौ
भव्य राष्ट्र निर्माणि...
दिव्य राष्ट्र निर्माणि...
भव्य राष्ट्र निर्माणि

DR. BABASAHEB AMBEDKAR OPEN UNIVERSITY

(Established by Government of Gujarat)

'Jyotirmay' Parisar,

Sarkhej-Gandhinagar Highway, Chharodi, Ahmedabad-382 481

Website : www.baou.edu.in